

REKOM
mreža pomirenja

XIV Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama

Beograd, 17. i 18. decembar 2021.

PREKINUTO POMIRENJE - KOJIM PUTEM NASTAVITI?

Transkript

pa zérin e
viktimave s'ka pajtim

ribe da go naprak ta što p
sto veke četiri noć. Monsijor Ma
amo evropските заште треба да се со
што дипломатско талка на кој народ
да ги потпишат кон
твација и да из
ратат дека мора
се почне тој дјаг
јаку, без дијалог
ли во една сред
и херои, но тие х
ине ќе се смет
ли - вели Матај
иницијаторите

маше војна, а за
то е дали сакаме
ди листини или
остои добра во
претат и да дос
а жорганте пребе
а фактите за во
за утврди", изја
вроботанската
Топшовиќ, истак
ото е повеќе од
ел народ да се вар

меник на архиепис
главна црква,

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

pa zérin e
viktimave s'ka pajtim

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

и не напра
аладите
ите на п
беа восст
е направил
ија, која п
ници со сво
уство и знае
а тие влади,
и дипломат
и
омонат да о
монат за да
минатото. И
натото, секог
ке имаме ед
и во друга сред
и историци
дек о

UVODNA REČ NATAŠE KANDIĆ

Ove godine, imam posebnu privilegiju da otvorim XIV Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama. Moj prvi zadatak je da objasnim zašto nosi naziv „Prekinuto pomirenje“, i da ukažem na neka relevantna mišljenja koja mogu da pomognu u nalaženju odgovora na pitanje kojim putem nastaviti. Ima nekoliko razloga koji su uticali da ovogodišnji Forum ponese ovaj naziv.

Osnovni razlog je što je dugi marš jedne građanske inicijative za uspostavljanje međudržavne regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i žrtvama (REKOM) prekinut odustajanjem lidera postjugoslovenskih zemalja da ispune svoje obećanje o regionalnom popisu ratnih žrtava 1991–2001. Od 2006. godine, regionalna mreža nevladinih organizacije zagovara i gradi regionalni pristup u suočavanju sa prošlošću. Bez političkog učešća, posle četvorogodišnjeg konsultativnog procesa, 2011. godine smo sačinili dokument sa zadacima i ciljevima regionalne međudržavne komisije. Jedan od najvažnijih zadataka je bio da se popišu sve žrtve na regionalnom nivou i da to bude jedan važan element, a pomišljali smo na to da je to jedini mogući element zajedničkog sećanja na prošlost, zajednički element naše istorije. Posle 2011. godine, kada smo kao Regionalna koalicija usvojili taj dokument, započeli smo sa zagovaranjem političke podrške i činilo nam se, bili smo iznenađeni, da ima podrške. Najveća podrška, sada je teško to i zamisliti i vratiti se na to, ali najveća podrška je dolazila iz Hrvatske. U to vreme, predsednik Hrvatske je bio profesor Ivo Josipović. Mi smo ga, u krugovima aktivista za ljudska prava, smatrali i uvažavali kao lidera regionalnog suočavanja sa prošlošću i regionalnog pomirenja. Imali smo podršku i u Srbiji, i u Crnoj Gori, i u Bosni i Hercegovini, i na Kosovu/Kosova, i u tadašnjoj Makedoniji.

I onda je, od 2015. godine, počela da se menja naša svakodnevnica, u političkom smislu i u praktičnoj ravni. Sa izborom Kolinde Grabar Kitarović za predsednicu, Hrvatska se opredelila za nacionalni pristup u suočavanju sa prošlošću, sa jakim akcentom na posebnosti zbog članstva u Evropskoj uniji. Slovenija je bila uporna u stavu da na njenoj teritoriji nije bilo ratnih zločina i da nema veze sa ratovima i zločinima na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Vremenom, i lideri koji su čvrsto podržavali Inicijativu REKOM – bošnjački i hrvatski član Predsedništva BiH – promenili su svoj stav, stavljajući u prvi plan regionalnu stabilnost i bezbednost, pravdajući se da su žrtve poznate, da svi u svetu znaju žrtve i da je nepotrebno baviti se starim temama i starim pitanjima. Republika Srpska, čija udruženja žrtava nisu učestvovala u konsultativnom procesu o suočavanju s prošlošću, je 2018. i 2019. godine

pojačala svoje protivljenje stavom da su presude Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) usmerene protiv Srba, i da ih ne priznaje, niti prihvata pomirenje na osnovu činjenica i presuda MKTJ. Ta 2019. godina je bila ključna – Berlinski proces je otvorio prostor za Inicijativu REKOM, ali je bilo kasno – Hrvatska je 2015. godine prekinula komunikaciju sa civilnim društvom o regionalnom popisu žrtava, lideri BiH su odbili da razgovaraju sa počasnim direktorom EK o Inicijativi REKOM, Kosovo/Kosova je uslovljavalo svoju podršku podrškom Hrvatske, Vlada Srbije je iznenada imale rezerve u odnosu na neka rešenja Statuta REKOM-a, dok su samo Severna Makedonija i Crna Gora potvrdile svoju podršku. Koalicija za REKOM je bila primorana da odustane od ideje o formiranju međudržavne komisije REKOM. Na Skupštini, održanoj u decembru 2019. godine, Koalicija za REKOM je preimenovana u REKOM mrežu pomirenja, sa zadatkom da u okviru istraživačkih kapaciteta nastavi sa dokumentovanjem pojedinačnih sudbina žrtava, i dubokom verom da je regionalni popis žrtava preduslov pomirena na prostoru nekadašnje Jugoslavije.

Drugi razlog za ovu temu, prekinuto pomirenje, je ugrožavanje uspostavljanja vladavine prava, i to neprocesuiranjem, marginalizacijom krivične pravde, selektivnim prihvatanjem, i u nekim slučajevima potpunim odbacivanjem presuda Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) i političkim tumačenjem presuda Međunarodnog suda pravde.

Treći razlog za ovu temu je, i svi smo svedoci toga, da umesto kulture sećanja imamo politike sećanja u rukama političkih oligarhija, u kojima nema mesta akademskom znanju, ni sudskim činjenicama. Politike sećanja nameću „nacionalne narative“ koji glorifikuju osuđene za ratne zločine. Ta glorifikacija je dostigla tu meru da su javni prostori u svim zemljama nekadašnje Jugoslavije ispunjeni likovima, spomenicima, muralima i drugim simbolima poštovanja onih koji su najviše doprineli raspadu nekadašnje Jugoslavije sa 130.000 žrtava.

I ono što mi preostaje, da odgovorim i na pitanje – kojim putem dalje. U tom smislu, čini mi se jako važnim da podsetim na mišljenja teoretičara suočavanja s prošlošću i memorijalizacije iz regije koja mogu da pomognu u nalaženju odgovora na pitanje kojim putem dalje.

Izdvojila bih pesimistični stav jednog profesora sarajevskog univerziteta da je teško očekivati da politika koja je dovela do rata postane garant mira i pomirenja. On iznosi jasne argumente o tome koliko je spolja nametnutim rešenjima teško postići pomirenje. Sa druge strane, jedan profesor sa riječ-

kog univerziteta govori o tome kako zapravo pomirenju nema alternative i da se sa pomirenjem, ma koliko bilo lavirinata, mora nastaviti. On ima u vidu rezolucije EU, rezolucije UN, i one koje mogu imati karakter prisilnog suočavanja s prošlošću. Ima još jedno relevantno mišljenje koje nam otkriva da poricanje zločina traži solidarnost novih generacija za počinjene zločine. Profesor Zoran Pajić kaže u svojim tekstovima da su političke oligarhije uspele da nove generacije uvuku u zločin prošlih generacija.

Uverena sam da će dvodnevna rasprava završiti kristalno janim stavom – da pomirenje nema alterantivu, ma koliko puta bilo prekinuto, mora biti nastavljeno.

Danas ćemo slušati univerzitetske profesore, praktičare, članove porodica žrtava, članove etničkih uduženja žrtava ali i žrtve ratnih zločina koje odbijaju poziciju etničkih stradalnika. Imamo priliku da vidimo film Blerte Basholli koji poentira ovo pitanje da li je žrtva samo ona koja ima etnički kod i da li je moguće da žrtva nadmaši kolektivnu, etničku žrtvu. Slušaćemo Ivanu Bodrožić koja će govoriti upravo o tome da li je etnička pripadnost jedino merilo žrtve ili postoje i druga svojstva o kojima ne govorimo jer je političkim konsenzusom poštovanje osigurano samo za žrtve etničke zajednice.

IZ UGLA AKTIVISTA ZA LJUDSKA PRAVA I O NJIMA

Moderatorka:

Vesna Teršelič, Documenta

Panelisti:

Branka Vierda,
Inicijativa mladih za ljudska prava u Hrvatskoj

Daliborka Uljarević,
Centar za građansko obrazovanje

Bekim Blakaj,
Fond za humanitarno pravo Kosovo

Edvin Kanka Ćudić,
Udruženje za društvene istraživanja i komunikaciju (UDIK)

Ivan Đurić,
Inicijativa mladih za ljudska prava u Srbiji

dr Sanja Vico,
Londonska škola ekonomskih i političkih nauka (LSE)

Vesna Teršelič:

Pozivam panelistice i paneliste da mi se pridruže kako bi krenuli u razgovor. Nataša je postavila ključna pitanja za ovaj XIV Forum, a rekla bih da je naš odgovor istrajnost u suradnji. Bez obzira na negativne trendove u našim zemljama, bez obzira na negativne trendove u Evropi, na globalnoj razini, jer suradnja i izgradnja povjerenja ovaj čas nisu jako na cijeni. Mi zapravo godinama i dekadama nastavljamo surađivati. Ovo je idealan trenutak da se riješi maske i već kroz to dajemo jedan bitan odgovor. Mada je politički doista prekinut proces izgradnje povjerenja i pomirenja, ne može se prekinut izgradnja povjerenja među ljudima i rekla bih da većina u ovoj dvorani Metropolu u Beogradu konstantno radi i na zagovaranju ljudskih prava, ali i baš na izgradnji tkiva povjerenja. Na današnjem panelu govoriti će nam Branka Vierda iz Inicijative mladih za ljudska prava u Hrvatskoj, Daliborka Uljarević iz Centra za građansko obrazovanje, Bekim Blakaj iz Fonda za humanitarno pravo Kosovo, Edvin Kanka Čudić iz Udruženja za društvena istraživanja i komunikaciju BiH, Ivan Đurić iz Inicijative mladih za ljudska prava iz Srbije i doktor Sanja Vico iz Londonske škole ekonomskih i političkih nauka.

Ja bih samo dala nekoliko uvodnih napomena i sve nas podsjetila da smo u ovoj godini obilježili i 30 godina i početka rata u Sloveniji i Hrvatskoj, ali i brojnih zločina. Ono što se vrlo jasno vidjelo je da politike naših zemalja ne priznaju podjednako sve žrtve. Ja ću samo podsjetiti na nedavno komemoriranje zločina na Ovčari i zločina u Vukovaru i Paulin Dvoru u Hrvatskoj, gdje se jasno vidjelo da je zločin u Vukovaru nešto što se pamti i nešto što obilježavamo i na službenoj razini. A prošle je subote bila godišnjica zločina u Paulin Dvoru, gdje je ubijeno 19 civila, većinom Srba, a da zapravo to uopće skoro nije praćeno. Za razliku od toga, 2010. kada su 4. studenog, 4. novembra 2010. tadašnji predsjednik Republike Hrvatske Ivo Josipović i tadašnji predsjednik Republike Srbije Boris Tadić došli pokloniti se žrtvama u Vukovaru i u Paulin Dvoru, imali smo nadu da će ta vrsta komemoriranja postati neki putokaz, da će ona biti putokaz i za premijere, da će biti putokaz za predsjednice i predsjednike u regiji. To se, dakle, nije dogodilo. Mi živimo u vrijeme demokratske agresije, kada se zapravo dovodi u pitanje patnja žrtava. Mi smo nedavno i čuli rečenicu sadašnjeg predsjednika Republike Hrvatske Zorana Milanovića da je obitelj Zec, koja je velikim dijelom pogubljena u Zagrebu 7. prosinca, decembra 1991. pozvana u Vladu, dobila je odštetu i što još treba. Organizacije civilnog društva reagirale smo i rekli smo da je to zločin u kojem je

vlast svakako imala veliku ulogu, da nisu trebali ništa od hrvatske vlasti, posebno ne to da ih ubiju, niti su trebali to da pravosuđe odustane od progona ubojica. Mi kao građani i građanke smo bili posebno pogođeni činjenicom da je ovaj zločin društveno prihvaćen utoliko što su ubojice naknadno dobile i odličja hrvatske države, a jedan od njih je bio i tijelohranitelj visokog državnog funkcionera. I to nije neka izdvojena situacija, kao što je govorila i Nataša. Mi naprosto živimo u vrijeme u kojem neki vrlo važni potezi, poput poklona tadašnjeg predsjednika Josipovića žrtvama u Ahmićima, polako klize u zaborav. I oni koji se protiv toga bore su zapravo ovdje u panelu. Rekla bih da su uz umjetnike i umjetnice koji nastavljaju stvarati filmove unutar nekog našeg povezanog kulturnog prostora, i aktivisti i aktivistice baš oni koji čine neki kontinuitet regionalne suradnje koji nam treba i zato bih zamolila kolege i kolegice da se osvrnu u kontekstu svog rada na ono što čine, i znam da je Inicijativa mladih nedavno poslala smjernice gradu Zagrebu i Gradskoj upravi grada Zagreba i da se na nedavnom obilježavanju smrti Mihajla Zeca, Marije Zec i Aleksandre Zec poklonio žrtvama i gradonačelnik, pa bih zamolila Branku Vierdu da nam više kaže o svom radu.

Branka Vierda:

Hvala, Vesna, dobro jutro svima, hvala Nataša na pozivu. Stvarno imam čast započeti ovaj važan forum s ovim djelom uvodnim na panelu. Inače, ove članke koje ste slali iz 2010. još sam se dodatno pozabavila pročitati kako je to 2010. i kako je to zaista izgledalo i tad je doista izgledalo kao da idemo nekim drugim putem i da je nemoguće vratiti se na nekakva prijašnja vremena. Međutim, kako s jedne strane tada predsjednik Josipović, tako s druge strane danas 2021. Zoran Milanović, zapravo sa kontinuitetom pristupa koji, kao što je i Nataša uvodno govorila, doprinosi politikama koje nikako ne idu u smjeru pomirenja, ne idu u smislu javnog priznavanja i preuzimanja odgovornosti njegovih političkih prethodnika, štoviše idu u potpuno suprotnom smjeru i tjeraju proces natrag. I kao što je i Nataša spominjala to nije nažalost iznimka, čini mi se da Hrvatska ima dodatnu odgovornost ako mogu tako reći. Hrvatska je članica Evropske unije i mogla bi biti, imati zdravi put, biti neki tip lidera u regionu i vrlo ozbiljno shvaćati procese mirotvorstva i doprinose miru na način koji bi možda bio inspiracija i tijelima Evropske unije, ali i susjedima, kako se odgovorno suočavati s prošlošću. Međutim, ako gledamo kroz neke aktivnosti Inicijative i ono u čemu smo nadam se uspješni, ne samo pošto ste i vi adresirali zadnje naše poteze koji su zapravo rezultat dugogodišnjeg

zagovaranja javne površine ili po Aleksandri Zec ili po obitelji Zec, ove godine ako to tako tragično mogu komentirati je doživjelo svoju desetu obljetnicu.

Inicijativa zagovara obilježavanje javne površine po obitelji Zec iz dva osnovna razloga koja su mislim podjednako važna i mislim da ih je na ovom mjestu važno istaknuti. Prvi je da bi činjenica imenovanja javne površine po obitelji Zec, po Aleksandri Zec, dala jedan tip zaloga, jedan tip preuzimanja odgovornosti nadležnih institucija da su svjesne simboličkog značenja koje ubojstvo obitelji Zec ima, posebnosti tog ubojstva u kojem zapravo država nije preuzela svoju odgovornost, nije procesuirala zločinca, nije javno govorila o ubojstvu, o upletenosti svjesnosti pravosudnih institucija u cijeli taj proces i zapravo odrekla se i pokušala nekako izmaknuti tu činjenicu, gurnuti pod tepih. Ono što je možda inspirativno i možda može biti u drugim kontekstima ohrabrujuće je činjenica suradnje između organizacija civilnog društva i predstavnika lokalne vlasti. Odlazak gradonačelnika Zagreba Tomislava Tomaševića, i ne samo odlazak nego i govor koji je on na Sljemenu održao, daje nadu da ako već na nacionalnoj razini ne možemo pronalaziti saveznike onda možda na lokalnoj razini mogu postojati određeni predstavnici vlasti koji prepoznaju naš rad. Tako da sve ono što je Tomašević na Sljemenu adresirao i poruka koju je poslao, da će ispuniti zahtjeve koje je u okviru prijedloga za imenovanje javne površine podnijela Inicijativa mladih za ljudska prava i da će se taj tip obilježavanja ostvariti, mislim da je jako važan i da daje nadu da ćemo barem na razini gradskih politika doživjeti neke promjene. S druge strane, takav tip imenovanja mislim da pruža mogućnost i obitelji žrtava i građanima da kad prolaze Poljaničkom ulicom, kad prolaze nekim mjestima koje imaju ime bilo Aleksandre Zec, bilo obitelji Zec, da se osjećaju loše, da se osjećaju neugodno, da idemo suprotnotnom retorikom od toga da bi se trebalo osjećati inspirativno. Trebali bi se osjećati inspirativno činjenicom da se prije 30 godina zapravo na nekoj razini u njihovo ime dogodio strašan zločin. Tako da, zaključno, rekla bih o ovoj Milanovićevoj izjavi u odnosu na ubojstvo obitelji Zec i šta je tu još zapravo potrebno nakon isplaćene novčane naknade. Jedino pozitivno u tom njegovom nastupu je, i Tomaševićevom nastupu, jedina zajednička točka da je to ubojstvo, da je taj simbolički značaj ubojstva obitelji Zec dobio jako široku javnu prisutnost i omogućio i organizacijama civilnog društva i predsjednicima akademije i svim građanima koji osjećaju da je važno o tome govoriti, prosto da nauče

nešto više o tome što se dogodilo i to iskustvo nadam se iskoriste kao zalag neponavljanju. Hvala.

Vesna Teršelič:

Puno hvala, Branka. Godišnjice su svakako test i za vlasti, ali tu vidimo odlično i ulogu medija i vrlo je važno kako su zapravo svi mediji pratili ovu situaciju, omogućili da se suočavamo. Mislim da predstoji test i za slovenske vlasti. Približava se godišnjica izbrisa i veliko je pitanje kako će vlasti postupiti. Znam da su inicijative izbrisanih tražile od predsjednika Pahora ispriku i da te isprike neće biti, jer vjerovatno smatra da bi se predstavnici konzervativnih političkih snaga trebali ispričati na prvom mjestu, međutim mislim da je isprika onaj tren kad se prihvaća odgovornost za nasljeđe neke teške povrede humanitarnog prava i da dok u našim političkim, nazovimo ih „elitama“, ne prihvate da je odgovornost za komemoriranje, reparacije, procesuiranje zločina naša zajednička, naprosto nećemo imati približavanja pomirenju. I da ne dužim, htjela bih zamoliti Daliborku Uljarević da se osvrne na svoj rad u kontekstu regionalnog procesa pomirenja i zemlje koja zapravo jedina jeste stalno i uvijek podržavala REKOM. Daliborka, izvoli.

Daliborka Uljarević:

Hvala, Vesna, hvala Fondu za humanitarno pravo i Nataši Kandić na ovom pozivu i naravno i na istrajnosti da se u ovim vrlo izazovnim uslovima nalazimo i pokušavamo da govorimo sa različitih aspekata o jednoj krajnje nepopularnoj temi kod naših političara, i njih je nažalost sve manje u ovim procesima, a posebno onih koji imaju odlučujući utjecaj na procese donošenja odluka. Ja bih samo na početku reflektovala na nešto što je i Vesna negdje u uvodu pomenula. Skoro je 30 godina kako su se ovi događaji desili i isto toliko, odnosno skoro tri decenije, koliko traju i naponi da uspostavimo jedan odbrambeni zid prema tom ludilu i da uspostavimo jedan kvalitetan proces suočavanja sa tim događajima odnosno kasnije već sa prošlošću i nekako se čini da i dan-danas pričamo o bazičnim stvarima, da i dan-danas pokušavamo da uspostavimo određene putokaze i to prosto. Nije to neobično, iako naravno nije dobro da mi još uvijek iz vrlo često istih pozicija, i iako se toliko okolnosti promijenilo, ukazujemo na osnovne probleme. Mislim da je negdje važno naglasiti da je objektivno veliki posao urađen, da su mnoga lica privedena pravdi, da je ogroman broj činjenica utvrđen, da su ipak sav ovaj napor i sve ove aktivnosti organizacija civilnog društva primarno, jer ovo nažalost nikad nisu bile zvanične državne politike, utjecali na širenje određenih politika i utijekali na širenje, da tako

kažem, istina među najširoom populacijom, među građanima i građankama koji su naravno bili otvoreni da čuju takve činjenice, i to nije bilo lako jer je paralelno tekao i ovaj proces koji je ograničavao i tu vrstu komunikacije činjenica. Međutim, postignućima naravno ne možemo biti zadovoljni. Na to nas opominju i ovi događaji kojima svjedočimo i danas, sve ove poruke. Svi smo skoro bili u prilici da vidimo, možda će neki reći simboličan, ali ja bih rekla strašno važan otpor koji su pokazali aktivisti civilnog društva u Beogradu prema onome što je bio mural Ratka Mladića, ali nažalost to nije izdvojen slučaj. Ta toksična muralizacija sada struji regionom. Jutros sam vidjela u našim medijima da je i u Pljevljima osvanuo novi mural Ratka Mladića. U nekoliko drugih gradova se to dešavalo u Crnoj Gori u posljednjem periodu i to je nešto što mi nismo mogli da zamislimo prije nekoliko godina. Isto kao što nismo mogli da zamislimo da će u tim istim Pljevljima naša draga koleginica Sabina Talović koja je i danas ovdje sa nama biti napadana na isti način na koji su pripadnici bošnjačke nacionalnosti bili napadani početkom '90-ih godina. Znači imamo u nekim sredinama i nekim procesima ozbiljnu regresiju kojom moramo da se bavimo i moramo da vidimo koji su uzroci svega toga, odnosno na šta mi to treba da utječemo da se takve stvari na neki način ograniče. Mi ćemo, razumjela sam, i kroz izlaganje koleginice Vice imati jedan vid same refleksije u odnosu na to kako civilno društvo može drugačije i bolje i gdje otprilike griješimo, ali ja bih iskoristila ovu priliku da ukažem da smo mi ušli u jednu seriju neuspjeha posljednjih godina kada je u pitanju tranziciona pravda i zbog toga što smo imali neke stvari koje smo uzimali zdravo za gotovo. Nataša je pomenula, i to je tačno, da je u Crnoj Gori postojala snažna i dostojna podrška ovom procesu. Mi smo iskusili određene političke promjene 30. avgusta prošle godine. One su u mnogim segmentima bile, naravno, važne. Smijenjena je jedna loša, devijantna vlast, koja je prosto bila u toj mjeri otuđena da nije razumjela ni kad joj se približio kraj. Međutim, kada je riječ o ovim pitanjima, nažalost predstavnici nove vlasti ne samo da nisu pokazali drugačiji, proaktivniji pristup onome što su bila naša zalaganja da taj proces ide dalje, kvalitativnije i dublje, nego smo mi imali jednog od 12 ministara koji je i relativizirao genocid u Srebrenici. Snažnom reakcijom civilnog društva, i mi smo bili jedna od organizacija koja je odmah zahtjevala njegovu smjenu zbog takvog stava, ali i onog što je bila rekla bih snažna regionalna reakcija, međunarodna, taj zvaničnik je smijenjen. Međutim, ono što negdje u svemu tome ostavlja gorak ukus je da premijer Crne Gore nije reagovao prvih nedjelju dana, što znači da njemu ta

izjava suštinski nije bila sporna dok se nije prosto suočio sa tim talasom reakcija, a takođe lično sam bila u prilici da učestvujem u jednoj TV emisiji gdje je jedan od njegovih najbližih saradnika, takođe ministar u toj vladi, u jednom segmentu reflektujući na taj slučaj rekao, pa eto, mi smo žrtvovali ministra jednog u vladi da bismo dokazali svoju posvećenost evropskim integracijama. Iz čega slijedi da se zapravo to ne doživljava kao jedno civilizacijsko i vrijednosno određenje, već kao nešto što eto formalno, tehnički treba da se ispuni da nam se ne bi zaustavio dalji proces evropskih integracija. To je naravno samo po sebi strašno, jer ukazuje na to da u tim političkim strukturama mi zaista nismo uspjeli da izgradimo, da imamo kao jedan *mejnstrim*, jedan vrijednosni okvir koji može da mijenja naša društva nabolje. I kada pogledamo region unazad tri decenije, mi smo mahom imali progresivne, uslovno rečeno progresivne političke strukture koje su vodile ove države, ali one nisu u najvećem dijelu prepoznavale, osjećale ili praktikovale odgovornost prema pitanjima tranzicione pravde u onoj mjeri u kojoj bi vi danas imali drugačiju situaciju, a danas naravno i nažalost u većini država imamo neke konzervativne strukture. Političari koji su to pokušavali da urade su bili manjina i oni su i dan-danas manjina i mislim da je jako važno da tim segmentom nastavimo da se bavimo ma koliko to bilo teško, i jako je važno da kažemo međunarodnoj zajednici da to nisu završeni procesi, da u tom dijelu trebamo njihovu stalnu podršku. Jako je važno da u samom društvu kreiramo atmosferu – nulta tolerancija prema onome što je ne samo negiranje ratnih zločina, ne samo jedan ovako opušteniji stav prema ljudima koji su nesporno ratni zločinci, nego prema onome što je zloupotreba tranzicione pravde, jer mi to sad sve češće imamo kao proces i to u segmentu da to koriste određeni političari zarad afirmacije ekstremističkih ideja, čime se negdje u konačnici vjerovatno treba doći do situacije da se kaže: pa svi se oni tu bave istim stvarima, samo su to različiti prilazi. Ne, mora se tačno znati na vrijednosnoj ravni ko se zaista zalaže za uspostavljanje tranzicione pravde, a ko tom procesu kontinuirano podmeće određene prepreke. Hvala.

Vesna Teršelič:

Hvala, Daliborka. Posebno bih željela istaknuti da godinama sa Centrom za građansko obrazovanje i Akcijom za ljudska prava obilježavamo godišnjicu najgoreg granatiranja Dubrovnika kroz izložbe, oglašavanja i da je to neki važan dio suočavanja na regionalnoj razini.

Daliborka Uljarević:

Ako mogu da dodam jednu stvar, čini mi se važna i koja podupire dio onog što sam rekla, ali je malo ilustrativnija. Ove godine po prvi put se desilo da je zvanična delegacija Vlade Crne Gore predvođena ministrom vanjskih poslova zajedno sa zvaničnom delegacijom Republike Hrvatske predvođene takođe ministrom vanjskih poslova posjetila ono što je '90-ih godina bio logor „Morinj“. To je čini mi se bila jedna od rijetkih, ako ne i jedina aktivnost ove Vlade koju smo mi pozdravili. Očekivala sam se da će se na to osvrnuti neki poslanik iz Skupštine Crne Gore i članovi Vlade, a zapravo se desila potpuno suprotna stvar. Ministar vanjskih poslova je bio snažno napadnut od nekih djelova vladajuće koalicije i njegova je pozicija kod premijera trajno zbog toga poljuljana. To mu je pitanje takođe stavljeno kao teret i prosto je to nešto što nije imalo nikakvu podršku u tim strukturama, a zapravo, time je Vlada mogla da pokaže da je učinila više nego bilo koja prethodna.

Vesna Teršelič:

Hvala, Daliborka. Drago mi je što mogu najavit Bekima Blakaja iz Fonda za humanitarno pravo Kosovo koji godinama istrajno prati suđenja za ratne zločine, dokumentira sudbine ubijenih i nestalih i čini sve što je u ljudskoj moći, skupa s Fondom za humanitarno pravo i s Natašom Kandić, za proces suočavanja s prošlošću na Kosovu/Kosova.

Bekim Blakaj:

Vodim Fond za humanitarno pravo Kosovo, organizaciju koja se bavi tranzicionom pravdom na Kosovu/Kosova još od 1999. godine, u vreme kada je to bila kancelarija Fonda za humanitarno pravo. Fond za humanitarno pravo Kosovo i Fond za humanitarno pravo u Srbiji zajedno sprovede projekat pod nazivom „Kosovska knjiga pamćenja“, u okviru kojeg smo evidentirali 13.549 osoba koje su ubijene ili su nestale u vremenskom periodu od 1. januara 1998. do 31. decembra 2000. godine. Većina njih, odnosno oko 8.000 je potvrđeno, dok smo sada u procesu verifikacije ostalih žrtava. Ovo pominjem jer želim da se osvrnem na par podataka o suđenjima za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti koja su se desila na Kosovu/Kosova od 1999. godine do danas i rezultate ovih suđenja. Na Kosovu/Kosova je optuženo ukupno oko 120 osoba. Vođeno je oko 54 postupka. U svim ovim sudskim postupcima do danas, pravosnažnim presudama, osuđene su samo 42 osobe. Dakle, ako napravimo paralelu između broja osoba koje su ubijene i nestale u vezi sa ratom na Kosovu/Kosova i osoba koje su

osuđene za te zločine onda je jasno da velika većina žrtava, više od 99.9% nije videla pravdu. I naravno, ako se ovaj trend nastavi, tako će i ostati, velikoj većini žrtava biće uskraćena pravda. Međutim, mi takođe radimo i u drugim oblastima, u vezi sa drugim stubovima tranzicione pravde. Želim ovde da pomenem reparacije za žrtve, kako materijalne tako i simboličke. Kosovo/Kosova je donelo zakone koji omogućuju porodicama žrtava i žrtvama da dobiju neki vid kompenzacije. Na primer, Zakon o vrednostima rata predviđa da članovi porodica ubijenih i nestalih lica ostvare pravo na penziju, čiji je iznos manji od 200 evra. Svakako, zakoni su izrađeni tako da su često u suprotnosti jedan sa drugim. Na primer, Zakon o nestalim licima definiše nestalo lice kao svaku osobu koja je prisilno nestala, od 1. januara 1998. do 31. decembra 2000. godine, a porodice ovih lica imaju pravo da se prijave za ovu kompenzaciju. Međutim, postoji još jedan zakon koji priznaje kao civilne žrtve rata sve one koji su ubijeni od 20. februara 1998. do 20. juna 1999. godine. Sada, hipotetički, možemo uzeti jedan primer. Jedna porodica čiji je član nestao posle 20. juna 1999. godine prima penziju na ime nestalog člana porodice do trenutka njegove identifikacije i predaje porodici. Neosporno pravo porodice, i svakako najvažnija potreba tih članova porodice je dakle da nađu svog nestalog člana. Međutim, onog trenutka kada se njihov nestali član porodice nađe, porodica automatski gubi pravo na penziju, jer njihov član porodice više nije nestalo već ubijeno lice. A ako je ubijen posle 20. juna 1999. godine, onda nema pravo na penziju. Ovaj zakon je diskriminatorски prema porodicama nestalih posle juna 1999. godine, jer velika većina nisu Albanci, već su pripadnici drugih manjinskih zajednica: Srbi, Romi, Aškalije, Egipćani i drugi.

Želim da pomenem još jedno važno pitanje, a takođe ima veze i sa reparacijama, i to sa simboličkim reparacijama. Memorijalizacija prošlosti. Hteo sam da pomenem da memorijalizacija prošlosti, onako kako se sada praktikuje, utiče u velikoj meri na stvaranje netačnog narativa o tome šta se dešavalo tokom i nakon rata na Kosovu/Kosova. Svi memorijali su monoetnički. Čak i u slučaju žrtava NATO bombardovanja u Podujevu/Podujeva, gde je, na žalost, život izgubilo 38 osoba, opština Podujevo je 2020. godine podigla spomen-obeležje na kome je ispisala imena 32 osobe, uključujući samo albanske žrtve, a ne i imena žrtava iz srpske zajednice, koji su stradali istom prilikom. Mi smo reagovali. Na žalost, ništa nije urađeno da spomenik bude u skladu sa činjenicama. Dakle, ljudi koji su izgubili živote u tragičnim okolnostima, u potpuno istim okolnostima, radi se o udaru projektila u autobus. Žrtve su sedele jedna pored druge. Nekima od njih je odata pošta ovim me-

morijalom, nekima nije. Institucionalni stav na Kosovu/Kosova je takav da nema pažnje za žrtve koje ne pripadaju većinskoj zajednici. Štaviše, one se obično zaobilaze i kreirane su takve politike koje, u većini slučajeva, ne priznaju žrtve drugih zajednica.

Vesna Teršelič:

Hvala puno na vrlo bogatom osvrtu i sada bih zamolila i neke primjere iz Bosne i Hercegovine. Edvin Kanka Ćudić će nam govoriti o dvije akcije koje su imali u Bosni, ali možda i nešto o inicijativama koje imaju za obilježavanja na regionalnoj razini, koje su vrlo važne. Hvala.

Edvin Kanka Ćudić:

Kako u Bosni i Hercegovini imamo tri naroda i ostale, mi živimo etnički aparthejd, mi živimo zajednicu koja je podijeljena, mi živimo situaciju u kojoj tri naroda žive svoju kulturu sjećanja, samim tim doživljavamo autoviktimizaciju da svaka etnička skupina smatra da je njena zajednica najviše oštećena u ratu. Pri tome ako imate takvu situaciju da ta zajednica, odnosno nijedna od njih ne preuzima odgovornost za zločine koji su počinjeni iz njenoga naroda, samim tim nemate ni oporosta. Ja ću se sada osvrnuti samo na dva primjera.

Prije nešto više od 10 godina, u jednoj lokalnoj zajednici koja se zove Brčko distrikt Bosne i Hercegovine, koja po svemu sudeći je treći entitet u Bosni i Hercegovini, koja je od '91. godine uz grad Mostar jedina povratila svoje stanovništvo, odnosno izbjeglice i raseljena lica, imali smo situaciju da je lokalno udruženje logoraša odlučilo da na logor „Luka“, koji je bio logor za ubijanje Bošnjaka i Hrvata odnosno etničko čišćenje u tom gradu, inače i najveće pristanište u Bosni i Hercegovini, postavi spomen-ploču na kojoj će pisati da su žrtve koje su se nalazile u tom logoru bile bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, a da su ih držale osobe koje su bile pripadnici kriznog štaba, odnosno Vojska Republike Srpske. Kako je Brčko multietničko mjesto, tako se to jako gleda u gradu kako će se postaviti, šta će se postaviti, tri su člana komisije: jedan Srbin, Hrvat i jedan Bošnjak. Bošnjak i Hrvat su se složili da na logoru „Luka“ piše takav natpis, a predstavnik srpske nacionalnosti nipošto se nije složio da su Srbi držali te civile u tom logoru. Kako je situacija prije 10 godina bila da koliko god civilno društvo iz Brčkog o tome govorilo to nije moglo doprijeti do Sarajeva iz razloga što nije tako bilo interesantno, s druge strane, Banjaluku to nimalo nije zanimalo, oni su se slagali sa takvom politikom. Na spomen-ploči koja je postavljena na „Luku“ i dan-danas ne stoji ko je ubijao na tom mjestu te civile.

I onda se vraćamo na nekoliko posljednjih mjeseci. Naša organizacija je od 2014, prije nas je samo Svetozar Pudarić, tadašnji potpredsjednik Federacije Bosne i Hercegovine iz reda srpskog naroda odlazio na Kazane. To je jedan lokalitet na području općine Stari grad Sarajevo, od naselja Bistrik nalazi se možda 10 minuta autom. Na tom lokalitetu su pripadnici 10. brdske brigade Armije Bosne i Hercegovine, još uvijek tada Armije Republike Bosne i Hercegovine, ubijali osobe prevashodno srpske nacionalnosti. Međutim, kada se pogleda identifikacija tih žrtava, bilo je 10 osoba srpske nacionalnosti, dvije hrvatske, jedna bošnjačke i dvije ukrajinske nacionalnosti. Mi smo 2020. godine zatražili da u Gradu Sarajevu bude podignut i spomenik tim žrtvama, zato što su one ekshumirane u novembru i decembru '93. godine i zakopane na novu lokaciju, pomoćni stadion „Koševo“ odnosno groblje Sveti Josip, i to je na neki način sekundarna masovna grobnica. Iako to niko u Sarajevu danas neće priznati da je to bila masovna grobnica, to je zaista bila masovna grobnica za te žrtve, reekshumirane '98. godine i odvezene u Istočno Sarajevo. Grad Sarajevo se toga preplašio i oni su ove godine odmah krenuli u realizaciju tog projekta tako što nije bilo riječi ni mogućnosti da se izgradi spomenik u centru grada Sarajeva. Na tom spomeniku, jednako kao i u Brčkom, sada ne piše ko je ubio te žrtve, jer oni o tome nisu željeli ni da razgovaraju. Poruka koja se nalazi na spomeniku je da za 100 godina ako neko ne bude znao šta se dešavalo na Kazanima to će ispasti kao da su to bile žrtve Vojske Republike Srpske ili će ispasti da su ubijeni u saobraćajnoj nesreći. I pored toga, broj žrtava koji se nalazi na spomeniku nije tačan. Navodi se 17, UDIK je imao 18, međutim u jednom periodu u listu „Oslobođenje“ su se počele pojavljivati čitulje porodica čija se imena njihovih najbližih ne nalaze na tom spomeniku, ali to Grad Sarajevo nije navelo da ipak postave te ljude na spomenik.

Vesna Teršelič:

Hvala. Sada će nam se obratiti Ivan Đurić. Mjesecima sad već pratimo šta sve radite oko murala posvećenih Ratku Mladiću. Evo nedavno je u predmetu „Bojović i drugi“ protiv Srbije Evropski sud isto donio jednu važnu odluku, pa mislim da smo svi nestrpljivi čuti šta se sve događa, jer primete jako puno prijetnji, pod velikim ste pritiskom.

Ivan Đurić:

Hvala puno i jako mi je drago da smo ovako uživo na Forumu, da možemo da razgovaramo.

Taj mural Ratku Mladiću je postao svetska vest, nešto što nikako nije bio naš plan. I dalje mislim da on ne treba da bude glavna vest u vezi sa Ratkom Mladićem u 2021. godini u kojoj je doneta pravosnažna presuda, ali on jeste od samog početka bio jako simboličan kada je napravljen. Iako grafit *Ratko Mladić srpski heroj* postoji svuda i po Srbiji i okruženju i uvek ih je bilo i tih parola i tako dalje, ali je ovaj jako bio simboličan jer se nalazio tako u centru grada veliki, iscrtan. Iscrtan je nakon što je društvo u Srbiji, taj nacionalistički deo društva, iskazivao svoj bes u javnosti zbog takozvanog Inckovog zakona, odnosno zbog presude, a onda kreće tek da se kuva u Srbiji nakon što se u Bosni i Hercegovini donosi taj zakon o zabrani negiranja i on je zapravo bio reakcija na to. I zato smo mi i hteli da na jedan teatralniji način uklonimo taj mural, tako što ćemo da pozovemo i Inicijative iz regiona da se pridruže da proslavimo svoj 18. rođendan tim činom, da u saradnji sa komšijama neki drugi motiv se stavi na te zgrade, motiv koji će neke potpuno suprotne vrednosti da prezentuje, međutim onda se sve otvorilo. Onda je nastupila takva reakcija i onog nekog ne-državnog i onog državnog nacionalističkog aparata gde je sve.... neću da prepričavam, pretpostavljam da ste pratili, ali od te zabrane skupa, nezakonite, do te prekomerne upotrebe sile da se uhapsu aktivistkinje koje su bacale jaja, do onog golmanskog čina onog policajca koji zaustavlja jaje da ne padne na mural i onda tih skandaloznih izjava koje su oblikovale našu javnu scenu nakon toga, pre svega ministra policije Vulina, došli smo onda do serije napada na aktivistkinje Žena u crnom, kancelarije Inicijative, neke horor pretnje koje smo dobijali. Mi smo onda pokušali da vidimo šta sad.

Ja imam osećaj da mi kao mirovni aktivisti i aktivistkinje za ljudska prava ulazimo tu u neki ring, da oni dobiju rukavice, a mi, nama lisicama vežu ruke iza leđa jer mi u tom nasilju nećemo da učestvujemo, ne umemo da učestvujemo. I kad bismo umeli, koji cilj time postizemo osim te instinktivne zaštite nekog svog prostora? To su neke dileme koje mislim da su za nas u Srbiji jako važne za naredni period. Društvo je sve polarizovanije po svim pitanjima, kultura dijaloga i demokratskih procesa više praktično i ne postoji. To pravo jačeg vlada i dalje. Taj mural je inače na tri, četiri minuta hoda odavde, na Vračaru, možemo vas sprovesti kasnije da vidite te stražare koji stražare tamo već više od mesec dana po kiši, snegu, vetru, čuvaju taj mural da se ne pojavi neko sa jajetom. Ono što je ohrabrujuće, mislim da je jako važno, jeste što smo posle dugo vremena u Srbiji imali tu reakciju ljudi koje ne poznajemo, koji nisu na ovom forumu i nisu bili na

prethodnom forumu, koji su reagovali u tom periodu kroz neke samostalne akcije ili kroz neka javna istupanja. Ono što je ohrabrilо negde mene lično da su se o ovome oglasili oni koji su takođe dugo godina ćutali na sve teme koje se tiču suočavanja sa prošlošću. Tu pre svega mislim na međunarodnu zajednicu, da je ovo dotaklo neku nit koja je sve zbolela, pa se preključе pričalo i na sednici Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija se priča o nekom muralu na Vračaru, zato što on jeste paradigma tog odnosa koji ova vlada dugo neguje, a sada više uopšte ne krije. Ministar Vulin je taj koji je neki da kažemo glavni antipod našem mirovnom pokretu u aktuelnoj vlasti. On je skoro pokrenuo sajt ujedinjenje.rs, ono što on zove portal srpskog sveta, i tu kroz neke video produkcije, kroz prenošenje nekih izjava njega, Dodika i tako dalje, vidite na jednom mestu kako se sabira ta ekstremna nacionalistička ideologija koja ima jaka uporišta u vlasti, obeležava sve ovo o čemu govorimo. Taj ministar je bio direktor kancelarije za Kosovo/Kosova i tu je oblikovao politiku Srbije prema Kosovu/Kosova, onda ministar za rad i boračka pitanja, gde je doneo onaj zakon o memorijalima skandalozan koji nama onemogućava bilo šta da uradimo dok ne promenimo taj zakon. Onda je bio ministar vojske, sada je ministar policije. Gde god je prošao iza toga je ostala u dokumentima ne samo u izjavama, nego i u dokumentima strateškim, i u zakonima, i u njegovim aktivnostima je ostala upisana ta ideja Velike Srbije. I eto, to je meni simbol toga protiv čega se borimo danas.

Vesna Teršelič:

Hvala i svako dobro u nastavku akcije. Ovaj prijedlog za info šetnju do murala je vrlo zanimljiv. Mi sve više razvijamo spomen-šetnje na mjesta stradanja, otpora, a možda bi trebalo razmisliti o šetnjama po mjestima sramote. I to bi imalo nekog smisla.

Sad će nam doktorica Sanja Vico predstaviti istraživanje kako dolazi do menjanja stavova o ratnim zločinima među običnim ljudima i do podsticanja priznanja.

Sanja Vico:

Hvala, Vesna. Dakle, priznanje zločina koje su počinili pripadnici istog etničkog porekla i patnje ljudi drugog etničkog porekla se često smatra ključnim na putu pomirenja između etničkih grupa koje su učestvovalе u konfliktu. A danas smo iz primera videli ustvari da je diskurs poricanja dominantan, da je ukorenjen. Stoga se moje istraživanje bavilo time koji faktori podstiču priznanje, kako dolazi do promene diskursa poricanja.

Samo da naglasim da kada govorim o diskursu poricanja, to se ne odnosi samo na stavove da se zločini nisu desili, već mnogo češće na brojne taktike kako da se razmere, karakteri i motivi tih zločina umanje. U tu svrhu istraživala sam reakcije običnih građana na komentare aktivista za ljudska prava u oflajn okruženju, lice u lice, i onlajn društvenim medijima, i interakcije koje su potom usledile u vezi sa inicijativom „7 hiljada“, koju je 2015. godine pokrenuo bivši novinar Dušan Mašić. I ono što je interesantno ona je inicijalno pokrenuta na Tviteru, vrlo spontano. Imala je za cilj da upravo prikupi podršku običnih ljudi, u cilju obeležavanja dvadesetogodišnjice genocida u Srebrenici. I onda sam ja te interakcije između običnih ljudi i aktivista za ljudska prava poredila sa reakcijama i interakcijama običnih ljudi na komentare običnih ljudi onlajn i oflajn, u vezi sa ovom temom. Istraživanje licem u lice je sprovedeno putem fokus grupa. Interakcije na društvenim medijima su analizirane putem diskurs analize, koju sam takođe koristila da analiziram reakciju po fokus grupama, a diskurs analiza ima za cilj da razume kako se značenja oblikuju putem usmenog i pismenog govora.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da do priznanja dolazi tokom angažovanog dijaloga. Angažovani dijalog se sastoji iz pažljivog slušanja sagovornika, iz posvećenosti dijalogu koji se manifestuje kada uzimate u obzir argumente sagovornika pri davanju vaših iskaza, stavova, ocena, takođe traženju mišljenja od sagovornika i viđenju sagovornika kao sagovornika, a ne kao protivnika. I ovaj tip komunikacije je bio najprisutniji među aktivistima, odnosno običnim građanima i aktivistima lice u lice. Nešto manje je bio prisutan na Fejsbuku, pogotovo odsutan na Tviteru. Razlog tome je što arhitekture društvenih medija i norme ponašanja na tim medijima podstiču samo komunikaciju. Dakle, društvene medije možete da zamislite kao jednu agoru, pozornicu na koju ljudi dolaze da iznose svoja mišljenja i tu postoji vrlo malo mogućnosti za neku interakciju koja ima karakter angažovanog dijaloga, koji se sastoji od ovih elemenata koje sam već spomenula. Dakle, interakcija postoji, ali ona se svodi na izražavanje saglasnosti i nesaglasnosti, najčešće time što diskreditujete sagovornika. Što se tiče interakcije licem u lice, nisu svi aktivisti za ljudska prava bili jednako uspešni u podsticanju priznanja. Uspešniji su bili upravo oni koji su vodili ovaj angažovani dijalog. Nasuprot njima, aktivisti za ljudska prava koji nisu uvažavali sagovornike kao legitimne ili su ih prećutno odbacili bez angažovane razmene argumenata su bili nešto manje uspešni. Takođe, kao što je ovde već bilo reči, postoje obični građani koji zagovaraju

diskurs odgovornosti. I ovi građani su bili često uspješni u svojoj interakciji sa svojim sunarodnicima u menjanju diskursa poricanja i podsticanju priznanja. Razlog tome je što su, kao što smo videli kroz govore panelista, aktivisti za ljudska prava često diskreditovani u medijima i od strane vodećih političara. Njihovi motivi su često dovođeni u pitanje, i to stvara manju poverljivost kod običnih građana. Znači obični građani su manje poverljivi prema aktivistima nego prema drugim građanima i građankama. Međutim, ono što je jedan od zaključaka istraživanja, to poverenje koje je upravo Vesna pomenula, kako se podstiče poverenje, pa upravo kroz ovaj angažovani dijalog.

Postoje neka tri ključna zaključka koja bih istakla. Prvi je da uvidi pokazuju da do promene znanja i promene diskursa poricanja ne dolazi, odnosno do menjanja mišljenja o tome šta se dogodilo ne dolazi kada predstavite nove informacije o zločinima, kao što je to slučaj tokom suđenja ili nacionalnog dnevnika. Nove informacije ljudi obrađuju odnosno interpretiraju shodno postojećim uverenjima. A tokom angažovanog dijaloga ta postojeća uverenja se preispituju što otvara mogućnost promene mišljenja. I tu društveni mediji mogu biti vrlo korisni u mobilizaciji istomišljenika. Imaju ograničenu ulogu u menjanju mišljenja neistomišljenika, jer podstiču samo komunikaciju. Dakle, kao i ova sala. Prosto tako je koncipirana da mi govorimo i vi ćete postaviti pitanja ali to neće imati dinamiku pravog dijaloga o kome ja govorim da je važan. Takođe, drugi uvid je da ljudi nemaju jednolične reakcije na aktiviste za ljudska prava. Jer u akademskoj zajednici postoje autori koji smatraju da aktivistu uglavnom imaju negativnu ulogu, jer otuđuju obične ljude zbog svog pristupa tranzicionoj pravdi koja je usmerena na traženje istine. Međutim, moje istraživanje pokazuje da ljudi zapravo nemaju iste reakcije, odnosno postoje aktivisti za ljudska prava koji su bili vrlo uspješni i suština njihove uspešnosti se sastojala u tome do koje mere su oni učestvovali, vodili taj angažovani dijalog. I treći zaključak, koji je povezan s ovim drugim, jeste da uloga aktiviste za ljudska prava često zavisi od toga da se vodi interakcija, zavisi od okruženja u kome vi razgovarate sa običnim ljudima. Zato što okruženje može da kreira određenu dinamiku i da kažemo omogućava određeni tip interakcije. Često ne razmišljamo o tome jer vidimo okruženje kao neutralno. Ne razumemo da ono ima svoje ideologije i način uticaja i kreiranja dinamike koja je vrlo bitna na putu podsticanja priznanja i menjanja diskursa poricanja. Hvala.

Vesna Teršelić:

Puno hvala na ovom istraživanju koje zapravo potvrđuje uvide iz prakse. Vrlo je važan taj dijalog licem u lice. Meni je osobno jako žao da smo dočekali ovu inicijativu na razini premijera i dinamiku koju imamo u Hrvatskoj između Srpske demokratske stranke i HDZ-a i zajednički odlazak u Knin, pa ove godine u Vukovar, pa zajednički odlazak u Varivode i Grubore, mjesta stradanja u tijeku i nakon Vojno redarstvene akcije „Oluja“, žao mi je što se to poklapa s pandemijom, jer politički impuls nije praćen lokalnim dijalogom licem u lice i radom vrijednih organizacija, kao što je u Hrvatskoj Evropski dom Vukovar, gdje je sad pokojna Ljiljana Gerek njegovala baš taj dijalog sa neistomišljenicima i uložila godine i dekade svog života baš u taj dijalog u priznanje patnje.

Da ne uzimam vrijeme svojim prijateljima, ja ću vas sve zamolit za refleksiju o rezultatima istraživanja koji mislim da su nam stvarno dragocjeni. Pa možda samo redom. Branka, izvoli.

Branka Vierda:

Čini mi se da ako govorimo o nekom angažiranom dijalogu sa građanima, dvije dominantne skupine u društvu koje takav tip dijaloga mogu voditi su organizacije civilnog društva i predstavnici institucija. Vrlo kratko, kad govorimo o organizacijama civilnog društva, mislim da mi tu ogromne napore ulažemo da sa što više sudionika i sudionica naših radionica i raznih tipova aktivnosti razgovaramo, da pokušavamo prenositi neka znanja, pokušavamo tu kompoziciju tranzicijske pravde nekako demistificirati, pokazati koji je njen smisao, pokazati koje su komparativne prakse u nekim drugim djelovima Europe, Južne Amerike. Dakle, pokazati zašto je taj princip ispravan i vodi nas ispravnom cilju. Međutim, ono što treba otvoreno reći, ljudi do kojih mi dolazimo su uglavnom blisko naši istomišljenici. Poprilično nam je teško doći do ljudi koji ne dijele donekle barem vrijednosno neke slične ciljeve ili su barem otvoreni kritički promisliti ono što im je u dominantnom prostoru dano kao činjenično. Što se tiče predstavnika institucija, mislim da je situacija komplicirana, kompliciranija. Ako nemamo nekakvu bazu od koje polazimo, primjerice činjenice koje su utvrđene, dakle ako dovodimo u pitanje presude nacionalnih sudova, ako dovodimo u pitanje presude Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju, a činjenica jest da se na postjugoslavenskom prostoru presude uglavnom, odnosno sud uglavnom tim nogometnim riječnikom promatra, kao jesu li naši osuđeni ili su naši oslobođeni pa prema tome mjerimo

kvalitetu suda, ako nemamo onaj *common ground*, ako ne postoji nešto od čega ćemo polaziti kao baze, onda je vrlo teško i taj dijalog ostvariti, jer zapravo sve dovodimo u jedan beskonačni prostor relativizacije i ne možemo se maknuti naprijed. Zaključno bih rekla da dok političkim elitama ne postanu cilj dobri odnosi u regiji, poštovanje prema žrtvama, poštovanje prema onome što je utvrđeno pred sudovima, iskreni doprinos i utjecaj da se to više nikad ne ponovi, naspram sitnog političkog oportunitizma, da tu neće biti nekog napretka. I konačno, mislim da ćemo se oko toga svi složiti, mislim da je puno jednostavnije u političkom prostoru funkcionirati na ekstremistički način i biti nacionalist nego se boriti za ove svrhe o kojima mi govorimo. Daliborka je rekla kako ova situacija sa posjetom logoru „Morinj“ se vrlo eklatantno pokalaza kao politički smanjeni poeni za one koji su na to mjesto otišli. Dakle, moramo više očekivati od političara.

Vesna Teršelić:

Hvala, Branka. Štafetu predajem Daliborki.

Daliborka Uljarević:

Ja imam malo dualan osjećaj prema ovom istraživanju iz dva razloga. Prva stvar, ja nisam sigurna koliko socijalne mreže mogu da nam budu indikator određenih načina razmišljanja u društvu, iz razloga što su vrlo često tamo najaktivniji oni koji imaju dovoljno vremena da razne svoje, 'ajde da budem gruba u izrazu, frustracije, tako liječe. Imamo jako puno ljudi koji su profesionalno angažovani da to rade. Takođe treba imati u vidu da se upravo preko socijalnih mreža intenzivno godinama vrši jedna vrsta demonizacije predstavnika civilnog sektora, posebno onih koji ukazuju na neka od najbolnijih pitanja društava u kojima živimo. Ja ipak mislim da se jednom upornošću i dosljednošću u radu mogu neke stvari uraditi, mogu neki pomoci napraviti čak i u ovakvim temama koje, mislim da to stvarno treba naglašavati u našem kontekstu, ostaju kontinuirano nepopularne. I to potvrđujem, mi sprovodimo empirijska istraživanja kad je riječ o suočavanju sa prošlošću. Naše posljednje istraživanje tog tipa koje smo predstavili u maju ove godine zapravo ukazuje na jednu stvar koju vidimo u drugim istraživanjima na druge teme i ja to volim podvući, često je da mi potcjenjujemo građane. Ja mislim da su naši građani i građanke daleko zreliji, daleko vrijednosno osvješćeniji i daleko bolje razumiju neke stvari nego što se to ponekad, možda i sa naše strane, posebno od donosilaca političkih odluka razumije ili pokušava predstaviti. I u prilog tome ću iznijeti

činjenicu da oni prepoznaju ko radi na ovim temama. Oni recimo i kad smo ih pitali ko su ti koji govore o suočavanju sa prošlošću i od koga su najviše činjenica čuli, najviše dobili različitih informacija, oni zapravo prepoznaju nevladin sektor. I to je kada uporedite činjenično stanje tačno, jer institucije o tome ne pričaju, u obrazovnom sistemu ove teme ne postoje. Političari se *ad hoc* i manipulativno uglavnom bave tim temama. To znanje i ta svijest kada poredimo istraživanje raste, što znači da ima nekog učinka, ali isto tako treba da imamo u vidu da i takozvana druga strana radi. Tako da, primjera radi, mi smo u dva talasa tog istraživanja koje je bilo u različitim godinama primjetili da je porastao broj crnogorskih građana i građanki koji znaju da kažu šta se desilo u Dubrovniku, odnosno da znaju kakva je to bila akcija, odnosno učešće Crne Gore u napadu na Dubrovnik i tačno definišu što se desilo. Ali istovremeno je porastao i broj onih koji negiraju stvari. Naravno, dobra je stvar da smo u prednosti u onom segmentu u kojem je značajan broj ljudi svjestan svega iako ne vole da pričaju o tome, ali negdje se učvršćuje i onaj broj ljudi koji pruža otpor. Mi tim ljudima treba da se bavimo. Branka je ukazala na jednu takođe važnu stvar. Mi smo vrlo često u ovim konvertitskim krugovima. Mi ovdje isto mislimo. Možda nas neko preko YouTube-a gleda ko misli drugačije. Možda će ovo da izazove neku vrstu polemike na tim društvenim mrežama. Jako je teško širiti te krugove, jako je teško komunicirati ove teme.

Ono što smo mi vidjeli je da se učinak vidi kroz uvođenje ove teme kroz neke programe gdje ljudi to neminovno ne očekuju. Primjera radi, mi imamo školu demokratije, školu ljudskih prava, školu evropskih integracija i kada kroz te programe gdje se ljudi prijavljuju da uče i da razgovaraju o nekim temama koje ne moraju biti neminovno vezane za tranzicionu pravdu uključite i ovaj segment, kada to pitanje otvorite vi vidite da ima dosta onih koji drugačije misle i da ima dosta rasprava. Mogu da kažem da tu se stvarno može vidjeti neki napredak, imate i promjene da možete nakon nekog vremena da vidite da se neki ljudi mijenjaju, da su to njima novine, da nisu to tako ranije razumjeli.

Zaključiti ću još jednim dijelom potvrđujući to da, mislim da je čak i Ivan Đurić to napomenuo, da je bio prijatno iznenađen da su se neki novi ljudi uključili kada je bila riječ o reakcijama na mural Ratka Mladića, u tom pozitivnom aspektu. Mi smo, recimo, ovo istraživanje imali u maju mjesecu ove godine, znači prije nego što je u Skupštini bilo glasanje o sudbini sada već bivšeg ministra pravde i ljudskih i manjinskih prava koji je relativizirao genocid, i pitali smo građane prvo da li znaju šta se desilo u Srebrenici.

Nekih skoro 90% njih kaže da zna, od čega je opet najznačajniji dio, mislim da je preko dvije trećine bilo, onih koji to definišu kao genocid. Jedan broj kaže da se desio strašni zločin ali da nije bio genocid i vrlo je mali broj onih koji to drugačije određuju, ali ono što je bilo meni interesantno i što smo pokušavali da koristimo kao zagovaračko sredstvo je da preko polovine građana nije bilo saglasno sa ministrom pravde i ljudskih i manjinskih prava i smatralo je da on zbog toga treba da podnese ostavku, što je, čini mi se, bilo instruktivno i samim političarima.

Vesna Teršelič:

Hvala, Daliborka. Bekime, izvoli.

Bekim Bljakaj:

Razmišljam, kao neko ko se već dugo vremena bavi oblašću tranzicione pravde, da je zapravo veoma važno imati činjenice. Kada imaš činjenice, kada ih izneseš, onda je sagovornicima vrlo lako da to prihvate. Možda mogu da vam dam par primera. Mi, Fond za humanitarno pravo na Kosovu/Kosova, već više od 10 godina organizujemo predavanja u srednjim školama i univerzitetima na Kosovu/Kosova. Naravno, ne možemo da izmerimo koliko smo nekoga ubedili da prihvati činjenice, da prizna žrtve, ali smo barem na osnovu njihovih reakcija zadovoljni onim što smo postigli. Suština nije dati samo statističke podatke, već je vrlo često važno izneti konkretne primere. Ako govorite o zajednici žrtava, pričajte o njima, ali onda objasnite činjenicama šta se desilo, i možeš pomenuti jednu, dve, tri žrtve, i govoriti malo o njihovim životima i šta su doživele. Ono što smo primetili u srednjim školama je da se oni mladi ljudi koji nisu doživeli rat, a koji su indoktrinirani poprilično netačnim, jednostranim narativima, po prvi put suočavaju sa činjenicama i pomalo postaju zbunjeni. Naravno da imaju pitanja, a čini mi se da su u mnogim slučajevima rekli „mi to nismo znali, nikada nismo čuli za ovo“, čak su i izražavali žaljenje.

Takođe, verovatno vredi napomenuti, a istaknuto je i ovde, posećivanje mesta gde se zločin dogodio, razgovor sa preživelim, sa porodicama žrtava, predstavlja izuzetan instrument koji utiče na prihvatanje prošlosti, na priznavanje žrtava, i tačno stvaranje spomen-obeležja. Nedavno smo, naime, 2019. godine otvorili izložbu koja je posvećena deci koja su stradala ili nestala tokom rata na Kosovu/Kosova i ostvarili smo tesnu saradnju sa porodicama, sa roditeljima te dece, doneli su nam stvari koje smo izložili sa sasvim kratkom pričom o tom detetu i povezanošću sa tim predmetom, bilo da se radilo o odeći, igrački, udžbeniku ili nešto slično. Ovo je uveliko

povećalo saosećanje posetilaca sa porodicama žrtava. Sećam se da smo na otvaranje pozvali članove porodica, a jedan od njih, Albanac koji je izgubio četvoro dece, čitao je priču, pored jednog prsluka, koja je govorila o jednom srpskom detetu. I pitao me je: „Izvinite, jesu li ovde članovi njihove porodice?“ Rekao sam da jesu. Molio me da ga upoznam sa njima. I ja sam ih upoznao. On je izrazio žaljenje, rekao im je: „Žao mi je, delimo istu sudbinu“. Želim da kažem da kroz ispovesti, kroz lične priče, možemo podići saosećanje, a verujem da saosećanje znači priznanje. Stavljam znak jednakosti između saosećanja i priznanja, sa stanovišta praktičara tranzicione pravde. To je moje mišljenje. Hvala.

Vesna Teršelič:

Hvala, Bekim. Doista bih ovdje spomenula koliko je važno lokalizirati sjećanje, kako istraživanje ljudskih gubitaka iz kog se vidi tko i kako je stradao, u kojim mjestima i tko je još uvijek nestao, omogućava da baš u tim mjestima govorimo o tome što se dogodilo i tu su činjenice najvažnije.

Edvin Kanka Ćudić:

Mi na neki način možemo biti sretni što je Visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini Valentin Incko donio Zakon o negiranju genocida, iako se to ne odnosi samo na negiranje genocida, već i svih ratnih zločina, pa i zločina koji su počinjeni nad srpskim narodom u Bosni i Hercegovini. Mi se zahvaljujući toj situaciji danas nalazimo u jednoj boljoj poziciji, a to jeste da statistika pokazuje da je se smanjio broj negiranja genocida od kada je zakon stupio na snagu. Iako predstavnici srpskoga naroda koji u Republici Srpskoj ustvari svoju politiku zasnivaju na negiranju ratnih zločina.

Mi ustvari imamo situaciju da sve što se radilo do sada je radilo civilno društvo. Više od 20 godina tranzicionom pravdom, mirom i svim tim pitanjima se bavi civilno društvo. Uz čast izuzecima. Eto, Visoki predstavnik je utjecao i na neki način dao doprinos međunarodne zajednice kada je u pitanju genocid. Jer posljednjih godina mi imamo situaciju da međunarodna zajednica u Bosni i Hercegovini nije uopće zainteresovana za ovu situaciju, za ovo kada je u pitanju suočavanje sa prošlošću. Mi smo imali situaciju kada su u pitanju bili Kazani. Međunarodna zajednica nije podržala Benjaminu Karić, gradonačelnicu Sarajeva, za podizanje ovakvog spomenika, to mi znamo iz civilnoga društva. Ali mi nismo imali i javne reakcije međunarodne zajednice. S druge strane, cijelo pričanje oko Kazana je vođeno i dovođeno u situaciju lokalne priče. Ni jedan vrh političke partije se nije oglasio o tome o čemu smo mi govorili, pa čak ni o podršci Benjaminu Karić se nisu oglasili. Ono

što je bilo, kad su u pitanju Kazani, jeste da ona dolazi iz jedne lijeve stranke, Socijaldemokratske partije, a da je dobila podršku cjelokupne desnice u Bosni i Hercegovini. U tom smislu, mi govorimo ustvari o, moramo tako da kažemo, dva društva u Bosni i Hercegovini, u nekom slučaju tri društva. Kao što se negira genocid, tako se isto negira i UZP, dok se sav pritisak baca na srpski narod u Bosni i Hercegovini. Hrvatski narod je, da tako kažem, na neki način ovdje izuzet, malo se sa nekim simpatijama govori pa se zbog toga nikada to pitanje dovoljno ne problematizuje. Mi kao organizacije radimo na tome.

Mi smo imali prije par godina, evo još jedan primjer još jednog spomenika, spomenik u Varešu, kada je lokalna vlast podigla spomenik. To je bio jedan jednostavni obelisk na kome je bio grb Bosne i Hercegovine i na kome je pisalo „pokloni se na svoj način“. Svi do jednog su bili protiv tog spomenika. Političke stranke, uključujući i vjerske zajednice, crkve i građani rekli su, to mi ne osjećamo kao svoje, jer nema etnički odnosno vjerski predznak. Kada je UDIK radio evidenciju, i koji već godinama vodi centralnu evidenciju spomenika za Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Hrvatsku i Crnu Goru, mi smo tada popisali više od tri i po hiljade spomenika na području bivše Jugoslavije koji se tiču ovoga rata. Šta smo dobili kada je u pitanju Bosna i Hercegovina? Dobili smo više od 2.000 spomenika u Bosni i Hercegovini, kojih je 60% spomenika podignuto na području Federacije Bosne i Hercegovine. Najveći broj spomenika podignut je na području Tuzlanskog kantona, a nakon toga grada Sarajevo. Najveći spomenik koji je podignut u Bosni i Hercegovini je bio u gradu Mostar. Zašto grad Mostar? Pa zato što upravo imamo dva društva, istok i zapad, na kojima se dvije etničke skupine nagomilavaju. Šta je cilj tih spomenika? Pa cilj je autoviktimizacija, cilj je ustvari da se prikaže da je naša žrtva najveća. U tom smislu civilno društvo radi edukacije. Mi edukujemo građane, ali mi sada ne možemo vidjeti rezultat toga. To ćemo vidjeti za 20 godina. Jer jednostavno je nemoguće da sad to procjenjujemo koliko je to bitno. Mora proći određeni period valorizacije samoga toga. Ali ono što ja mislim lično da je jako bitno za ovo društvo jeste ono što rade umjetnici, to što radi Jasmila Žbanić, Alban Ukaj, Danis Tanović, Dino Mustafić. To je ustvari ono što dopire do javnosti. Na kraju krajeva, zar nije sramota što film Jasmile Žbanić još uvijek nije prikazan u Republici Srpskoj? Je li to cenzura u javnosti? Naravno da jeste! I to samo pokazuje karakter u samoj Bosni i Hercegovini.

Vesna Teršelić:

Hvala, Edvine. Ivane, izvoli.

Ivan Đurić:

Ako bismo pokušali ovaj film koji je sada na evropskom nivou važan da stavimo kao primer toga o čemu treba razgovarati. Znači mi ne možemo da dođemo do toga da se taj film pogleda osim na internetu u Srbiji, niti da se pohvali to što je dobio nagradu, jer onda vam za to sledi sutra naslovnica u tabloidima kako slavite. I ti tekstovi, ja ne mogu da vam objasnim tu maštu tih koji upravo pokušavaju i mislim da i oni znaju ovo o čemu je Sanja govorila, da je uništiti prostor za dijalog mnogo efikasnije nego neke aktere u dijalogu pojedinačno. I da se na tome sada ovde vrlo uspešno radi, znači da se uništi svaki prostor za dijalog. To da stvorimo te neke prostore za dijalog nam je važno, a sve što vidimo jeste posledica te borbe za javni prostor i ovo što se dešava na zidovima, i ono što se dešava u novinama i na televiziji, i na društvenim mrežama, pa evo i ovde u Metropolu.

Vesna Teršelič:

Hvala puno. Ja bih odmah iskoristila priliku da odmah predložim neku buduću onlajn razmjenu sa praktičarima i praktičarkama i Sanjom kao autoricom ovog istraživanja o unapređenju angažiranog dijaloga, pa da u mjesecima pred nama nastavimo ovaj razgovor. Nataša se javlja.

Nataša Kandić:

Mislim da je Branka vrlo direktno komentarisala podatke o istraživanju i rekla nešto o čemu treba ozbiljno razmišljati, a to je da se organizacije za ljudska prava i aktivisti za ljudska prava većinom kreću u krugu istomišljenika i da taj angažovani dijalog o kome govori Sanja nije baš jednostavan. Ali mi smo kao Koalicija, kao REKOM mreža pomirenja, imali konsultativni proces četiri godine. To je bio naš kontakt sa običnim ljudima, a najveći broj običnih ljudi obuhvatili smo upravo organizovanjem peticije za osnivanje međudržavne komisije. Mi smo tada imali prilike da razgovaramo sa 580.000 ljudi, da objašnjavamo zašto mi promovišemo regionalni pristup, da odgovaramo na njihova pitanja i rezultat toga je bilo prihvatanje da sve žrtve budu popisane i to je rezultat tog neposrednog razgovora s običnim ljudima.

Meni je žao što na primer ovde nema Lee David, koja bi imala potpuno suprotno mišljenje i iznela bi potpuno drugačije podatke gde bi ona rekla svima nama ovde koji sedimo da smo ušli takođe u taj etnički kod, da kad god se organizuje debata mi ćemo tu da vodimo računa koliko je prisutno iz ove etničke zajednice, koliko iz druge, i onda se postavlja pitanje koliko mi uopšte doprinosimo suočavanju sa prošlošću, koliko smo ušli u etnički kod na ovaj način. Ja mislim da je jako bilo dobro ovo što je Edvin ukazao na

ovaj spomenik u Brčkom i na Kazane. To je poricanje. Samo jedna ispravka, Edvine. Visoki predstavnik nije doneo zakon, on je doneo odluku o izmenama krivičnog zakona.

Marinko Đurić:

Ja sam Marinko Đurić iz Udruženja „Kosovski stradalnici“, sin stradalog Petra Đurića u Istoku/Istog. Ja bih samo da se nadovežem, iako nisam mislio, da podržim Natašu i izlaganje gospođe Vico o angažovanom dijalogu. Želim to da istaknem, zato što sam učesnik u iznošenju svoje istine, ali sam bio u prilici da saslušam i istine albanskih porodica i moram da kažem da se slažem sa izlaganjem da je angažovani dijalog jako važan. Čini mi se da je on izostao, u onom što je Nataša rekla, da smo mi na početku to jako mnogo negovali, mislim pre svega na Koaliciju, a da se to negde zapostavilo i meni je sada žao što je Nataša u uvodnom izlaganju iznela jako tešku situaciju u kojoj smo se našli, misleći na naše aktivnosti. Želim da istaknem da je Bekim Blakaj jako lepo iskazao, rekao ustvari o tome da u dijalogu kada se koriste činjenice onda i one koji drugačije misle ćete pridobiti i uvažiće i vaše argumente.

Vesna Teršelič:

Hvala puno za ovu svesrdnu podršku.

IZ UGLA AKADEMSKE ZAJEDNICE

Moderatorka:

**prof. dr Milena Dragičević Šešić,
Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu**

Panelisti:

**prof. dr Zarije Seizović,
Fakultet političkih nauka u Sarajevu**

**dr Ana Milošević,
postdoktorantkinja, KU Leuven**

**dr Branimir Janković,
Filozofski fakultet u Zagrebu**

**prof. dr Aidan Hehir,
Univerzitet Vestminster**

Milena Dragičević Šešić:

Nažalost, počinjemo sa desetak minuta zakašnjenja, a mislim da će biti reč o jednom vrlo interesantnom panelu, važnom jer reč je upravo o odgovornosti akademske zajednice za prekinuto pomirenje. Odgovori akademske zajednice nisu nažalost bili tako brojni, i tako česti, i tako direktni, i tako oštri, ali je svakako u akademskoj zajednici u celom regionu bilo pojedinaca, profesora univerziteta i istraživača, koji su dali svoje najbolje upravo ovom procesu. Koristila bih reči jednog od naših panelista. Univerzitet treba da da snažnu konceptualnu podlogu ovim razgovorima, da razotkrije implicitne, ali da analizira eksplicitne narative sećanja, a posebno politike zaborava. Humanističke i društvene nauke na univerzitetima moraju da ustvari stvaraju prostore za dijalog. Pravo je jedna od temeljnih disciplina koja bi morala da se bavi i humanitarnim pravom i tranzicionom pravdom i tako dalje, o političkim naukama, psihologiji, andragogiji i filozofiji da ne govorimo. Na univerzitetima širom Srbije formiraju se sada čak i centri za kulturu sećanja, poput onoga u Kragujevcu, ali nekako svi izbegavaju sećanje na '90-e.

Zarije Seizović, profesor doktor sa Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, čini mi se da je dao veliki doprinos razgovorima o tome zašto je prekinut proces pomirenja ili da li je uopšte i dolazilo do uspostavljanja procesa pomirenja. On govori o tome da na toksičnoj političkoj sceni dominantni narativi nikako ne vode politici pomirenja, pa čak ni odluke sudova, ni odluka Visokog predstavnika, i on postavlja to kao pitanje, da li je to doprinos pomirenju ili raspirivanju etno resantimana, i dovodi u pitanje neke vladajuće narative koji u ovim našim krugovima su izuzetno, izuzetno rašireni i koji deluju vrlo lako prihvatljivo, ali teško se realizuju. Pa u tom smislu, moje prvo pitanje: odakle tolika glorifikacija individualne, ja bih rekla, krivice, kako to da narodi ili pojedinci, pripadnici različitih naroda, ono što se percipira u nauci, pa i na sudovima, kao individualna krivica odjedanput se preuzima kao nacionalna odgovornost ili kritika naroda i nacije, i otkuda potreba da se ta dokazana individualna krivica glorifikuje u nacionalnom, nacionalističkom diskursu?

Zarije Seizović

Hvala vam lijepo, hvala na pozivu. Ja sam bivši advokat i sudija, sad sam profesor, ali ću govoriti kratko. Ja sam vodio intenzivnu komunikaciju sa gospođom Kandić u kome me je ona kanalisala u neki način ne ono šta ću reći nego ono o čemu ću govoriti. I ja sam to i zapisao da sačuvam svi-ma vrijeme, pa ću se nakon što adresiram pitanje vratiti ovome i vrlo brzo izložiti uz prvo dvije prethodne napomene. Kad kažemo iz ugla akadem-

ske zajednice i kad me pitaju na televiziji šta kaže akademska zajednica, ja kažem: o čemu govorite? U Bosni i Hercegovini ih ima najmanje tri. To su etno naučnici koji sa naukom nemaju nikakve veze. Ja znam 20 ljudi u Sarajevu, možda u cijeloj Bosni, koji su naučnici, a rade na univerzitetu. Ovi ostali su zalutali. Zašto? Zato što su dovedeni od strane stranaka koje su etnoklerikalne političke organizacije, nisu političke stranke u pravom smislu, dakle teorijski to uopšte nisu političke stranke. Imaju ponekog Brankovića, da malo to bude šareno, a u principu su to nacionalistički, kleronacionalistički politički pokreti. Dakle, ne postoji akademska zajednica, bar u Bosni i Hercegovini. U drugim zemljama regiona postoji, ali je ona često bivala sluškinja politike, s jedne strane. S druge strane, genocid i ostali zločini nisu se desili, desila se elementarna nepogoda. Ja insistiram na jurističkom vokabularu, kako bi rekli u Hrvatskoj. Dakle, ti zločini su izvršeni, oni se nisu desili. Njihov izvršilac ima ime, prezime, adresu, matični broj, ime oca i sve ostalo što karakteriše individuu. Zašto ne možemo svesti masovne zločine ili *mass atrocities* na individualnu krivičnu odgovornost? Zato što su ljudi koji su ih počinili, naredili, ili nisu reagovali po komandnoj odgovornosti nosili grb države ili paradržavne tvorevine. Oni nisu postupali u vlastitom, personalnom kapacitetu nego kao reprezentant jednog kolektiviteta koji zovemo država ili pseudodržava. Zbog toga sve što se desilo na Balkanu ne može biti riješeno individualnom krivičnom odgovornošću, nego iza toga postoji odgovornost, o čemu odlučuje Međunarodni sud pravde u za to određenom postupku, prema svom Statutu. Postoji odgovornost kolektiviteta. To nije klasična krivična odgovornost države za ono što su počinili njeni agenti na terenu, odnosno njeni predstavnici. To je jedan od dokaza da smo i lingvistički odnosno leksički kolonizirani na Balkanu.

Pravda, šta je pravda? Jedna međunarodna organizacija nije htjela da objavi jedan moj rad, jer su rekli, mi ovo ne možemo objaviti. Ja sam napisao da Haški sud svakom presudom raspiruje etno resantimane, a ne doprinosi pomirenju. Jer sudovi nisu kreirani, njihov mandat, preciznije nadležnost, nije pomirenje. To je izmislio neko iz međunarodne zajednice. Sudovi su zaduženi za penalnu komponentu ili kaznenopravnu komponentu odgovornosti pojedinca i oni ga šalju *behind the bars*, u zatvor. I mi kažemo *justice has been done* – pravda je zadovoljena. Bože sačuvaj! Možda 10 posto. Zašto? Zato što, kako djevojčicu, višestruko silovanu, bez ikakve etno odrednice govorim, kako za nju reći da je doživjela pravdu, odnosno onaj koji ju je silovao ili 10, ili stotinu njih su poslani 40 godina u zatvor i da je to pravda? Je l' zaista mislite da je to pravda? To je samo jedna penalna komponenta

pravde. U isto vrijeme, onaj koji je izvršio djelo igra stoni tenis, ima spa i velnes centar na raspolaganju, dolazi mu bračni drug u posjete, ide ocu na sahranu, ima pravo, ograničeno vjerovatno, na internet i *meticulously* (na engleskom riječ koja mi se jako dopada), pedantno se izračunava broj kalorija koje dnevno unosi u organizam da ne bi slučajno dobio holesterol dok je u zatvoru. *Is this a justice? No way!* Da li je to pravda? Apsolutno ne!

Šta je pravda? Kako bismo mogli ovih 10 posto pravde nabildati da bude 20, jer ne postoji pravda, nemoguće je reparirati, vratiti u normalan život osobu koja je proživjela ratnu traumu, bilo da se radi o *sexual violence* (seksualnom nasilju) ili ne znam, nečemu sličnom, da je vidjela kako joj ubijaju roditelje nešto tako, djevojčica ili dječak. Dakle može tako da taj koji u zatvor, da mu ja kao poreski obveznik ne plaćam 100 eura dnevno ili na sudu BiH nego da on proizvodi i ono što se proda na tržištu ide u fond iz kojeg će psihosocijalna rehabilitacija žrtve biti finansirana. Sto maraka, sto maraka, milion maraka, milion maraka, to je to. Dakle, ovo što mi kažemo robuje jednom, kako bih rekao, starom kaznenopravnom sistemu u kojem se smatra da je pravda zadovoljena (*justice has been done*), kad zločinca pošaljemo u zatvor. Ne! Nama treba žrtvoslovlje. U Krivični zakon ispravno postaviti žrtvu. To je ono čime se svi mi bavimo. A to što je neki *beast* (zvijer), ili kako prevesti sad to, poslan u zatvor, to nije pravda, to je samo privid. Dakle, to sam htio da raščistim oko terminologije i mislim da sam odgovorio na ovo vaše pitanje. Treba znati da masovni zločini iza sebe uvijek imaju državni ili paradržavni aparat. Nisu se oni (ti neki) napili u kafani i dogovorili se da ubijaju, siluju...

Dogovor o izvršenju nekog krivičnog djela na terenu, što se često percipira u Bosni i Hercegovini kao UZP, pripisuje se državama. Kaže onaj narativ, standardni, Srbija i Hrvatska su napravile udruženi zločinački poduhvat i izvršile agresiju na Bosnu i Hercegovinu. To je potpuna basmislica kojoj robuje politički vrh sa svih strana, osim s jedne, logično, odnosno osim s dvije, bošnjački narativ naravno. UZP, to kolega Josipović zna da je kategorija koja stoji u vezi sa fizičkom osobom, fizičkim licem. Ne postoji UZP države i druge države. To što je gospodin Prlić osuđen sa još pet hercegovačkih Hrvata u jednoj od najboljih presuda Haškog tribunala je zbog toga što je utvrđeno na nedvojben način da je u dogovoru sa pojedincima iz režima Franje Tuđmana dozvolio logore, nije reagovao, mučili su i radili sve ono što spada u korpus ratnih zločina u najširem smislu. To je UZP. Pa su onda iskoristili iz neznanja ili namjerno da kažu: aha, UZP Hrvatske i Srbije da napadnu Bosnu i Hercegovinu. Potpuna besmislica! Ljudi to ne znaju, kad ja to kažem

onda mi psuju majku sva tri etnička korpusa i kažu da sam ovaj, onaj ovaj ili onaj. Apsolutno u službi žrtava i ponosan.

Idemo sad na pregled poricanja genocida. Vrlo kratko. Međunarodna komisija RS – potpuno je irelevantno što oni rade. Dakle, ne sagledava komisija stanje na terenu nego sudovi. Postoji organ u međunarodnom pravu i nacionalnom pravu, jedini. To nije slučajni prolaznik, amidža, daidža, tetka, ujna, nana koja kaže ovdje je bio genocid, daj mu 20 godina, ovdje nije, mi nismo krivi, oni su krivi, oni su ružni, prljavi, zli, mi smo divni. Apsolutno ne. Zašto? Jer postoji samo jedan forum na latinskom ili samo jedno tijelo koje utvrđuje i zločin, postojanje njegovo i izvršioca. Zašto ti pametnjakovići majku ne odvedu prijatelju koji je vodoinstalater da im operiše kada je zaboli slijepo crijevo ili zašto sami to ne urade? Zato što ne posjeduju znanje. Zašto misle da posjeduju pravno znanje veće od Agiusa i svih sudija koji su pet godina vodili postupak da mogu da kažu da ovo nije genocid ovo ovamo jeste ili ovaj je kriv, ovaj nije kriv? Dakle, to je strašno. Pomirenje u Bosni i Hercegovini – *mission impossible*. Meni je to strašno da kažem, to i zvuči šaljivo, ali je tako. Hoće li se nešto desiti, ja sigurno neću biti živ, kad god umrem. Dakle, nema tamo pomirenja. Mi smo na početku. I odbacivanje haških presuda, skok od pola metra gospođe Grabar Kitarović. Ne priznaje presudu šestorki iz Hercegovine. To što osim što je intergalaktička sramota to govori o tome da od nesuvislih postupaka nisu abolirani ni šefovi država. Priznaju oni svi jedne presude, a druge ne, i to znamo svi, da vas time ne opterećujem. Odbacivanje nema nikakav pravni efekat, u svijetu prava ono ne postoji. Otuda ta kolektivna krivica ima još širu bazu i perzistira desetljećima i ko zna koliko će još. Murali u Srbiji, to je nova generacija. Ne mislim ja da je neko od 55 godina to uradio. To su uradili oni koji su uvučeni u sukob.

Moja koleginica, porazno je ovo, i prijateljica i kosmopolita iz Istočnog Sarajeva kaže, Zarije, ne postoji ni jedna NATO-va bomba koja će izbiti Srbinu iz glave ono što mu je šest stotina godina usađivano nakon Kosovskog boja. Ovdje ne želim uzimati stranu niti sam je ikad uzeo. Zato imam neprijatelje u svim etničkim korpusima, vrlo malo prijatelja, nego je ovo ilustracija da nema šanse da se percepcija promjeni. Ja gledam šta se dešava u Srbiji. Helikopter, Solun, Kolubara, vojna vježba... Pa rekoh, je l' postoji Stefan Milenković, je l' ima najbolju kinematografiju Beograd, na svijetu ili na Balkanu? Dajte da pogledamo to. Zašto mora helikopter, tenk...? I to odmah asocira na rat, neko nema ruku, nema nogu, krv, preseljenja, iskopavanja, vraćanje dugova i tako dalje, strašno je to.

Još kratko oko zahtjeva udruženja žrtava „Majke Srebrenice“. Ja sam bio, da vas sad tim ne zamaram, adresa kojoj su se obratili da bude u timu za reviziju. Revizija je završila jednim smiješnim pokušajem pacera i jednim skupom u sarajevskoj Vijećnici, jer im je naloženo izvana da i gospodin Vučić i gospodin Izetbegović splasnu u svojim zahtjevima. Ta revizija je završila nošenjem kutije papira koju je u Hag odnio kolega Softić, pa je registrar MKTJ odbacio zahtjev jer nije valjana bila punomoć. „Majke Srebrenice“ bez obzira na neuspjeh revizije koja je bila politički motivirana, jer se ona radi 10 godina, a ne 15 minuta, imaju pravo na naknadu i Holandija se pokazala kao pametna država, država vladavine prava koja će im tu novčanu naknadu (*monetary compensation*) dosuditi. Dosudila je u nekim situacijama i možda bi moglo doći do neke *actio popularis* svih oštećenih da naplate neku sumu novca koja je opet sramno izražavanje patnje kroz novac, ali je ipak neka satisfakcija. Memorijalni centar Potočari, mislim da ne trebam ponovo naglašavati o čemu se radi, svi znamo, ali je neprihvatljivo da kad Angela Merkel ili bilo koji drugi političar dođu, odvedu je u Potočare. U redu, i treba da je odvedu, ali zašto samo tamo? Postoje druga stratišta koja treba da obiđe da bi pokazala da poštuje žrtvu, ne etno žrtvu. To je sad jedna potpuno druga i dugačka priča kojom vas neću zamirati. Glorifikacija ratnih heroja, sasvim je jasno, postoji na svim stranama. Još postoji teza koju je nekadašnji sudija Vrhovnog suda Hrvatske rekao: „Čujte, ovoga, ne može se počinит zločin ako se braniš“. A je l', e, ja mislim da može. I evo u Bosni oni su u zatvoru. Branili su se, a počinili zločine. To je to što sam ja imao. Nadam se da sam adresirao sve što mi je gospođa Kandić rekla. Hvala lijepo.

Milena Dragičević Šešić:

Ja bih sada predstavila Anu Milošević. Ona je postdoktorski istraživač na Luvenskom institutu za kriminologiju. Uradila je doktorat iz evropeizacije kulture sećanja. Moje pitanje za vas se odnosi baš na kulturu sećanja i kako je i da li proces evropeizacije kulture sećanja dao neke rezultate u procesu pomirenja ili, naprotiv, nije.

Ana Milošević:

Mislim da je uvek dobro s vremena na vreme da se podsetimo šta znači pomirenje. Ja mislim da pomirenje za svakog od nas znači sasvim drugačije. Za neke pomirenje znači približavanje zemalja, za neke znači neku vrsu samokritičnosti, neku vrstu refleksije, znači razumevanje, znači oprost, može da znači mnogo toga. Iz mog ugla, da kažem, političkog naučnika, ja bih htela da se nadovežem na temu pomirenja gledajući politiku sećanja i me-

memorijalizaciju i ono što želim da naglasim na samom početku je da smatram da su politike sećanja i memorijalizacije, uopšte na Balkanu ali i generalno u posttranzicionim društvima, bile neefikasne i neuspešne.

Zašto? Globalno, mislim da postoje dva glavna razloga za neuspeh i neefikasnost memorijalizacije. Prvo, zato što je stvoren jedan klimat totalnog zasićenja traumom i nasiljem, u kome jednostavno ima vrlo malo mesta za empatiju prema žrtvama. S druge strane, zato što smatram da su direktne i indirektne žrtve nasilja često samo pasivni primaoci tog nekog praznog simbolizma, a njihova iskustva su prisvojena od strane etnije, od strane nacije, od strane države, od raznih grupa. To se isto vezuje za pitanje koje ste vi postavili, prvo pitanje prvom govorniku, o toj nekoj kolektivnoj krivici. S druge strane, imamo isto i kolektivnu interpretaciju žrtve, gde je nacija sama po sebi žrtva, posebno u nekim drugim vrstama nasilja kao što je na primer terorizam, gde su direktne i indirektne žrtve terorizma ustvari u simbiozi sa samom državom. Oni su simbol države. U tom smislu, politika sećanja, u mom nekom viđenju, ima više politički nego viktimološki pristup, jer primarni cilj sa memorijalizacijom, posebno u poslednjih 30 godina na Balkanu, nije bio da se odgovori na potrebe žrtava, nego se radilo na tome da se prizna odgovornost i da se podigne nacionalna svest o tome šta su bili zločini, šta se dogodilo i kako se dogodilo. S tim u vezi, politike sećanja na Balkanu, po mom nekom mišljenju, jesu na neki način evoluirale, nisu ostale statične, znači kao što su bile '90-ih godina. U poslednjih 30 godina imamo tu neku evoluciju ponovnog osmišljenja nacije koja je evoluirala od potpunog negacionizma do nekih mlakih pokušaja da sećanje postane neka vrsta moralnog kompasa za narode i za same države. I već kad govorimo o politici sećanja, nemojmo nikada zaboraviti da politika sećanja jeste politika, jeste rezultat onog što jesu trenutne konstelacije nekih političkih aktera koji su danas različiti nego što su bili '90-ih i 2000-ih godina, na primer, i oni su ne samo sprega tih političkih aktera, nego na isti način i sprega interesa koji se projektuju na memorijalizaciju. Ti interesi mogu biti politički, društveni, mogu biti ekonomski... Takve politike sećanja u sebi imaju dimenziju moći i zbog toga predstavljaju taj neki istorijski *identikit* nacije u nekom datom momentu.

Kako je proces evropeizacije uticao na politike sećanja na Balkanu? U mom istraživanju, u početku sam se fokusirala da definišem šta zapravo znači evropsko sećanje. Došla sam do zaključka da tako nešto kao evropsko sećanje zaista ne postoji. Ono što postoji jeste evropska politika sećanja. I ta evropska politika sećanja se nije razvila na taj način da su ljudi seli ovako u

jednoj prostoriji, kao mi danas, i da su rešili da naprave jednu listu događaja i ličnosti koji su od značaja za Evropu. Ta evropska politika sećanja se desila postepeno. Ona se razvila postepeno, prvo poštujući komemoracije, kao što je bio na primer kraj Prvog svetskog rata, Drugog svetskog rata, oslobađanje Aušvica, da bismo došli do jednog momenta kada je evropska politika proširenja zapravo uticala na to, na potrebu da se stvori neka vrsta pomirenja među različitim istorijskim pristupima, različitim istorijskim iskustvima zemalja koje su nakon Hladnog rata i nakon pada gvozdene zavese postale zemlje članice. To znači da je proširenje Evropske unije zapravo promenilo ulogu istorije u procesu evropeizacije. Šta mislim time konkretno? Kada su napravljeni prvi koraci Evropske unije, Evropske zajednice uglja i čelika, niko nije govorio o tome šta je bila prošlost. Prošlost je bila totalno nebitna. Postojao je jasan konsenzus šta je bila prošlost za Evropu, šta su bila zla holokausta i budućnost je bila dominantna vremenska kategorija. Niko nije govorio o prošlosti. Ono što je promenila politika proširenja jeste da je prošlost postala dominantna kategorija. Prošlost je postala kavez u kome žive zemlje članice Evropske unije, a budućnost je ta o kojoj se uopšte ne govori. O budućnosti apsolutno nema nikakvog konsenzusa.

U retrospektivi, možemo da kažemo da je prošlost i da je politika sećanja na evropskom nivou bila jedan vrlo važan instrument za zemlje Istočne i Centralne Evrope, zato što je donela novine, kao što su na primer rezolucije Evropskog parlamenta, koje su na neku vrstu paralealnog načina uključile njihova istorijska iskustva i isto donele na površinu njihova nezadovoljstva, njihove traume, zločine o kojima se nije govorilo. Oni su jednostavno eskalirali neka nacionalna nezadovoljstva i neke svoje istorijske nacionalne nepravde, eskalirali su to na transnacionalnom, evropskom nivou. I zarad politike pomirenja, zarad jedinstva u tom momentu, postojalo je razumevanje zapadnoevropskih zemalja da se stvori neka vrsta konsenzusa, da se na neki način stvori neka vrsta odgovora koji bi zadovoljio nove zemlje članice. I to su rezolucije o kojima govorimo u Evropskom parlamentu, koje, kada pogledamo sastav tih rezolucija koje su takođe ekskalirale negde od 2006, 2008, posebno 2009. godine, vidimo šta su dve osnovne ideje iza evropske politike sećanja.

Prva ideja jeste iskustvo zapadnoevropskih zemalja odnosno holokaust, a druga ideja je ideja o antitotalizmu. Ideja o antitotalizmu koje su donele centralno i istočnoevropske zemlje na evropski nivo jeste takođe bila sa idejom da se podigne svest o tome šta su bili uzroci i posledice komunističkih režima u tim zemljama, ali ono što je vrlo, vrlo bitno, jeste neka vrsta

izjednačavanja nacizma, fašizma, staljinizma, svih vrsta komunizma koji su postojali, bez obzira na njihove ideološke i konkretne razlike.

Sada šta ta dva, dve teme, imaju sa Zapadnim Balkanom i zašto je to bitno za proces evropeizacije? U zemljama Zapadnog Balkana smo primetili da je u toku procesa proširenja jednostavno bila neka vrsta približavanja tim evropskim normama sećanja. Nekad je to deklarativno, nakada je to totalno manipulativno. Koriste se evropske politike sećanja zarad toga da se ostvare neki domaći politički, ideološki ciljevi. Ne bih sada da ulazim u konkretne primere, nemamo vremena za to, ali je problem oko čitave te asimilacije evropske politike sećanja ideja da se jednostavno ta antitotalitarna politika normalizuje u diskursu zemalja Zapadnog Balkana. Na konkretnom primeru, to znači da postoje politički akteri koji u Srbiji koriste antitotalitarni stav Evropske unije da rehabilituju četništvo, u Hrvatskoj ustaštvo, i da se takođe rehabilituju neki zločini iz '90-ih godina, odnosno da se normalizuju, u tom diskursu.

Samo da se kratko osvrnem, ne znam koliko vremena imam, na Srbiju i na Hrvatsku i Sloveniju, kao dve zemlje koje su trebale imati ključnu ulogu u oblikovanju te evropske politike sećanja u svojstvu zemalja članica. Na primer, kada se normalizovao čitav taj antitotalitarni diskurs na evropskom nivou, u Parlamentu, pre toga u Savetu Evrope, Slovenija je predsedavala Evropskom unijom u tom momentu i bila je zapravo jedan od glavnih promotera antitotalitarne politike koji je pokušavao da izjednači jugoslovenski komunizam specifično sa ostalim totalitarnim režimima iz Drugog svetskog rata. Hrvatska je na svoj način pokušavala da asimilira neke određene momente iz evropske politike sećanja koji idu u prilog domaćem narativu '90-ih godina o Domovinskom ratu. Bilo je takođe i nekih pokušaja da se projektuju domaće istorijske interpretacije na evropski nivo. Na primer, da Vukovar postane evropsko mesto sećanja, neka vrsta Strazbura, grada koji je bio simbol pomirenja Francuske i Nemačke.

Kuda dalje sa evropskim politikama sećanja i kuda dalje sa procesom pomirenja? Ja smatram da je proces evropeizacije imao više negativnih efekta za Zapadni Balkan, za prostor bivše Jugoslavije, nego što je imao nekih pozitivnih momenata. Na primer, kada sam poredila rezolucije koje su donete u srpskom Parlamentu i u Saboru u Hrvatskoj, kada sam ih poredila sa evropskim rezolucijama, da vidim čisto kakvih vrsta preklapanja ima između dva mnemonička okvira, između evropskog i onog nacionalnog, došla sam do zaključka da zemlje koje pokušavaju da postanu članovi Evropske unije vrlo često prođu kroz taj evropski mnemonički okvir, koriste iste izraze i iste terminologije i onda ih usvajaju da bi podržali svoje nacionalne interpretacije

prošlosti. Tako da to približavanje evropskim normama sećanja zapravo nije uvek pozitivno. Nekada se vodimo tim nekim velikim idejama koje se promovisu iza tog kosmopolitskog diskursa o transnacionalizaciji sećanja, ali ako pogledamo zapravo šta ta transnacionalizacija sećanja zapravo znači, ona znači eskalaciju nacionalnih narativa na transnacionalnom nivou, a ne zapravo neko samokritično suočavanje s prošlošću. Jer da bi evropska politika sećanja bila samokritična, onda bi trebala da se bavi nekim svojim temama, kao na primer '90-ih godina totalno potcenjivanje moći nacionalizma, rast populizma, kolonijalno nasleđe...

Milena Dragičević Šešić

To je ogromna tema, a pogotovo što ste se dotakli baš politika sećanja koje su pre svega manipulativne u ovim procesima evropskih integracija i tu bi se mogli naći brojni primeri. Mislim da to vrlo lako može upravo profesor Branimir Janković, profesor koji dolazi sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koji je istoričar, ili kako on sam kaže povjesničar, i koji u stvari kroz tumačenje ili razumevanje određenih istorijskih koncepata nastoji da sagleda odgovornost istorijske nauke u današnjem trenutku, odgovornost univerziteta i za razumevanje politika povijesti i za razumevanje društvene klime i recimo i vrlo interesantna tema, šta je javna povijest i je li građanski rat ključ svih onih naših konflikata, disonantnih odnosa, kako izaći iz nasleđa građanskog rata i kako ustvari uspostaviti proces pomirenja sa iskustvima. On tu navodi naravno i različite svetske primere, ali i govori o bolnoj asimetriji sećanja i uvodi pojam koji mi se čini jako značajnim, a to je ravnopravno sećanje, kao različito od izjednačavanja krivica i tako dalje, i prosto mi se čini da bih volela da čujem kako se ti koncepti građanskog rata i dalje upotrebljavaju, zloupotrebljavaju, i da li možemo izaći iz nasleđa građanskog rata ostvarujući pravo na ravnopravno sećanje.

Branimir Janković:

Počeo bih s onim o čemu je bilo riječi već prije. Mislim da neću pogrešiti ako kažem da je politička sfera ključna, politička sfera je ona koja diktira ritam u odnosu na pitanje akademske zajednice ili pitanje sfere aktivizma i tako dalje. Naravno, treba to reći i akademskoj zajednici, ona često voli smatrati da je ona tu najvažnija i nekom će laskati ove riječi da uvodimo određene pojmove. Da, ja ih samo primjenjujem, ali ti pojmovi su od nekih drugih teoretičara poput Aleide Assmann, autorice ove knjige koju sam ovdje izložio, izdanja Biblioteke XX vek. Politička sfera je najvažnija, ali politike povjesti, politike istorije o kojima je ovdje bilo riječi, politike sjećanja zapravo, nas

vezuju, zajedno smo dio toga. Jer u politikama povijesti zapravo, bilo je riječi o tome, sudjeluju i konkretni povjesničari, konkretni znanstvenici sa svojih sveučilišta. Kolega iz Sarajeva je s njima opravdano nezadovoljan. Ali naravno politika istorije, upotreba prošlosti nije jedino mjesto borbe koja se vodi. Borba se vodi i kroz pitanje obrazovanja, pitanje akademske zajednice, jer nacionalizam je tu nekako dominantan regulatorni okvir. Školstvo, kultura, državne institucije, ni studenti nisu apriori kritični, mnogo je frontova o kojima je bilo riječi. Na to mi pokušavamo odgovarati na različite načine, nekada sa kolegijima.

Ovdje je spomenuta javna povijest. Još jedna stvar koja je tu ključna, jedno pitanje koje nas dakako veže, i akademsku zajednicu i politiku i druge djelove društva, je naravno pitanje suočavanja s prošlošću, i kao što je ovdje bilo riječi, danas nije vrijeme za suočavanje s prošlošću, odnosno trendovi su se iznimno obrnuli na evropskoj razini, a naravno onda pogotovo kod nas. Evo čuli smo riječi hrvatskog predsjednika, Boris Dežulović je to komentirao, nekad su političari dolazili, klečali pred varšavskim getom i ispričavali se, danas govore „što još treba“. Evo *Documenta* – centar za suočavanje s prošlošću bi trebao promijeniti svoje ime – *Documenta* – centar za zašto je ipak važno suočavanje sa prošlošću. Očito nam se front borbe pomaknuo ka tome da uopće trebamo govoriti zašto ne upotreba prošlosti za konfrontaciju nego konfrontiranje sa prošlosti. E sad, naravno, pitanje na koje načine i primjetio sam ovdje da ste imali naslov konstruktivno suočavanje s prošlošću, jer očito ne otvara svaki ključ sva vrata.

Je li koncept pomirenja ulazni pojam za nekakvu debatu, angažiranu debatu ili ne? Kada dođe šira publika na ono možda što im govorimo klasične su reakcije: izjednačavate krivicu, što je sa našim žrtvama i tako dalje, već ono što svi dobro znamo, ali kao što sam rekao, ne otvaraju svi ključevi sva vrata i zbog toga je ovdje bilo riječi o tome kako predstaviti mogućnosti određenoga ravnopravnog sjećanja. Nismo samo mi suočeni sa tim pitanjima. Ovdje je spomenuto iskustvo građanskog rata. Naime, ljudi se takođe čude, pa kako prošlo je od rata 80 godina, pa kako se još uvijek oko toga možete zakrviti? Kad imamo situaciju, na primjer, građanskog rata, ne samo okupacija nego građanski rat u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji, kada imamo neke druge građanske ratove diljem svijeta, hajde vi recite njihovim društvenim zajednicama da se pomire oko vlastitog građanskog rata. Hajde recite to u Americi, da se ne uzbuđuju previše oko Građanskog rata iz 19. stoljeća, hajde recite to u Španjolskoj da se ne trebaju previše živcirati na

kojoj su strani bili. A još kad se to onda preklopi i sa ratovima '90-ih, to je neka druga priča, to je još dublja priča.

Sad, čini mi se da je naravno uloga akademske zajednice jedna od mnogih najprije da ne čini štetu. Dakle, prvo, nemojte činiti štetu, a s druge strane, naravno, mislim da se moraju ponuditi određeni konceptualni uvidi.

To je, naravno, meni bilo zanimljivo iz ove spomenute knjige Aleide Assmann, „Duga senka prošlosti” – kultura sećanja i politika povijesti. Kao što je citirano, ona je na primjeru Španskog građanskog rata gledala dok god jedna stana mora živjeti pod pritiskom pobjedničkog pamćenja, a to je posebno aktualno u Hrvatskoj u kontekstu „Oluje“, dok god traje bolna asimetrija sjećanja, zapravo traje i rat. I ona smatra da se građanski rat može prevladati tek kad se uspostavi određena simetrija sa sjećanjem, da imate pravo na ravnopravno sjećanje, ali ne u ovom smislu izjednačavanja krivice, to je ona ključna riječ društvenih mreža, nego da jednostavno postoje različita iskustva koja trebaju dobiti mogućnost da se o tome govori. Druga stvar je naravno da uložimo što je moguće više da pokušamo napraviti određenu razgradnju te destruktivne energije sjećanja i to pokazati tamo gdje to ljudi ne očekuju. Na primjer, kada komemoriraju svoje žrtve, iako vi to vjerovatno naravno znate ali govorim nekoj široj publici, kada komemoriraju svoje žrtve, misle da odaju samopoštovanje, poštu, ali ih to zapravo puni gorivom za neku radikalizaciju, neke nove konflikte. Ne moram spominjati koji je učinak kad gledate film „Dara iz Jasenovca”, na primjer. Ili, u hrvatskom slučaju, komemoriranje Vukovara je državni praznik postao i svi su, smatra se, ujedinjeni u tugi, suosjećanju i tako dalje. Međutim, istog tog dana srednjoškolci pišu grafite *ubij Srbina* po Zagrebu, jer njih sjećanje na vlastite žrtve, način na koji se ono postavlja, čini militantnim, ratobornim i dalje. Čini mi se da mnogi toga uopće nisu svjesni.

I sad za kraj, kako dalje i koji koncept je tu najvažniji? Mene zanima sad pitanje uloge prošlosti u pomirenju, uz mnoga druga područja. Netko će reći, nećemo se nikad moći pomiriti na osnovu prošlosti. Nema te prošlosti koja će nas pomiriti. Ili spomenuta je Lea David, *prošlost nas neće izliječiti*. Aleida Assmann u ovom trenutku kaže, kada trebamo, kada bismo uspostavili tu simetriju u smislu ravnopravnog sjećanja, u smislu neizjednačavanja krivice, ali da imate pravo reći o svom sjećanju, možda bi nas cilj zajedničke budućnosti mogao pomiriti. Ne može nas pomiriti sjećanje, ne može nas pomiriti prošlost, možda nas može pomiriti ravnopravno sjećanje sa ciljem zajedničke budućnosti. Sad, naravno, kritičar u vama će odmah reći: koja budućnost? Ana je spomenula – budućnost više nije tema, o tome se uopće

više ne govori, zato je najteže pitanje ovoga Foruma kako dalje i možda svi od njega bježimo i lakše nam je analizirati u čemu smo se, u kojoj regresiji smo se našli, i možda je najteže misliti budućnost i zajedničku budućnost na temelju koje bismo mogli nadvladati prošlost.

Milena Dragičević Šešić:

Sledeći učesnik će nam se obratiti. Aidan Hehir sa Univerziteta u Vestminsteru. On se bavio različitim pitanjima ostvarivanja tranzicione pravde i pravde uopšte na Kosovu/Kosova i pitanjima logike, recimo, etničkog čišćenja u postintervencijskom periodu na Kosovu/Kosova, i nečim o čemu su već i drugi prethodnici govorili, ulozi međunarodnih organizacija koje dolaze da budu zaštitnici pravde i tranzicionog procesa koji se odvija po pravu, a nekada u realnosti dolazi i do potpuno drugačijih procesa, recimo do procesa etničkog čišćenja. Aidane, izvolite, kažite vaša razmišljanja na temu ostvarivanja politike pomirenja u podeljenoj zajednici kakva postoji na Kosovu/Kosova danas.

Aidan Hehir:

Ovde sam da bih govorio o procesima na Kosovu/Kosova, posebno s obzirom na utvrđivanje činjenica o sukobima tokom 1990-ih i 2000. godine. Danas ću uglavnom govoriti o Specijalnom sudu, poznatom kao Specijalizovana veća. To je očigledno najprestižnija inicijativa pokrenuta u poslednjih 10 godina kada je reč o konfliktima iz 1990-ih. Verujem da je opšteprihvaćeno da MKTJ nije radio tako dobro kako su mnogi zamišljali da će raditi.

Jedna od kritika često upućivanih MKTJ-u bila je da je postojala potreba za većim lokalnim učešćem, potreba za doslednijim procesom „odozdo“. To je potvrdila i literatura o tranzicionoj pravdi. Mnogi dokazi, posebno u Srbiji, s obzirom na uticaj MKTJ, istakli su da on nije doživljavao kao legitiman i zato je teško mogao da zapravo menja stavove ljudi o prirodi konflikata 1990-ih.

Specijalizovana veća Kosova su deo šire inicijative da se premosti jaz između tranzicione pravde i lokalnog učešća. Deo su onoga o čemu je govorio Carsten Stahn, kao o novoj potrebi za „hibridnim tribunalima“. Dakle, Specijalizovana veća Kosova su tehnički kosovski sud, ali se, kao što znate, nalaze u Hagu. Kada su osnovana, predstavljena su kao rešenje problema na koje je nailazio MKTJ. Takođe su predstavljana kao mnogo više od običnog suda. To je opravdavano kao pitanje pomirenja koliko i pravde. SAD i EU su izdale saopštenje kojim je proslavljano osnivanje suda, u kome je rečeno: „Suočavajući se sa svojom prošlošću i obezbeđujući pravdu za žrtve, Kosovo/Kosova može postići pomirenje i izgraditi bolju budućnost.“

Zato sada mnogo toga zavisi od sudbine Specijalizovanih veća, ne samo na Kosovu/Kosova, nego globalno. Mnogo političkog kapitala je potrošeno za opravdavanje ovog suda i strašno mnogo ljudi je videlo hibridne tribuna- le kao rešenje postojećeg problema legitimiteta u međunarodnom pravu i tranzicionoj pravdi. Čitava ideja tranzicione pravde, naravno, jeste da se nosite sa problemima koji „kipe” i koji će na kraju izbiti na površinu ako se njima ne budemo bavili i uključili u komisije za istinu i pomirenje i sudove. Ali moj strah kada je o Specijalizovanim većima Kosova reč jeste ova ideja tranzicione pravde da će ne budemo li preduzeli nešto, stvari postati gore. Moj strah je da je upravo zbog toga sud osnovan, i da njegov rad zapravo može imati suprotan efekat. Može učiniti situaciju još gorom.

Postoje tri osnovna razloga iz kojih bi to moglo da se dogodi. Ako Specijali- zovana veća Kosova vidimo kao nešto što bi trebalo da ima pozitivan uticaj na pomirenje na Kosovu/Kosova i ako se nadamo da će to voditi tome da više ljudi prihvati činjenice o tome šta se desilo – Srbi na Kosovu/Kosova, Albanci na Kosovu/Kosova i naravno, Srbi u Srbiji, ako je to nešto što Sud treba da postigne – onda mislim da postoje tri problema sa njegovim nad- ležnostima i strukturom.

Prvi je vezan za motive. Voleli bismo da verujemo da se mehanizmi tranzi- cione pravde uspostavljaju na određen način, da je to proces „odozdo“ i da proizilazi iz lokalne rešenosti da se postigne pravda. Ovde to sigurno nije bio slučaj. U ranije spomenutoj knjizi koju sam uredio i koja je izašla ove godine, „Kosovo/Kosova i tranziciona pravda” (*Kosovo and Transitional Ju- stice*), Sonja Biserko je napisala poglavlje u kojem se govori o tome u kolikoj je meri Sud osnovan da bi se umirila Srbija, da je to bilo deo motivacije međunarodne zajednice koja je izložila kosovsku vladu ogromnom pritisku da osnuje Sud, a teško da je to bio dobar razlog za osnivanje ovakvog suda. To je, naravno, ohrabrilu, mnoge političke figure u Srbiji da nastave da poriču činjenice o onome što se desilo 1990-ih.

S tim u vezi, kada je reč o motivaciji na Kosovu/Kosova, zašto su Vlada i Par- lament podržali [osnivanje Suda] kada je to bilo nepopularno u široj javnosti i bilo je masovnih protesta ispred Skupštine? Osnovan je samo zato što je međunarodna zajednica izvršila pritisak na Vladu. Kada je objašnjavao zašto je glasao za osnivanje Suda, Taçi je rekao: „Bio sam primoran na to“, i opisao je Sud kao „najveću nepravdu i uvredu za Kosovo/Kosova i njegov narod“. Dakle, opet teško da je to prava motivacija za osnivanje ovakvog suda.

Drugo obrazloženje koje se često spominje jeste da je bilo rešenosti da se „očisti“ politika na Kosovu/Kosova, da se uklone korumpirani pojedinci koji više nisu korisni Zapadu. To opet nema nikakve veze sa tranzicionom pravdom i kreiranje mehanizama tranzicione pravde iz na neki način ciničnih, političkih pobuda je loš početak. Ako je potraga za pravdom tako očigledno „zagađena“ političkim motivima, moraće da ugrozi sam proces tranzicione pravde, a tranziciona pravda i ljudi koji u nju veruju mogu biti uvučeni u nešto što je očigledno oruđe političke moći. Mislim da većina ljudi ne poriče da je OVK 1998, 1999. i 2000. učinila neke užasne stvari, i postoji potreba da se traži neki oblik odgovornosti i pravde, ali ovo nije način na koji to treba učiniti.

Drugi, veoma očigledan problem u vezi s ovim, kojeg sam siguran da ste svi svesni, jeste nedostatak lokalnog legitimiteta. Procesuiranje pripadnika OVK u ovom trenutku je ekstremno osetljivo kada uzmemo u obzir status OVK unutar zajednice kosovskih Albanaca. Potrebna je posebna pažnja da biste se nosili s ovim problemom. Nažalost, nema te posebne pažnje. Često se kaže da uspeh ima mnogo roditelja, a neuspeh je siročić. Mislim da su Specijalizovana veća Kosova po mnogo čemu dete koje niko ne želi. Nemaju naročito jaku podršku ni u jednoj političkoj partiji na Kosovu/Kosova. Najveću podršku im pruža LDK, ali nijedna od vodećih političkih partija nije zaista čvrsto stala na stranu Suda i „prodala ga“ narodu Kosova. Opet, i zašto bi? Isto tako, međunarodna zajednica je insistirala na njegovom osnivanju, ali je uradila malo da ga opravda.

Komunikacija Suda s javnošću je takođe bila veoma loša. Oni će, naravno, tvrditi da su bili na Kosovu/Kosova, da su bili u Prištini, da su držali sastanke i tako dalje, ali mislim da većina aktivista civilnog društva na terenu, novinara, ljudi sa kojima sam razgovarao, ljudi iz akademske zajednice, ima običaj da kaže da im Sud deluje vrlo daleko, da se čini da radi na veoma visokom nivou. Zato program Suda za odnose s javnošću nije uspeo da obične ljude na Kosovu/Kosova, koji su otpočetak bili skeptični u vezi s tim, ubedi da je Sud neophodan i legitiman. Problem u vezi s tim, naravno, jeste to što organizacije civilnog društva na Kosovu/Kosova, poput Fonda za humanitarno pravo, koje godinama rade na tome da osvetle prirodu konflikta i pokušavaju da utvrde činjenice o onome što se desilo i umešaju se u javni diskurs koji se ne bi svodio samo na „Mi smo bili potlačeni od strane Srba“, nego bi takođe ukazao na to da je bilo i albanskog nasilja nad Srbima, te organizacije nemaju podršku ni u svojim naporima da pokažu da je Sud neophodan. Konačno, to znači da žrtve ovih zloči-

na, oni ljudi koji su preživeli mnoga zverstva počinjena u 1990-im i ranim 2000-im, ostaju bez glasa. Gotovo da oni sami moraju da „prodaju“ sud, što je suštinski problematično.

I treći problem u vezi sa Specijalizovanim većima jeste širi problem uloge međunarodne zajednice u ovoj inicijativi. Međunarodna zajednica se predstavila kao *honest broker*, koji pokušava da, ma koliko to teško bilo, donese civilizaciju ludim ljudima Balkana. Posle usvajanja Rezolucije 1244, Kosovo/Kosova je formalno bilo pod kontrolom UMNİK-a i KFOR-a, i taj period, do kraja 2000, je takođe vremenski period kojim se Sud bavi, kada je počinjena većina navodnih zločina Albanaca nad Srbima. Ko se time bavi? Ko se bavi njihovom krivicom, ne nužno za zločine počinjene nad Srbima i drugim manjinskim zajednicama, ali zašto se tako malo ističe da su zapravo oni bili dužni da osiguraju bezbednost na Kosovu/Kosova i da u tome očigledno nisu uspeli? U mnogim slučajevima, dokazi idu u prilog ideji da su UMNİK i KFOR prećutno podržavali etničko čišćenje Srba, proterivanje u određene enklave na Kosovu ili sa Kosovu/Kosova. Ne u smislu da su bili umešani u to, ali da nisu učinili dovoljno da to spreče. Dakle, opet, neutralnost međunarodne zajednice je svakako jedno od pitanja.

Ako mislimo da tranziciona pravda i međunarodno pravo prolaze kroz krizu legitimteta, onda nije teško da zaključimo na koji će način ljudi gledati na osnivanje ovog Suda od strane velikih sila koje su, kao što sam rekao, potencijalno krive za ono što se desilo na Kosovu/Kosova, ali su takođe izuzetno neprijateljski nastrojene prema ideji da bi trebalo da preuzmu mehanizme sprovođenja tranzicione pravde u svoje ruke.

Iz ova tri navedena razloga, može se desiti da Sud ne obezbedi pravdu za žrtve. Potencijalno, neće pomoći ni Albancima u kosovskom društvu da prihvate da su postojali zločini počinjeni u njihovo ime. U tom smislu, neće nužno pozitivno doprineti pomirenju. Štaviše, biće pretnja miru. Ne morate da budete pesimista da biste videli kako to može zapaliti tenzije na Kosovu/Kosova. Ako se ovaj Sud ne smatra legitimnim, a počne ne samo da donosi presude već i da stavlja ljude u zatvor zbog zločina počinjenih u ime OVK, to će opet zapaliti sentimente na Kosovu/Kosova. Ako nemamo način da se suprotstavimo ovim nacionalističkim raspravama, to na Kosovu/Kosova očigledno može da dovede do veoma lošeg zaokreta.

Drugi problem je naravno u tome što ovo može diskreditovati čitavu ideju tranzicione pravde. Jer ako je tako očigledno povezano sa geopolitikom, politikom velike moći, ciničnim pogodbama između lokalnih političara i me-

đunarodne zajednice, onda će ljudi opet misliti: „Tranziciona pravda je suštinski politička i nije nešto čime bismo trebali da se bavimo“. A pošto je Kosovo/Kosova tako važno za veru u tranzicionu pravdu u budućnosti, ako bi ovaj Sud pošao po zlu, što mislim da će se desiti, to će diskreditovati tranzicionu pravdu i ideju međunarodnog prava, sugerišući da su usko povezani sa moći.

Ne verujem da je sada moguće zaustaviti Sud, opozvati ga. Formalno da, ali zaista ne mislim da će se to desiti. Zato pre nego da samo kažem mnogo negativnih stvari, reći ću šta bi moglo da se uradi u budućnosti. Očigledno je da Sud mora da poboljša svoje odnose s javnošću. To znači više od organizovanja panela u Swiss Diamond hotelu u Prištini/Prishtina i pozivanja elite da dođe i sluša. Mora da više radi na tome da obrazuje ljude na terenu i poveže se sa zajednicama širom Kosova. Takođe mora biti više pritiska na Beograd da se suoči sa svojom krivicom za ono što se dešavalo 1990-ih.

Konačno, mislim da postoji potreba da se podrže mnogo autentičniji procesi „odozdo“, poput REKOM-a, ali ne samo rečima. Međunarodna zajednica mora da uradi više od klimanja glavom. Potrebno je da postoji nešto unutar procesa što stimuliše saglasnost sa REKOM-om ili kreiranje kaznenih mera koje će omogućiti da se neučestvovanje ne isplati. U suprotnom, REKOM i slične inicijative ostaju slovo na papiru koje vlade jednostavno ignorišu ili čine neophodni minimum kako bi izgledalo kao da su uključeni u proces, ali zapravo nisu. Konačno, mnogo je toga što međunarodna zajednica može da uradi da podupre legitimitet Specijalizovanih veća Kosova, ali i da stimuliše zemlje, posebno Srbiju, da se više uključe u mehanizme tranzicione pravde, bilo da se radi o sudovima ili komisijama za istinu i pomirenje.

Milena Dragičević Šešić:

U drugom krugu trebalo bi da odgovorimo na ovo pitanje: kojim putem dalje?

Zarije Seizović:

Hvala lijepo, ja sam opet zapisao da što kraće govorim. Kako nastaviti? Pomirenje skoro da nije počelo, suočenje je ono što nedostaje. Zašto mi vozimo Mercedesov auto i idemo kao gastarbajteri gore? Zato što se Königstraße u Štutgartu ne zove Bulevar Hermanna Göringa. Zašto je u Brčkom bizarna situacija kad se govori gore o pomirenju, a 20 metara od te prostorije stoji spomenik Draži Mihailoviću? Neki od kolega profesora bi trebali da su u zatvoru, a ne u sali za predavanje, od '92. pa na ovamo, jer čine krivično djelo raspi-

rivanja etničke i nacionalne, vjerske mržnje ili netrpeljivosti u svojoj nastavi. Da ne imenujem, na sve tri strane, bar u Bosni, siguran sam i u okruženju.

Kolektivna krivica je problematična zato što svaku presudu neuki bosanski i balkanski čovjek doživljava kao presudu njemu. Ja nisam čuo ni za jednu presudu koja je za UZP okrivila Ninu Badrić, niti za Bajagu ili Vladu Georgijeva. Dakle, taj narativ koji forsira politika ne samo da uvlači sljedeće generacije, mladost, u nasljeđe ratnih zločina, nego naprosto ne da običnom čovjeku da pročita nešto i shvati. Toksičan *environment* (okolina) totalno, i jako ga je teško izmjeniti. Još jedno objašnjenje – etničko čišćenje, iako ga Tadeusz Mazowiecki koristi od svog izvještaja o stanju ljudskih prava kao *Special Rapporteur* Ujedinjenih Nacija za stanje ljudskih prava u bivšoj Jugoslaviji, nije krivično djelo. Zamislite! Do danas, *evo u vrijeme dok govorimo o tome*, otvorite bilo koji međunarodni dokument, vidjećete genocid, ratni zločini i etničko čišćenje. To je besmislica! Etničko čišćenje je rezultat rata. Dakle etnički čiste teritorije su bile rezultat, krajnji cilj ratova na Balkanu, a ratni zločini prosti alat (*tool*), odnosno sredstvo da se dođe do konačnog cilja. Nije etničko čišćenje zločin, nego je etnički čista teritorija krajnji cilj rata.

I konačno, nemoguće je govoriti o pomirenju i o miru kada su na čelu država, ili tri etnička entiteta u raspadnutoj Bosni i Hercegovini, iste političke opcije koje su vodile rat, pa čak i personilozivane u istim ljudima. Dakle, kako će Mostar ujediniti stranke koje su ga razjedinile?

Ana Milošević:

Za koga se ustvari prave ti spomenici? Ja često posećujem spomenike, često posećujem komemoracije, čak me neki u akademskoj zajednici zovu „lovac na spomenike“. Često se pitam čemu uopšte taj memorijalni cirkus. Jer, stvarno, govorimo o memorijalnom cirkusu. Mi imamo komemorativni performans koji nije održiv jednostavno. Jedne se dešava jedno, u drugoj godini se dešava nešto drugo. Čemu služi taj komemorativni performans? Tako da mislim, kuda dalje? Mislim da je kritično pitanje koje treba da postavimo sebi kuda dalje sa memorijalizacijom. Trebamo da se zapitamo da li su strategije memorijalizacije bile efektivne, za koga pravimo te komemoracije, kakvu ulogu imaju te komemoracije za žrtve i kakvu ulogu te komemoracije i ti spomenici imaju za opštu javnost. Ja mislim da se u ovih poslednjih 20, 30 godina, da se to totalno izgubilo iz vida, da akcenat stavljaju više na političke aktore, na to šta će političari reći u medijima, nego na to šta su te neke memorijalne potrebe žrtava. I s time u vidu, i kad govorimo o tim nekim

evropskim politikama sećanja, verujte mi, kada pročitate te rezolucije žrtve su i u tim rezolucijama apstraktna kategorija. Čak u toj rezoluciji koja ima tu antitotalitarnu notu, govori se o tome da se to izjednačavanje treba desiti zato što je žrtvi nebitno ko je izvršitelj nasilja. Tako da, smatram da čitavo to pitanje depolitizacije sećanja, denacionalizacije, deetnonacionalizacije sećanja, treba da ima malo drugačiji pristup, viktimološki pristup, kao što sam rekla na početku mog izlaganja, gde žrtve dolaze na prvo mesto. Mislim da treba da postoji jedna legalna baza koja je već uokvirena pri evropskim politikama proširenja, pritom mislim na Direktivu o žrtvama koja jednostavno ne uključuje žrtve rata, bar ne u direktnoj meri. Odnosno, može da vas uključi da govori o vašim pravima kao žrtve ratnog nasilja, seksualnog, psihičkog, itd nasilja samo ako je proces počeo posle 2016. godine. Ono što je interesantno ako je ta Direktiva napravljena 2019. godine, zašto Slovenija i Hrvatska nisu htele da učestvuju u kreiranju te direktive na jedan konstruktivniji način koji bi možda doneo neke nove šanse za žrtve ratova '90-ih?

Branimir Janković:

Trebaju nam političke opcije koje će provesti promjene, sigurno ste sada ugodno iznenađeni ovom revolucionarnom spoznajom koju sam iznio. Nije nevažan sav trud brojnih nevladinih organizacija, intelektualaca, medija i tako dalje. Ovdje na primjeru Hrvatske s kojim smo se većim dijelom složili, što se tiče inkluzivnijeg obilježavanja „Oluje“, koje je rezultat ne samo političkih opcija nego i svega onoga što su radili i mediji i nevladine udruge, intelektualci i ideje koje su formulirali, koje je onda politika u nekom trenutku ipak odlučila u određenoj mjeri primjeniti. Naravno, nismo govorili još dodatno o odgovornosti intelektualaca, ograničena odgovornost, pa nisu uspjeli, pa bili su angažirani oko Kosova '89. pa vidite kako je to ipak završilo. Mislim da ipak je to na neki način bitno i utječe na neki način i na nas i na neke nove generacije.

Koji koncept slijediti dalje, pomirenje, suočavanje s prošlošću, ravnopravno sjećanje ili nešto drugo? Mislim da o tome treba razmišljati, koji bi to bio ključ koji bi otvorio vrata. I zadnja stvar, nadvladavanje prošlosti pomoću zajedničkog cilja, zajedničke budućnosti, najteže pitanje. Ali postoji li zajednička budućnost oko koje se ipak možemo složiti i je li to ekologija? Da li previše komemoriramo i što komemoriramo? Treba li imati nekakvu dijalektiku između budućnosti i prošlosti, fokusirati se na komemoriranje žrtava ili fokusirati se na slučaje međusobnih pomoći koje su prelazile granicu između različitih etničkih skupina, na različita iskustva svakodnevice ljudi

koji su živjeli jedni do drugih, radili u istoj tvornici, poput „Borova“, ili nečega drugog, mislim da i o tome treba razmišljati.

Vesna Pešić:

Stalno mi se čini da se stalno traži ta ista ravnoteža da svi prosto jedanko stradaju ili malo nejednako stradaju, ali da ipak svako ko je ubijen bilo s koje druge strane mora da doživi neku tranzicionu pravdu. Da li su to bili nekakvi građanski ratovi ili su to bile nekakve agresije? To je prvo pitanje koje postavljam.

Drugo pitanje bih postavila kolegi iz Londona, a to je da je on donekle mislim u pravu zato što, kad se pogleda kakava je situacija bila na Kosovu/ Kosova, onda se vidi jedna ogromna nesrazmera u žrtvama, a to je da je pobijeno Albanaca oko 10.000 a da je Srba stradalo oko 2.000. Znači to je otprilike 1 prema 5. Svi su na neki način krivi. Neko je učinio nekakav zločin gde se uopšte ne ulazi u prirodu celog tog sukoba u kojoj su se situaciji nalazili Albanci i na kraju krajeva da mi ovde u Srbiji nemamo uopšte predstavu u kojoj meri su Albanci bili ugroženi pre tih '90-ih godina.

Vesna Teršelič:

Hvala lijepo. Samo bih se nadovezala na to što je Vesna rekla. I u složenom karakteru ratova gdje nedvojbeno imamo agresiju, ali imamo i elemente građanskog rata, važno je o tom govoriti. Kao što je Drugi svjetski rat koji simbolički kao da još nije završen, bitno je govoriti i o okupaciji njemačkih nacističkih, fašističkih snaga i građanskom ratu koji se istovremeno zbiva. Dakle sad, koliki su kapaciteti naše javnosti za to je otvoreno pitanje. Ja bih gradila na ovom što smo čuli, o eventualnom pogledu prema budućnosti. Zapravo, dijelim mišljenje da je se bitno okrenuti u suočavanju s prošlošću zavičajnoj i lokalnoj povijesti. Ono čemu se mi okrećemo da u raspravi o lokalnom razvoju radimo sad spomen-šetnje, dakle na temelju povijesnih interpretacija utvrđenih činjenica, gradimo neki lokalni narativ koji gleda 20. stoljeće jer nam je taj format jako dobar i za mlade, ali i u razvojnom smislu može se graditi obrazovno kulturne rute. Dakle idemo na mjesta gdje su stradali različiti ljudi, ali i pamtimo važne znanstvenike, književnice. Mislim to smo tek počeli raditi, ali mislim da zapravo tu u gledanju što je održivi razvoj i raspravi lokalno što je recimo održivi razvoj za Glinu ili za Prijedor, za neko manje mjesto, da se zapravo može provući ta dimenzija teške prošlosti i budućeg održivog razvoja. I recimo građenje biciklističkih i pješačkih staza koje je jako moderno u Evropskoj uniji olakšava zapravo razgovor o prošlosti unutar nekog mjesta gdje se pješačka staza gradi, jer vi na svakom

uglu možete reći, aha, ovdje je recimo stradao taj i taj, a ovdje je živjela ta književnica. Ili Glina recimo. Ovdje je spjevana muzika za hrvatsku himnu, a istovremeno imate pokolj u Drugom svjetskom ratu. Samo vam nastojim ilustrirati kako se može.

Milena Dragičević Šešić:

To je ovde i slučaj. Kej jasenovačkih žrtava jer je Sava donela žrtve.

Nataša Kandić:

Ja imam, to je više komentar, Aidanu. On je izneo ono svoje mišljenje koje je preneo u knjizi, ali otvaraju se brojna pitanja. Jedno od pitanja je, ako Kosovski specijalizovani sud može da izazove nasilje ili loše promene na Kosovu/Kosova onda je problem šta će biti sa suđenjima na Kosovu/Kosova ako se bude sudilo pripadnicima Oslobođilačke vojske Kosova, naravno oni-ma koji su počinili zločin. Znači i ta suđenja, lokalna, mogu da budu uzrok nasilja, nezadovoljstva. To je jedno. Drugo, ovo njegovo izlaganje je prilično onako udar na tranzicionu pravdu i pre svega na taj jedan važan mehanizam, a to je krivična pravda. Kaže da taj sud nema legitimitet, da ga niko ne prihvata. Pa svi se sećamo, ni Haški tribunal, ko je prihvatao, niko ga nije prihvatao. U Srbiji tužiocima nisu mogli da saslušaju svedoke sve do promena u Srbiji, sve do hapšenja Miloševića svedoci nisu mogli biti saslušani. Zagreb isto tako nije prihvatao Haški tribunal. Prihvatao se delom u Bosni i Hercegovini, Republika Srpska je prihvatala do jednog određenog perioda, posle toga ni jedan pomen Haškog tribunala nije prihvatljiv u tom entitetu. Treba imati u vidu da nema govora o tome da, to je profesor Seizović vrlo jasno i jednostavno objasnio, niti je cilj krivičnog tribunala ili bilo kog tribunala da donosi ili da očekujemo pomirenje, nego se bavi počinocima. Njegov zadatak je da utvrdi na osnovu raspoloživih i podnetih dokaza koliko je neko lično krivično odgovoran. Toj jednoj percepciji da očekujemo pomirenje kriv je i sam Haški tribunal. I dan-danas bivši tužilac Serge Brammertz, on i danas govori o pomirenu, i to potpuno pogrešno. Ali kada je reč o tim sudskim činjenicama koje je utvrdio Haški tribunal, one u ovom trenutku ne doprinose pomirenju, ali za pet, 10 godina, to će biti neobično važno, promeniće se, doći će do nekih promena o kojima govori profesor Janković i te činjenice će postati važne i doprinosiće, nadam se da se u tome svi slažemo, tom pomirenju ili da kažem tom tačnom viđenju, jednoj potpunijoj slici šta se dogodilo. Ima jedna tema na Kosovu/Kosova koja je vrlo bitna. Do sada neproblematizovana, a teško prihvatljiva, ali je kosovsko društvo mora savladati. A to je da su činjeni zločini i prema pripadnicima većinske etničke zajednice. Time

se ni jedan sud do sada nije bavio, ne bavi se javnost, ne bave se istoričari, ne bave se politolozi, ne bave se pravnici. To je tabu tema. To je važno da se ovim sudom otvori to pitanje na Kosovu/Kosova, da ta kultura ćutanja prestane. Nisu optužnicama obuhvaćeni počinioci zločina prema Srbima ili prema Romima. Sve optužnice koje su do sada, iz njih se vidi da to tužilaštvo ima dobru strategiju, da se cilja ono što je najveća tajna ili najveći problem na Kosovu/Kosova, ono što treba da se na Kosovu/Kosova otvori i mislim da je to važno, tako treba posmatrati. Što se tiče Srbije, Srbija je donela već jednu svoju odluku da taj sud neće doneti pravdu za žrtve, tako da Srbija time pravi jedno opravdanje za ono što ne sudi ovde i ono što neće suditi, ali je Aidan veoma u pravu kad kaže da i od strane Evropske unije i od strane međunarodne zajednice izostaje taj pritisak na Srbiju da zapravo koristeći dokaze koji su izvedeni, toliko činjenica utvrđenih, da se Srbija zapravo ne bavi procesuiranjem zločina ili utvrđivanjem odgovornosti velikog broja oficira i policije koji su odgovorni za nekoliko hiljada ratnih zločina prema civilima.

Marinko Đurić:

Ja sam Marinko Đurić. Pošto sam ja zainteresovan lično za moju porodicu koja je stradala u Istoku/Istog, taj događaj se dogodio krajem juna '99. godine kada su kompletnu vlast na Kosovu/Kosova preuzele međunarodna zajednica i njihove snage, moje pitanje je: ko će se baviti tim događajima pošto ste vi, koliko sam vas razumeo, ako ne ispravite me, rekli da međunarodna zajednica taj period neće tretirati ni na koji način niti će biti odgovorna niti odgovarati za to? Hvala.

Aidan Hehir:

Mnogo je dokaza da međunarodna zajednica na terenu, bilo UNMIK ili KFOR, nije učinila dovoljno da zaustavi zločine prema manjinskim zajednicama na Kosovu/Kosova i u mnogo slučajeva ih je, kao što sam rekao, prećutno podržavala. Možete u tome videti vrstu perversne logike: ako pokušavamo da stvorimo mir i bebednost na Kosovu/Kosova, za nas kao međunarodnu zajednicu je lakše da grupišemo sve Srbe u određene oblasti i okružimo ih. S druge strane, ako imamo Srbe po celom Kosovu/Kosova, po malim selima i sličnim mestima, za nas je teže da stvorimo uslove u kojima će oni biti bezbedni. Svakako je poznata podela Mitrovice/Mitrovicë na sever i jug bila apsolutno podržana od strane francuskih trupa. Kada sam o ovome pitao ljude iz Specijalnog suda i eksperte međunarodnog prava, uglavnom su svi rekli istu stvar, vrlo diplomatski, ali govorili su, jesi li poludeo, nema šanse

da će Sud istraživati ono što su KFOR i UNMIK radili. Mi plaćamo Sud, mi smo želeli da bude osnovan, mi smo „dobri momci“.

Kao što sam rekao, ne mislim da ima mnogo dokaza koji ukazuju na to da su UNMIK i KFOR zapravo ubijali i spaljivali ljude i njihove kuće, ali ono što je novo u vezi s tim jeste mnogo prijava, posebno od organizacija u Prizrenu, gde je bilo pokušaja da se srpska zajednica potisne iz Prizrena. To se nije desilo za nekoliko noći, dešavalo se nedeljama, kada su podmetani požari u srpskom delu Prizrena. A gde su bili KFOR i UNMIK? Jednostavno nisu učinili dovoljno da to zaustave.

Takođe, kada je reč o nasilju Albanaca prema Albancima, opet je u nekom trenutku napravljen izbor da se podrže određene albanske grupe i da se zažmuri na njihove aktivnosti. Rekao bih da je to problem kojim se niko nije dovoljno bavio i teško da će se ovaj sud njime baviti, ako imamo u vidu da ga je osnovala međunarodna zajednica.

Ali da se vratim na Natašina pitanja. Ne mislim da će Sud stvoriti zapaljivu atmosferu na Kosovu/Kosova, ali mislim da bi mogao dovesti do porasta tenzija i ako to spojimo sa drugim faktorima, poput nezaposlenosti, korupcije, mogućnosti da trenutna vlada bude ponovo zbačena i slično, to je drugi potencijalni problem koji bi mogao da stvori tenzije između zajednica na Kosovu/Kosova, ali ne mislim da će nužno kreirati talas nasilja ako Taçi bude proglašen krivim ili slično. Ali ipak, ako govorimo o utvrđivanju činjenica i stvaranju uslova u kojima će albanska zajednica na Kosovu/Kosova prihvatiti da su ljudi počinili zločine nad manjinskim zajednicama, posebno Srbima, ne mislim da smo na dobrom tragu ako Sudu fali legitimitet.

Konačno, kada je reč o ovoj ideji o utvrđivanju činjenica, voleo bih da verujem, kao što ste rekli, da će činjenice utvrđene pred MKTJ postati veoma korisne za pet godina. Mnogo godina sam govorio da mnogo toga može da se dobije od MKTJ, kada je reč o tome da su kreirali bazu podataka sa činjenicama i brojevima i slično. Ali to što postoji ne znači da će biti od koristi.

Ako u ovom trenutku živite u Ujedinjenom Kraljevstvu primećujete prezir s kojim se vlada odnosi prema činjenicama, moć ljudi na pozicijama moći da prosto lažu široku javnost o tome šta se desilo juče, a ne pre 20 godina. Nedostatak osnovnog razumevanja Britanaca toga šta je britanska vlada uradila u Irskoj, Keniji, Somaliji, na Bliskom istoku i slično je prosto neverovatan. Dakle, predstava da će baza podataka sa činjenicama samo zato što postoji biti korisna u budućnosti – nisam siguran da sam tako optimističan kad je reč o tome. Činjenice mogu biti i jesu poricane. A

mogu i da budu prosto ignorisane, ako ne otvoreno poricane. A ako te činjenice dolaze od Specijalizovanih veća Kosova koja su, kao što sam rekao, vrsta siročeta koje se nikome ne dopada, zašto bi ih onda iko uzimao za ozbiljno?

Konačno, MKTJ je, koliko god da ste apsolutno u pravu da ga nijedna vlada nije naročito prigrllila, imao određen stepen međunarodnog legitimiteta i osnovao ga je Savet bezbednosti, a Specijalizovana veća Kosova su osnovana na mnogo prinudniji način, tako što je međunarodna zajednica prisilila jednu malu državu da osnuje sud koji je zapravo vrlo mali broj ljudi želeo.

Ne morate da poričete da su se ovi zločini desili da biste bili kritični prema Sudu. To svakako nije moja pozicija, ali veoma sam skeptičan u vezi s tim da će on imati ikakvu dugoročnu korist i da će zapravo doprineti nekoj vrsti promene u kosovskom društvu, za koju bi mnogi ljudi želeli da se desi.

Zarije Seizović:

Nije bitno da li je u pitanju građanski rat, internacionalizirani sukob koji je međufaza miješanja susjednih država, recimo Srbije i Hrvatske u Bosnu, ili je to međunarodni oružani sukob (*international armed conflict*). Za žrtve je to potpuno irelevantno, ali međunarodni sukob kao utvrđena kategorija je bitan za odgovornost država *ex post facto*, dakle nakon što se završi sukob. Operišemo terminom agresija. Ona nikad nije utvrđena ni u jednoj presudi, ni agresija Srbije, ni Hrvatske. Zašto? Zato što je Haški tribunal imao svoju treću fazu koja je potpuno politička, u kojoj je oslobodio ili odgodio slanje u zatvor mnogih, da ih sad ne nabrajam.

Dakle, evo primjera. Janko Bobetko u svojoj knjizi „Sve moje bitke” napiše kako je zapovijedao južnom bojišnicom. Tužilac kaže jeste ovo vi napisali, jesam, super, prekucajte – optužnica. Svi znamo da je Srbija i Hrvatska ratovala u Bosni i Hercegovini, je l' ima neko da to ne zna, ali to ne piše. Zašto? Zato što se sud potrudio, uprkos činjenici da Momčilo Perišić u svojoj završnoj riječi kaže da je slao vojne efektivne u Bosnu i Hercegovinu, sud izmisli doktrinu direktne umješanosti i kaže da on nije znao. Na našem jeziku, njegovim umišljajem nije bila obuhvaćena okolnost da će tenkovi vršiti ratne zločine. Saditi će cvijeće vjerovatno. Dakle, kad kažeš u Bosni da agresija nije utvrđena, pa 95 posto Bošnjaka je ubijedeno da postoji presuda kojom je utvrđena agresija Srbije i Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu. Ja ne znam je l' to dobro ili nije. Ja bih volio da je bilo koji izvršeni zločin utvrđen presudom, ali ovaj nije. Kad to kažeš patriote kažu da ne voliš Bosnu, recimo. Hvala.

Ana Milošević:

Samo reč ili dve kako vidim u budućnosti ulogu Evropske unije prema suočavanju s prošlošću na Balkanu. Mislim da trenutno ne postoji više interes na evropskom nivou da se otvaraju nove Pandorine kutije, posebno jer su evropske političke elite uvidele da čitav proces suočavanja s prošlošću se ne odnosi samo na ratove '90-ih godina nego se odnosi i na Drugi svetski rat i kao što smo videli na primeru Severne Makedonije, Makedonije, da se većinski odnosi na neke nerešene istorijske probleme sa svojim susedima. Tako da, posebno sa ovim Prespa dogovorom, koji po meni nije bilo najbristrije rešenje, ali Nobel kaže drugačije, sa tim Prespa dogovorom se otvara jedna nova Pandorina kutija. Postoji legalni presedan da kada vi kao zemlja članica želite da zavrnete ruku svojim komšijama s idejom da rešite neke bilateralne razmirice možete to da uradite na vrlo jednostavan način, pre nego što one postanu punopravne zemlje članice. I bojim se da će to samo stvoriti, dati ideje drugim zemljama, kao na primer Bugarskoj.

Branimir Janković:

Drago mi je da ipak imamo i polemike. Nije samo istomišljenici, kao što se govorilo. Evo ne slažemo se ni oko Haškog suda, ovih pitanja činjenica. Ja zaista verujem da ipak činjenice koje su evidentirane, da ih možemo koristiti u polemikama protiv, na primjer, nacionalističkih istoričara. To je jedna stvar. Ovo što se tiče građanskog rata o tome možemo jako mnogo razgovarati. Mislim da je Vesna Teršelić tu zapravo govorila ono što bih možda i ja rekao. To je jedan od elemenata uz ono što se događalo da imamo susjeda protiv susjeda, da naravno postoji jedna istina, ali postoje različita sjećanja. Nitko nema pravo na samo svoju istinu, ali ima pravo na sjećanje. Naravno, ravnopravno sjećanje ne znači izjednačavanje odgovornosti, ali to je nešto o čemu možemo razgovarati i dalje. Ja zaista mislim, što je kolegica Teršelić rekla, da je rad na lokalnom terenu bitan. Čini mi se da, kad izbije konflikt, da bi možda ti ljudi nakon takvog rada pružili ruku jedni drugima, da završim sa svojim nepopravljivim optimizmom.

Milena Dragičević Šešić:

Hvala veliko. Ja se stvarno zahvaljujem i publici što nas je do kraja slušala i svima vama na vrlo preciznim, jasnim i ja bih rekla vrlo ubedljivim komentarima, a i sva ova eventualna neslaganja, ona su tu više, hajde da kažemo, baš plod mogućih dubljih terminoloških diskusija šta se kako i na koji način označava. Kako će popodnevnu sesiju nastaviti kolege iz akademske zajednice, tu će verovatno biti još prostora za debatu.

IZ UGLA AKADEMSKE ZAJEDNICE

Moderator:

prof. dr Zarije Seizović,
Fakultet političkih nauka u Sarajevu

Panelisti:

dr Ivan Čolović,
„Biblioteka XX vek“

Kristina Vugdelija,
asistentica/doktorantkinja, Filozofski fakultet u Zagrebu

prof. dr Eric Gordy,
Univerzitetski koledž u Londonu

Zarije Seizović:

Dakle, naš prvi govornik je stariji kolega, malo stariji, u dubokoj mladosti – doktor Ivan Čolović, Biblioteka XX vek. Ja sam ovdje spremio samo jedno inicijalno pitanje koje ću nadam se uspjeti da nađem za njega, ja sve pišem, i da mu to bude šlagvort za izlaganje koje će biti njegovih ruku djelo, odnosno govoriti će ono kako je zamislio konceptualno i sadržajno. Gospodine i kolega Čoloviću, rastanak sa identitetom, znate o čemu govorim, rekli ste, sintagma je vrlo interesantna, da je nacionalni identitet postao ili ostao sve-ti identitet. Pa da to bude uvod u vaše izlaganje. Izvolite.

Ivan Čolović:

Pa evo, nismo se dogovorili pre ovog panela o čemu će učesnici govoriti, ali ja sam upravo pripremio jedno izlaganje u kome je ključna reč identitet, ili izlaganje o etničkom identitetu.

Zarije Seizović:

To se zove energija.

Ivan Čolović:

Tako da vam zahvaljujem što ste me to pitali, jer onda ja mogu da upotrebim ove papire koje sam pripremio kao belešku za moje izlaganje.

Pomenuli ste da ja spadam među starije, to jest da sam u dubokoj mladosti kako sam ja dodao, a to znači da sam ja jedan od onih koji o ovim tema-ma pomirenje, suočavanje s prošlošću, govor mržnje, nacionalizam, govore, pišu godinama, ustvari decenijama. I sad kad treba opet o tome, ja se onda bojim, naravno, da se ponavljam, da nastavljam da vidim stvari onako kako sam ih video pre 10, 20 i čak i pre 30 godina, i da ne primetim da su se one promenile. Jer to je mogućnost, to je opasnost da vidite, već ste to shvatili i s tim ste se suočili i pre 20 godina, a stvari su se možda promenile i ono što ste ponudili kao objašnjenje, tumačenje, pre 20 i 30 godina više ne važi. Možda važi u nekim delovima, ali nešto se promenilo. Kako je ovde rečeno, recimo, politika sećanja je evoluirala. Moramo onda i tu evoluciju, u kom smislu je evoluirala. Jer možda je stanje kad je reč o pomirenju gore nego ranije. Jer je pomirenje, kako i piše u naslovu ove naše konferencije, preki-nuto i danas se sve češće postavlja pitanje da li su na vidiku novi ratovi na Balkanu. Nisam ja uobrazio da se to govori. Ja mislim da se to često sada pominje i da li nas time plaše i da li su to ljudi koji vide stvarne opasnosti od izbijanja novih ratnih sukoba na Balkanu, svedno. Ali u svakom slučaju, danas je militantna ekstremna desnica ojačala. Pojavljuju se stranke, pokre-ti, razne grupe koje ne prihvataju ovaj naš program pomirenja zasnovan na

distanciranju od zločina učinjenih u ratovima '90-ih i čak, kao što smo čuli i ovde više puta, osuđene ratne zločince slave kao nacionalne heroje, o čemu svedoči ovaj primer koji je ovde takođe više puta pomenut, ovaj nesrećni mural sa Ratkom Mladićem, kao i drugi murali, ali o čemu svedoči i izjava ovog ministra koji je takođe više puta pomenut, mislim na ministra Vulina. Nije pomenuta njegova izjava da je njemu lično više stalo do Ratka Mladića nego do Nataše Kandić. I to je gosn Vulin, gosn ministar umeo da kaže.

Dakle, sve ove pojave, ovi događaji, stavili su nas pred pitanje da li danas imamo posla sa obnovom fašizma. Da li zločine počinjene '90-ih treba pripisati fašizmu, a u današnjem odbijanju da se ti zločini priznaju i da se ti zločinci privedu pravdi kako se to kaže, i u današnjem slavljenju zapravo ratnih zločinaca kao heroja treba videti kontinuitet odnosno istrajavanje fašističke ideologije, a i prakse? Važno pitanje, a i ja ću, kao i svi obazrivi ljudi, da ponudim neke elemente odgovora.

Nema sumnje da se i u propagandi ratova devesesetih, kao i u današnjem slavljenju počinitelja zločina u tim ratovima kao heroja, može naći fašistička matrica, pa i sličnost i podudarnost sa ovim što je bio istorijski fašizam. Ali međutim, po mom mišljenju, ukazivanje na tu matricu jeste važno, ali nije dovoljno. Jer da bi se '90-ih godina kod nas počinili najgori zločini, dakle etnička čišćenja, zločin genocida, nisu bili potrebni rasistički zakoni i rasistička država. A danas se u Srbiji ti zločini slave kao herojska dela, iako ne živimo u fašističkoj državi.

Za obe pojave, i za čišćenje u ratovima i za slavljenje zločina, bilo je i ostalo potrebno nešto drugo. Nešto što nema tako strašno ime kao fašizam ili nacizam, jer se zove nekako jednostavno, takoreći normalno, etnički nacionalizam. Ništa novo nisam rekao, ali mi nekako tu taj termin i taj odnos prema ideologiji koja je bila temelj tih zločina i koja i dalje služi kao temelj opravdavanja negiranja tih zločina zovemo etničkim nacionalizmom, ali nekako ne smatramo da je to važno reći. Jer u etničkom nacionalizmu bilo je dovoljno potencijala da stigne do zločina, naravno kad mu se ukazala prilika, a mi smo mu tu priliku '90-ih dali i on je nju iskoristio ne može biti bolje. Zato mislim da je ovo Udruženje za društvena istraživanja i komunikaciju iz Brčkog koje je osnovao ovde prisutni, ne znam da li je i dalje tu, Edvin Kanka Ćudić, izabralo sasvim prikladan moto. Nije reklo *fašizam ubija*, njihov moto je *nacionalizam ubija*. Znači nacionalizam nije tako nekakva ideologija koju ćemo mi u akademskoj raspravi pronaći, imenovati, nego je to jedan program, jedno zlo koje ubija, ubija u pravom smislu te reči ili ako hoćete i u simboličnom. Dakle, nije se ovde '90-ih ratovalo u ime rase, mada je bilo

i toga, nećemo to zaboraviti. Bilo je tih rasističkih tumačenja. Ratovalo se u ime tako finih stvari koje se zovu kultura i identitet. Polazilo se od toga da je za opstanak nacionalnih kultura i identiteta neophodno da se izvrši radikalno etničko razgraničavanje, da svaki narod ima svoj ekskluzivni prostor, državu koja je samo njegova, svet ceo koji je samo njegov, tako da na te događaje iz '90-ih referira direktno, mada na prvi pogled ne direktno, i izraz *srpski svet* ili bilo čiji svet. Jer to je pretenzija da svaki narod ima sve što mu treba samo za sebe u svom prostoru, u svojoj državi, u svojoj kulturi, u svom svetu. *Srbija je svet*, kaže danas američka ambasada, podseća nas na to šta smo '96, '97. godine nosili kao transparent, *Beograd je svet*, a ovo je nešto sasvim suprotno. Ne treba Beogradu svet, niti smo mi svet, nego mi imamo svoj svet i zovemo ga svojim imenom, a vi šta god hoćete. Uzmite nešto pa napravite svoj svet ako znate, ali mi smo ga napravili. To je, eto, bila ideologija koju ako treba imenovati, tu ideologiju na kojoj je sve ovo bilo zasnovano i koja danas opravdava i legitimiše te zločine, onda se ta ideologija može nazvati identitarizmom. Znači volim da bude identitet u tome što danas treba da imenujemo kao ideologiju u ime koje su zapravo zločini činjeni i u ime koje se zločini danas opravdavaju. Danas je ovde upotrebljena meni isto prikladna reč etnički aparthejd, jer etnički aparthejd upravo to podrazumeva. Ajde da se mi razdvojimo. Idite vi pešice ili drugim autobusima, autobus naše kulture, naše nacije, našeg sveta, vozi samo nas i molim razlaz. Vi na svoju stranu, mi na svoju stranu. Naravno, to sve završava nasiljem. I sad neko će kad ovo sluša ili čita šta ja o ovome govorim reći da je moj nalaz da je ideološki izvor zločina počinjenih '90-ih etnički nacionalizam kao neko akademsko cepidlačenje, šta sad ovaj tu izmislio identitarizam i etnički nacionalizam. Pa to su tako neki termini, možemo o njima raspravljati. Kakav sad nacionalizam, kakav identitet? Zašto bismo sada dovodili u pitanje nacionalne identitete, zar nije reč o fašizmu? Ne treba nama antinacionalizam ili nekakakvo dovođenje u pitanje stalnih referenci na nacionalni ili etnički identitet, nego nam treba antifašizam. To je ono što se u redovima ili u ovom našem društvu u kome mi svi pripadamo, koje ne reaguje na ove pojave slavljenja ratnih zločina kao heroja, i kažu mi hoćemo kao antifašisti da na ove nove pojave fašizma reagujemo. To je sve ok, ali potrebna je, ja predlažem jedna tačnija, malo suptilnija analiza zla koje se tu javlja. Nije dovoljno reći fašizam. Jeste, ponavljam, fašistička matrica se može otkriti, ali je nešto drugo tu bilo dovoljno, opet ga nazivamo tako kako ga nazivamo – etnički nacionalizam. Dakle, problem je u tome što se danas opasnost od novih ratova i od novih zločina nalazi upravo tamo gde ga naizgled nema.

Nije odmah vidljivo da se fašistička matrica, a ne i sam istorijski fašizam, kod nas i ne samo kod nas utelovljuje kao taj nacionalizam, kao kult nacionalnog identiteta.

Eto, vidite, identitet je tu bitan za mene. Oni koji se otvoreno predstavljaju kao sledbenici fašizma i fašističke ideologije danas, oni koji crtaju po zidovima ili viču *hajl Hitler*, ima i toga, ili *za dom spremni*, ili *nož, žica, Srebrenica*, ili koji slikaju ovog nesrećnog Mladića, danas su manja po mom mišljenju opasnost za mir od onih koji se deklarativno odriču, deklarativno osuđuju fašizam i naravno nalaze ga kod drugih, a ogorčeno se bore za odbranu navodno ugroženog etničko-nacionalnog identiteta, kulture, jezika, pisma za svoga na svome. Znae tu staru parolu iz '90-ih godina – *treba biti svoj na svome*? Šta sad da delimo to sa nekim drugim ono što je naše. Svoj na svome, takozvano biće naroda, i to se i dalje održava kao sinonim za identitet, njegovu jedinstvenu duhovnost, jer prema ovoj ideji, opasnoj ideji identiteta, duhovnost je nešto specifično etnonacionano. Ne možete vi biti u istoj sferi duhovnosti ako ne pripadate istom etosu, jer u ovoj ideologiji se pravi razlika između nacije koja je politička zajednica i etnosa koja se predstavlja kao prirodna zajednica. Zato je to negacija političke logike kad se kaže etnonacionalizam. Nije to svaki nacionalizam, jer etnonacionalizam je politička ideologija a etnički nacionalizam i etnicizam je ideologija koja hoće da nastupa ne u ime politike nego u ime prirode. To je jedan biologizam prikriveni u suštini.

Međutim, ovi zločini učinjeni '90-ih i sada slavljani nisu kompromitovali etnički nacionalizam dovoljno koliko on zaslužuje. I razloga za to ima više. Ja ću samo jedan od njih navesti – odsustvo međunarodnog konteksta, pre svega evropskog konteksta u kome bi nacionalizam balkanskih elita bio identifikovan kao zajednička opasnost ili bar kao ugrožavanje evropskog mira i zajedništva. U vreme kad je etnički nacionalizam kod nas pokazao svoje zločinačko lice, na dnevnom redu u Evropi bio je proces Evropskih integracija bivših komunističkih zemalja i postkomunistički nacionalizam je prihvaćen kao takoreći jedna oslobodilačka alternativa komunizmu. Takav odnos prema nacionalizmu bio je razlog što su ratovi '90-ih u Jugoslaviji u Evropi često, pretežno bili tumačeni kao balkanski atavizam, kao divljačko neko plemensko ubijanje, a ne kao primer šta može da učini etnički nacionalizam kad mu se ukaže prilika.

Međutim, stvari su se promenile. Ja sam govorio sad ovde o nekom kontekstu '90-ih godina, evropskom, promenile su se poslednjih godina kao što znate jer su učestale pojave nacionalističkih odstupanja i negiranja zajed-

ničkih evropskih vrednosti u nekim članicama Evropske unije, posebno onima na istoku, tako da je to podstaklo novu raspravu o usponu nove desnice u Evropi, pa je između ostalog moglo da se zapazi u toj raspravi, i učesnici te rasprave mogli su da zapaze, da se ta desnica danas upravo poziva na identitet. Dakle, prelazim na neke podatke koje svako može da nađe, da se na primer jedna od važnih grupacija u parlamentu zove *Demokratija i identitet*. Šta to znači? Demokratija nije dovoljna, to znači. Treba joj dodati identitet. Kao da u demokratiji identiteti ne postoje nego evo mi smo za to da demokratiji dodamo identitet. Ali ustvari, šta je posledica toga ako razmislite? Da je identitet samodovoljan i da mu zapravo nikakva demokratija i ne treba da bi se lepo razvijao, živeo i sve nas usrećio. Tako da mi dolazimo do takve jedne postjugoslovenske Srbije recimo i uostalom i postjugoslovenskih drugih država koje su iz uloge država koje su ratovale u ime nekih u Evropi prevaziđenih ideja i programa našle se sad u ulozi sredina, zemalja, koje su zapravo avangarda ponovo nađenog nacionalizma, nacionalizma koji se u ime identiteta bori zapravo protiv evropskih integracija i Evropske unije u okviru same Unije.

Ja bih samo, ako dozvolite kolega moderatoru, dodao nešto što ustvari je dodatak, fusnota ovog mog izlaganja, jer jedno od pitanja koje je organizator ovde postavio pred nas glasi: kako znanjem uticati na nacionalističke politike? I sad, ne očekujte od mene neku teorijsku raspravu o toj temi, jer na ovo pitanje ja i meni slični, dakle predstavnici akademske zajednice ovde prisutni ili neprisutni, već dugo odgovaramo na ovo pitanje. Šta radimo? Pišemo i objavljujemo tekstove i knjige koje sadrže znanje potrebno za demontažu ili, ako hoćete moderniji izraz, za dekonstrukciju nacionalističkih politika. Često ni mi sami nismo u to uvereni. Nismo uvereni da je to nešto najvažnije, da je to nešto bez čega se ne može, da je to nešto obavezno. I čak u vrednost knjiga ili značaj knjiga više veruju oni, ovih naših knjiga, knjiga gde se kritički razmatraju problemi oko kojih mi ovde govorimo, više vrednosti tim knjigama pridaju oni koji se ne slažu s onim što u tim knjigama piše, pa se svim silama trude da takve knjige, takvi tekstovi, ne dođu do velikih medija, da ne budu ponuđeni takozvanom narodu, a posebno ne onome narodu koji se školuje, da ne budu u obaveznoj lektiri.

Tako da, eto, ja se zahvaljujem kolegi Branimiru Jankoviću koji je ovde govorio i pored sebe držao jednu knjigu. Ne samo zato što sam tu knjigu ja objavio u Biblioteci XX vek, nego zato što je držao knjigu. Nije bitno koju knjigu, važno je pokazati da između aktivizma akademske zajednice, intelektualnog angažmana, angažmana na terenu, postoji jedna veza koja mora da se saču-

va i jedno znanje koje je zajedničko i na koje niko ne može da pretenduje da ga poseduje i da ga monopolizuje. To što ja ovde hvalim knjige, to je zato što je nemam nikakav odnos prema tim knjigama kao nekoj svetinji, o nečemu od čega ćemo napraviti neki kult, čemu ćemo se klanjati i govoriti o sajmu, kako se često kaže, kao svetkovini knjige. Ne, ona je važan alat, instrument u našem poslu, a to je da odbranimo slobodu, mir, demokratiju i ljudska prava i druge vrednosti koje ova zajednica ovde okupljena zastupa.

Zarije Seizović:

Zahvaljujem uvaženom kolegi Čoloviću koji je u dubokoj mladosti. Mnogo je potpitanja ili podtema koje je naćeo. Najvažnija po meni je da je etnički nacionalizam jedna od formi, ali vrlo jaka, nacionalizma i da je sam sebi dovoljan čak i u korelaciji sa demokratijom. Njemu uopšte ne treba demokratija, jer on može da bude to što jeste i u autokratiji i u demokratiji.

I na kraju, ovo o znanju. Opet akademska zajednica i opet moj problem, problem moje percepcije. Akademska zajednica sjedi ovde, ovdje, ne na univerzitetima, jer tamo velikim dijelom sjede politički poslušnici koji afirmiraju i bekapuju mejnstrim narativ koji je etnokarakteran. Da pojasnim, u dvije rećenice, kratko. Ako hoćete da ćujete šta se desilo u Bosni iz aspekta onako kako percipira Bošnjak, onda pozovete nekog etno intelektualca, ima ih 2.400 u Sarajevu, samo 20 nisu mislim, i onda on isprića priću koja je uhu ugodna u Sarajevu. Isto to se dešava u Banjaluci ili, da kaćem slikovito, u Širokom Brijegu odnosno u Zapadnom Mostaru. To nema nikakve veze sa naukom, to nema nikakve veze sa istinom.

Sljedeća naša ućesnica je Kristina Vugdelija ćiji sam rad sa zadovoljstvom takode isćitao. Rad kolegice Vugdelija je interesantan jer spominje tri termina, a to su *tu*, *de* i *re*. Tuđmanizacija, detuđmanizacija i retuđmanizacija, u zavisnosti od toga da li se radi o periodu gospodina Raćana, gospodina Sanadera, odnosno o periodu predominantnog politićkog utjecaja desnih ili lijevih strana. Drugi termin koji afirmiše kolegica Vugdelija je kanonizacija, a to je stavljanje nacionalnog voćda, u ovom slućaju tvoritelja novonastale hrvatske drćzave koja ima tisućljetnu samobitnu uljudbu, na pijedestal bezgrešnosti polusveca, tako da bi kanonizacija u smislu u kojem govori kolegica Vugdelija bila u stvari gotovo pa beatifikacija. Da ne idem dalje u objašnjavanju termina i fenomena koje ona sagledava kroz imenovanje zraćne luke u Zagrebu imenom pokojnog predsjednika i postavljanjem njegovog spomenika u centru Zagreba, dati ću joj rijeć. Kolegice, izvolite.

Kristina Vugdelija:

Hvala lijepa. Sad ste puno toga ispričali. Ne znam da li ima potrebe da ja detaljno obrazložem svoj tekst.

Tekst je poprilično opsežan i procesi koji su doveli do toga o čemu ja sad pišem su se odvijali poprilično dugo, barem iz moje perspektive. Moj pristup ovim temama zapravo je uveliko uvjetovan i mojom nekako generacijskom perspektivom odnosno generacijskom pozicijom. Više puta smo danas o tome nešto slušali kako zapravo mladi ljudi koji nemaju osobno nekakvo iskustvo događanja '90-ih na ovim prostorima, bivaju na ovaj ili onaj način uvučeni zapravo u te još uvijek traumatične sukobe sad već sjećanja, nadamo se da neće prerasti u neke malo konkretnije sukobe. U tom smislu sam htjela reći, ja sam također tih '90-ih kad se sve to događalo, zapravo postavili neke temelje za ovo u čemu mi danas živimo, bila dijete. I znanja koja sam o tim godinama stjecala bila su dominantno uvjetovana javnim diskursom koji je bio ili polariziran ili se o njemu odvijala kakofonija i meni se jako teško bilo snaći zapravo u tom prostoru. Tako da kad sam krenula raditi svoje istraživanje, krenula sam ga raditi zato što mi je se učinilo da se ponovo nešto s tim događa, nakon što je jedan period bilo relativno zatišje, a zapravo govorim o kontekstu.

Ja sam konkretno ovaj proces sa tom memorijalizacijom, zapravo Tuđmana u javnom prostoru u Hrvatskoj, pratila recimo od 2014, pa još uvijek pratim jer se to još uvijek događa, kad je situacija u Hrvatskoj bila poprilično turbulentna i kad su opet u prvi plan izbili neki nacionalistički narativi, vrlo isključive koncepcije ne samo nacionalnog nego i drugih identiteta. U tom smislu sam se zapravo fokusirala na ono najprimjetnije, a to je bio tada taj ogroman, ogroman broj spomenika Franji Tuđmanu, koji su bili centar medijske pažnje i neke javne rasprave koja se odvijala mahom u medijskom prostoru i na nekim društvenim mrežama. Zapravo, bila je potaknuta velikom obljetnicom, dvadesetom godišnjicom „Oluje“, kada je lokalna vlast u Kninu na Tvrđavi podigla spomenik Franji Tuđmanu.

Da se vratim sad malo unazad, a da se osvrnem na ove termine koje ste naveli. Dakle, Franjo Tuđman je još za svog života bio dominantna politička figura, ali još za života je bio jako kontraverzan i zato su se oko njega vezali polarizirani stavovi. S jedne strane je bila prisutna i tad ta glorifikacija njega kao stvoritelja i utemeljitelja države zbog njegovog tog ratnog vodstva, s druge strane su brojni aspekti njegove politike bili kritizirani. Ljudi su ga smatrali autokratom, a njegovo vladanje nedemokratskim. Brojni su tu pro-

blemi bili, od gušenja slobode medija, opozicije, kršenja prava i uvijek je postavljano zapravo to pitanje prirode sudjelovanja Hrvatske u ratu u BiH. To razdoblje Tuđmanove vladavine se u političkom diskursu nazivalo *tuđmanizmom*, s tim da su bila oprečna tumačenja toga. S jedne strane je desnica vidjela to kao državotvornu nekakvu doktrinu koja se manifestirala oslobođanjem, ratnom pobjedom i slično, a na ljevici je to označavalo zapravo taj jedan rigidni nacionalistički režim sa nekim autoritarnim elementima. Kad je Tuđman umro, počinje se govoriti o nekakvoj *detuđmanizaciji*, zapravo reviziji tog perioda '90-ih koji je bio obilježen njegovom vlašću, koja onda opet na različitim stranama ima različita tumačenja. S jedne strane, ljevica i Tuđmanovi kritičari su pod tom *detuđmanizacijom* smatrali oslobođanje od nasljeđa tog nacionalizma i te ideološke hegemonije. A s druge strane je desnica tu politiku *detuđmanizacije* vidila kao nekakav projekt rušenja države koji se temelji na odbacivanju nasljeđa i pobjedničkog rata i velike uloge Franje Tuđmana.

U principu, ona vlast koja je došla nakon Tuđmana je bila smatrana glavnim akterom tih *detuđmanizacijskih* procesa. To je bila koalicija na čelu sa SDP-om, ali se to nastavilo i za ponovne vlasti HDZ-a, barem iz perspektive desno pozicioniranih političkih aktera. Uglavnom, to je možda neki period od desetak godina, sad simpliciram. A onda tamo s početkom 2010-ih, to je opet vezano uz promjenu vlasti, opet na vlast dolazi SDP, HDZ je u opoziciji. Na čelo HDZ-a dolazi Tomislav Karamarko. Pretpostavljam da vam je svima poznato da opet imamo taj jedan rigidni nacionalistički diskurs i tu žestoko nacionalističku retoriku i program njegov politički je da će on zaustaviti *detuđmanizaciju*, a to se čini tako da zapravo da sve više počinje se u javnom prostoru događati tih nekakvih evokacija Franje Tuđmana, bilo u političkoj retorici bilo u nekakvim političkim praksama, a neka krajnja manifestacija svega toga su bili ti spomenici koji su zapravo služili tome da se taj neki narativ o Tuđmanu fiksira u prostor.

Ono što se tu dogodilo, ja sam detaljno rekonstruirala cijeli taj proces, ali počela se oblikovati ta jedna politika pamćenja gdje se uspostavio konsenzus između ljevice i desnice, odnosno između SDP-a i HDZ-a u našem slučaju, oko toga da percepciju Franje Tuđmana oblikujemo na temelju njegovih najvećih zasluga, odnosno i s jedne i s druge strane je postojao taj narativ o Tuđmanu kao najzaslužnijem za stvaranje suvremene, moderne, samostalne, demokratske hrvatske države i opet za tu ratnu pobjedu, a o ovim ostalim problematičnim, prijepornim, kontraverznim aspektima i ideologije i vladavine se prestalo nekako govoriti.

Cijela priča je kulminirala time da su zapravo predstavnici SDP-a koji su s desnice bili percipirani kao komunisti i antihrvati i ti *detuđmanizatori*, zapravo, oni su predložili imenovanje zračne luke. Zašto je to važno, i zračna luka i spomenik? Zato što se tu radi o toj nekakvoj komemoraciji u glavnom gradu Hrvatske od kojega se zapravo očekivalo da će tim svojim simboličkim pozicioniranjem u prostoru tog nekog narativa o Tuđmanu zapravo fiksirati to, da ćemo dobiti nacionalno obavezujuće i ujedinjeno tumačenje toga tko je i što je bio prvi hrvatski predsjednik.

Uglavnom, SDP je pokrenuo proceduru, ali kako je to bilo turbulentno razdoblje, u kratkom periodu su se izmjenile tri vlade. Oni su pokrenuli, druga vlada je formalno donijela odluku, treća vlada je provela konačno to preimenovanje, a u cijelu priču se onda uključio i zagrebački gradonačelnik koji je u tom periodu pokrenuo inicijativu za podizanje spomenika. Preimenovanje zračne luke se desilo 2017, spomenik smo dobili 2018, što je zapravo signaliziralo da je postignut nekakav politički konsenzus oko tog pitanja, odnosno oko interpretacije uloge Franje Tuđmana u povijesti. A taj konsenzus politički je cijelo vrijeme javnosti bio predstavljan kao javni konsenzus i često se govorilo o tome kao o nečemu o čemu hrvatsko društvo danas više uopće ne treba raspravljati. Zna se i to je tako.

Ja sam, s druge strane, osim što sam pratila taj dominantni politički diskurs pratila i te nekakve narative „odozdo“, ponajviše iščitavajući vijesti, zapravo komentare vezane uz te vijesti gdje se pokazalo da i te kako postoji potreba za raspravom, zato što je velik broj ljudi koji se angažirao u tim raspravama iskazivao potpuno suprotna sjećanja na Franju Tuđmana. Ona koja su se nekako u tom službenom političkom narativu prešućivala, ona su bila najviše vezana u tom prostoru uz ekonomsku politiku. To su pitanja pretvorbe, privatizacije, klijentelizacije i korupcije, zapravo neka sjećanja koja su polazila iz njihove trenutne životne pozicije, odnosno jako lošeg ekonomskog stanja u državi i oni su zapravo za tu svoju trenutnu poziciju krivca pronalazili u Tuđmanovoj politici '90-ih. To je otprilike bilo u toj virtualnoj javnoj raspravi.

Kad je postavljen spomenik, onda je se taj otpor i neki drugi narativi su se artikulirali malo konkretnije, praktičnije, dakle, u samom prostoru, tako da smo imali skupinu aktivista koja je organizirala prosvjed preko puta spomenika taj dan kad je spomenik otkrivan, koji su zapravo željeli svojim tim performansom i tim simboličkim smještanjem, oni su bili preko puta, s druge strane spomenika, pokazati da postoji i onaj dio Hrvatske koji smatra da Tuđmanu ne treba dizati spomenike i u svom narativu su zapravo artikulirali

sve one aspekte koji su se opet u službenoj politici pamćenja prešućivali. I nakon toga smo imali nekoliko individualnih protestnih akcija. Jedan aktivist i veteran je na samoj toj ceremoniji povikao, mislim da je čak uputio premijeru kao svoje neslaganje sa postavljanjem spomenika, da je Tuđman ratni zločinac. Uglavnom, napali su ga tamo, nekoliko ljudi ga je fizički napalo, on je odveden. Odveli su ga zaštitari i policija, uhićen, prekršajna je prijava podignuta protiv njega. I tada se tražila zatvorska kazna tipa od 15 dana, i dobio je godinu dana zabrane pristupa spomeniku. Malo nakon toga je na spomeniku osvanuo grafit srpa i čekića, par tjedana poslije. Policija je zapravo na nekim nadzornim kamerama snimila potencijalnog počinitelja i mediji su prenijeli, znači ono u maniri potjernice, fotografiju tog mladića i tražili suradnju javnosti da ga se nađe i da ga se propisno kazni za to što je napravio. On je pronađen, identificirali su ga, ne znam tko ga je na kraju prijavio. Protiv njega je pak podignuta kaznena prijava za oštećenje tuđe stvari i tražena je kazna od 10 mjeseci zatvora uz tri godine uvjetno. Ne znam što je se s tim kasnije dogodilo. Znam da je drugo ročište trebalo biti negdje u veljači 2021, ali ne znam koji je finalni ishod tog procesa. I onda je netko nakon nekog vremena opet gađao spomenik jajima i opet je pokrenuto policijsko postupanje, ali tog tko je gađao spomenik jajima nisu nikada našli.

Cijelo vrijeme u tom svom istraživanju i praćenju tih procesa, ja nisam bila sigurna da li se zaista radi o kanonizaciji, međutim ova događanja oko spomenika i zapravo prekomjerno uprezanje represivnog aparata, u nekim drugim situacijama za iste te prekršaje ne bi bile ovakve kazne, mi je zapravo tu pokazalo da postoji očito namjera da se nešto što se smatra s jedne strane „svetim“ narativom o prvom hrvatskom predsjedniku, a onda kasnije i nešto što se smatra „svetim“ prostorom u kojem je ta figura utjelovljena, da se akti tog „svetogrđa“ onda kažnjavaju kako bi se osigurala politička lojalnost društva da se to više ne događa. To je što se tiče Tuđmana u prostoru. Taj spomenik trenutno živi jedan miran, relativno miran život. Bila je ljetos još jedna intervencija. Netko je na spomeniku napisao *prvi hrvatski diktator*, preko *predsjednik*. To je bila samo jednodnevna vijest i nije se više ništa s tim događalo.

Međutim, još jedna stvar se dogodila koja meni zapravo potvrđuje tu moju tezu o kanonizaciji, a to je da je povodom 20. obljetnice Tuđmanove smrti uvedeno novo državno odličje, odnosno najviše državno odličje Velered Franje Tuđmana. Ti veleredi su zapravo u Hrvatskoj nazivani po srednjovjekovnim kraljevima. To su najveći hrvatski vladari ikad. I Tuđman je tu smješten u red sa tim najvećim srednjovjekovnim vladarima. Bivša predsjednica je dodijelila

jedno odlikovanje kardinalu Kuhariću, posthumno, a poslije toga više nitko nije, Milanović još nije, ali to je zapravo pitanje šta će se dalje s tim događati. Zasad je taj neki narativ fiksiran, ali taj spomenik funkcionira kao nekakav prostor komemoracija, jer nalazi se na Vukovarskoj ulici i onda sad postaje centar komemoracije 18. studenog za obilježavanje pada Vukovara. Preko puta njega je napravljen još jedan spomenik, Spomenik domovini, pa sad imamo jedan novi memorijalni kompleks u gradu, koji još nije zaživio jer je relativno nov, ali ostaje za vidjeti šta će sa tim dalje biti. Toliko od mene. Hvala.

Zarije Seizović:

Zahvaljujem kolegici Vugdelija sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Sada ću da dam riječ kolegi Ericu Gordyju koji sjajno govori naš jezik, jedva sam primjetio da je stranac. Njegova knjiga *The Culture of Power in Serbia*, pa dvije tačke.... ili neka me ispravi „Kultura moći ili vlasti u Srbiji: nacionalizam i uništenje alternativa“, množina. Volio bih da on govori o uništenju alternativa, ovo je samo ideja. Dakle izvolite, hvala.

Eric Gordy:

Hvala, profesore. Ja neću ovde predstaviti neko istraživanje nego ću govoriti više generalno o akademskoj zajednici. Ovo treba da bude predstavljanje akademske zajednice iz akademskog ugla. Ne mogu naravno da govorim u ime akademske zajednice, ako tako nešto uopšte postoji, ali ipak mi je to iskustvo blisko.

Akademska priča je za mene i lična priča ili, ako mogu da kažem, to je priča o iskustvu moje generacije u akademskom svetu. Ja sam bivši pripadnik mlađe generacije. Sad postoji još mlađa generacija, ako je tako nešto moguće. I da opišem očekivanja i razočaranja u svojoj generaciji, jer mislim da ovo jeste prilika da sagledam kakvi su bili naši uspjesi, a kakvi su bili naši neuspjesi, mislim da treba gledati na prethodnu generaciju. Znači generacija tih ljudi koji su se istraživački bavili Jugoslavijom za vreme Hladnog rata. Vrlo ste svesni da je baviti se Jugoslavijom u kontekstu Hladnog rata bilo vrlo rentabilno. Znači istraživači su imali pristup jednoj zemlji koja je bila jako prijatna zemlja, i u istraživanju i u životu tamo. Tako da smo bili duboko razočarani, mislim svi ti ljudi čije smo radove čitali svih ovih godina, počeli su da se svrstaju kad je počela zemlja da se raspada u razne republike definisane po etničkom principu. Znači velika većina njih su postali nacionalisti neke vrste. Nisu svi postali nacionalisti iste vrste. Mi smo taj razvoj događaja pratili sa besom. Znači to su istraživači koji su imali pristup nečemu što je lepo i upropastili su ga.

Onda smo ušli mi, ljudi iz naše generacije u istraživanje, sa namerom da ne ponovimo njihove greške. Kako smo to radili? Mi smo to radili sa pokušajem da zauzmemo položaj koji nije nepovezan sa politikom, ali nije svrstan na politički način, i da se koncentrišemo što više i na materijalne probleme. Znači na terensko istraživanje, na potrebe ljudi na terenu i na ozbiljniji razvoj teorijskih i metodoloških kapaciteta discipline. Donekle smo u tome uspeli.

Mislim da i naša generacija ima svoju grešnu stranu. Naš greh je bio optimizam. Mi smo previše verovali da su promene počele u većini zemalja ovog regiona 2000. godine, da su dugoročne, da su nepovratne, da ulazimo u novu eru a tu smo, očigledno je da nismo bili u pravu. Sad vidimo, nalazimo se na poziciji onih koje smo kritizirali ranije, onih ljudi koje smo odbacili. Sve više je u akademskom svetu toksična atmosfera polarizacije. Onda kad vidim to, kad vidim da u glavnom cilju nismo uspeli, mislim kao, što nisu uspela društva u regionu, treba da pitam gde smo pogrešili.

Već sam spominjao jedno mesto gde smo pogrešili. To je bio naš preterani optimizam. Mislim da smo isto tako mi potcenili mogućnost glorifikacije. Ljudi koji su bili zločinci i dželati '90-ih godina, jednostavno nam nije bilo moguće zamisliti da će neko od nekog Radovana Karadžića, Ratka Mladića da pravi heroje, mislim stvarno. Sećamo se njihovih istupa iz tog perioda, to nisu ljudi za divljenje. Naši heroji su ljudi, transcendentalni ljudi koji su na svoj način veći od života, ljudi kao što su Nataša Kandić ili Dušan Kojić Koja. Mi nismo videli tu mogućnost verovatno zbog prezira koji smo imali, da ne kažem prema tim ljudima, ljudi su ljudi, nego prema zločinu.

Drugo mesto gde smo pogrešili je važnost simbola. Znam da je već bilo reči danas o onom muralu posvećenom Ratku Mladiću u Njegoševoj ulici. Da ne dužim sa pričom o muralu, mislim da je ono što pokazuje da su zadnja mesta koja će biti napuštena u borbi za identitet mesta simbola. Znači taj mural je simbol i spor oko simbola. Mi smo pretpostavili pogrešno da će ti simboli pasti na vrednosti prolaskom vremena. Ispalo je obrnuto. Mislim da smo precenili, još jedna stvar, precenili smo moć informacije, precenili smo brzinu i efikasnost difuzije informacije. Znači stvarno smo mislili da će biti za očekivanje na početku, naročito kriminalnih procesa protiv zločinaca naročito posle 2000, da će informacije kad se šire promeniti pristup mnogim ljudima u tom periodu, a nije se tako desilo. Znači mislim da su to glavna pitanja gde smo ušli u proces sa pogrešnom procenom.

Ima mesta gde ipak nismo pogrešili. Ja bih rekao da možda ima. Prvo, ja mislim jesmo uspeli da malo forsiramo razumevanje kompleksnosti političkih

i društvenih pitanja u regionu. Naročito time što smo insistirali da se uzima u obzir društvena dinamika, pitanje roda, uticaj međunarodne politike, nejednakost moći na svetu. Mislim da to jeste rezultat ovih 30 godina rada i mislim da jesmo donekle uspeli da pomeramo fokus što se tiče krivičnih procesa sa zločina i zločinaca na iskustvo i potrebe žrtava.

Onda se javi pitanje kako, kojim putem nastaviti, kako lepo piše na ekranu. Ja bih možda predložio na osnovu ovog iskustva tri stvari. Prva stvar je da mislim da stvarno treba manje očekivati od političkih moćnika. To su oni pokazali da nemaju volju i nemaju kapacitet za ono što tražimo od njih. Umesto toga, trebate i drugu stvar prepoznati kao društvene nosioce mira i međusobnog razumevanja. Oni jesu na redu da dobiju priznanje. Treća stvar je možda najvažnija, a to je da nastavimo sa istraživanjem naročito, a imamo i obavezu da ohrabrujemo i da utičemo da se stvore nove generacije istraživača koje će nas kritikovati i na taj način nastaviti put. Ja bih rekao samo toliko, hvala vam na pažnji.

Zarije Seizović:

Hvala kolegi sa Univerziteta u Londonu. Ja mislim da je zabluda da će moćnici pomoći, bilo inozemni ili domaći nosioci vlasti, da će pomoći regionu, da je to jednostavno zabluda. A i ta pomoć u svakom slučaju povlači odnosno utjelovljuje njihov konkretan interes.

Hvala još jednom svima. Sad izvolite sa pitanjima.

Sanja Vico:

Dosta se govorilo o etničkom nacionalizmu. Mislim da je vrlo važno da ne pravimo dualizam između onoga što se zove patriotizam kao nečim finim. To se često zove banalni nacionalizam i etnički nacionalizam koji se uglavnom više smatra etničkim za određene zemlje. Zato što znamo da je taj banalni nacionalizam jako banalan. Pripada nekom svakodnevnom životu, kao što je veličanje sopstvene kuhinje odnosno hrane. On nije benignan, on nije naivan, jer upravo to je ono što reprodukuje taj osećaj pripadnosti nekoj grupi za koju ste vi kad dođe kriza spremni da se žrtvujete. Kad dođe kriza, ne dešava se to slučajno i preko noći da ljudi budu regrutovani i da se stavljaju na stranu svoje etničke grupe, nego postoji reprodukcija tog nacionalnog identiteta. Ja znam, u bivšoj Jugoslaviji je taj jugoslovenski identitet bio reprodukovani. Ali bitno je samo da ne uljepšavamo taj patriotizam takozvani.

I takođe, pošto ste pomenuli u šali da biste voljeli da živite u Belgiji – ali Belgiju muče ti identitetski problemi. Postoje previranja i antipatije između

grupa kao što su Flamanci i Francuzi pa je vrlo interesantno kako takva jedna društva, odnosno šta je razlog da takva društva, da kažem, i dalje ostaju mirna i prosperitetna i možda jedan od odgovora jeste postojanje institucija. Ja dolazim iz Velike Britanije koja nije imuna na probleme koji se dešavaju na Balkanu kad vidite šta političari rade i slično, ali ono što razlikuje Veliku Britaniju, iz moje percepcije, je postojanje institucija. I to je možda jedan odgovor kojim putem nastaviti. To nije uvijek u moći običnih ljudi kako jačati institucije, ali to je možda jedna brana, dakle, jer ako uzimamo problem identiteta, trebamo da budemo svesni da brojna društva u Evropi i u svijetu imaju taj problem. Nismo mi jedinstveni po tom pitanju.

Ana Milošević:

Zato što su svi prozivali Belgiju do sada ja se nekako osećam prozvana, jer ja živim tamo već 13 godina. Ja ne mislim da su institucije ono što drži Belgiju zajedno. To je ekonomski interes. Ja bih rekla da je to vezivno tkivo i da je to ideja da mašina može da funkcioniše samo ako funkcioniše ekonomija, samo ako su svi zadovoljni i svi imaju hranu na stolu. Ne verujem da su institucije, jer isto kao i u Belgiji tako i u Bosni i Hercegovini imate različite nivoe institucija od lokalnog, federalnog, etno takođe. Tako da je to ta ideja, ekonomija, a ne institucija.

Ivan Čolović:

Pitanje je da li pravim razliku između nacionalizma koji se javio posle, postjugoslovenskog da tako kažem nacionalizma u Srbiji, i onog na Kosovu/Kosova. O nacionalizmu na Kosovu/Kosova ne znam mnogo. To je nešto što nije samo nedostatak moj lični nego i nedostatak ovog srpskog dela akademske zajednice. Jer, kao što i vi sigurno znate, malo ko u Srbiji zna albanski. Vrlo malo je ljudi na katedri za albanski, gde je moja prijateljica Naile Mala, predaje albanski. Ipak, ima studenata. Za razliku od kosovskih intelektualaca koji čak i mlađi govore srpski i time pokazuju neku vrstu prednosti ili neku vrstu boljeg odnosa prema komunikaciji, jer im nije teško i ne smatraju da je to njihova slaba strana već naprotiv, misle da je to baš jača strana u odnosu na one koji govore o Kosovu/Kosova, a recimo ne znaju jezik velike većine kosovskog stanovništva, koji je albanski.

O albanskom nacionalizmu koji se javlja '90-ih godina kao reakcija na događaje u Jugoslaviji je dobra, dobra knjiga Ane Dilelio „Pesma o Kosovu“, albanska verzija, ne znam sad, zaboravio sam tačno naslov, gde se pokazuje zašto se na Kosovu/Kosova negde '90-ih godina pojavilo interesovanje za folklorne dokumente koji svedoče o tome da su Albanci učestvovali

u Bici na Kosovu/Kosova. Otkud sad to? I onda je ona tu u razgovorima sa Albancima, sa kolegama, čitajući te tekstove, čitajući obnovljenu verziju pesme na albanskom o Kosovskom boju došla do nekoliko zaključaka. Jedan od tih zaključaka je bio da se tada javlja jedna potreba u jednom delu albanskog društva na Kosovu/Kosova da potvrde svoj evropski identitet, da se distanciraju od ideje da oni nemaju veze sa hrišćanstvom, sa Evropom, Srbima kao predstavnicima jednog evropskog naroda, nego da su oni deo nekakvog istoka, islama, da su oni narod koji može da ima veze sa Osmanskim carstvom, ali ne i sa onima koji su se borili protiv tog Osmanskog carstva. Tako da je to bila jedna strategija potvrđivanja evropskog identiteta kroz sećanja, da upotrebimo taj termin, koja su u tom smislu i politička i kulturna, na taj događaj koji je naravno u srpskom nacionalizmu imao tako jednu odlučujuću ulogu. Zato kad je krajem '80-ih godina bio pokušaj da se albanski pisci i srpski pisci, da se njihova udruženja sastanu i da vide da li mogu da dođu do nekog kompromisa uoči ratova '90-ih, ideja albanskih nekih kolega da ponude te verzije sećanja na Kosovsku bitku u kojoj ima mesta i za Albance dočekana je kao skandal od strane srpskih intelektualaca, pisaca. Tu se pokazuje to što je i Eric Gordy sada govorio, važnost tih simbola, važnost tih tačaka sećanja koje imaju naizgled neku retoričku, nebitnu, uzgrednu važnost u konfliktu. Ne, u konfliktu su te reference na kulturu, na sećanje, na tradiciju, na ep, na jezik, izuzetno važne i kad te reference uzmete u obzir vi ćete imati jedan dobar ključ o uzrocima etničkih sukoba i ratova.

Zarije Seizović:

Daću riječ uvaženoj gospođi Kandić. Samo jedna rečenica s moje strane. Dakle, što je zajednica primitivnija a i što manje spoznaje i čita, to je pogodnije tlo za razvoj nacionalizma. Ko je na Balkanu osim nas „učenih ljudi“, čitao „Nož“ Vuka Draškovića? U ono vrijeme, pročitao ga kao univerzalnu tragediju jedne spoznaje? Sumnjam. Odmah su rekli bradonja ovakav i onakav. Ne trebamo šta njegovo čitati. Da se to čitalo, shvatili bi ljudi da su sasvim slučajno Srbi, Bošnjaci, Hrvati, Eskimi i da njihova rečenica *ja sam ponosan što sam Srbin* ili *ja sam ponosan što sam Bošnjak* nema nikakvog smisla. Jer biti ponosan na nešto u nastanku čega nemaš nikakvu ulogu je upravo smiješno. Ja mogu biti ponosan što je moj akademski opus doveo mene ovdje danas da govorim na ovom za mene važnom skupu. Ali ne mogu biti ponosan što sam Sarajlija. To sam slučajno. Rodio sam se na Koševu. Pogotovu ne biti ponosan na etničku pripadnost jer je to usud, božje proviđenje ili slučajnost. Besmislica je reći *ja sam ponosan što sam to*, a ne biti

ponosan što je napravio Ajfelov toranj ili Tadž Mahal. Taj čovjek je ponosan jer je njegova ljubav napravila Tadž Mahal. Sjajno, i treba da bude ponosan. Dakle besmislica je biti ponosan na etničko porjeklo.

Izvinjavam se, izvolite, gospođo Kandić.

Nataša Kandić:

Ja sam htela da pitam sve vas, a verovatno će to zanimati i ostale. Kristina Vugdelića nam je govorila da postoji u Hrvatskoj politički konsenzus o tome ko je ta prva figura za poštovanje. Ako bismo posmatrali i isto to pitanje postavili u odnosu na druge zemlje na Balkanu, na prostoru bivše Jugoslavije, kako to da objašnjavamo, da li Ratko Mladić ispunjava ovde taj javni prostor, da li sada taj jedan novi pristup da se jedan bataljon, jedna jedinica koja je učestvovala u borbama za Košare, da li je to sad jedna nova intencija da se deo vojske proglašava nepobitnim herojem u Srbiji? Ili da li na Kosovu/Kosova u javnom prostoru, ceo javni prostor zauzima Oslobodilačka vojska Kosova? Ili šta je sa Bosnom i Hercegovinom? Ko je tamo na prvom mestu u javnom prostoru, o čemu postoji konsenzus u entitetu Federacija ili u drugom entitetu?

Zarije Seizović:

Šta ja mislim, zbog čega imamo murale i zbog čega se slave osuđeni ratni zločinci kao heroji...

Ja sam Srbin, živim u Beogradu, general koji se zove Ratko Mladić je branio moj narod u ratu, a sad kažu da je zločinac. Zbog kolektivnog osjećaja krivice, ta presuda kaže da sam i ja zločinac, a ja nisam zločinac. Znači nije ni Ratko Mladić. Ja mislim da je to taj lanac asocijacija koji ljudima jednostavno ne da da žive normalan život.

Ivan Čolović:

Nataša je pomenula Košare. To je u poslednjih nekoliko godina, jedno sedam, osam godina, tema koja se pojavila u srpskim medijima, u javnosti, a odnosi se na jedan događaj krajem '98. godine na granici jugoslovensko-albanskoj tada, ili ako hoćete srpsko-albanskoj, kada su se vodila ratna dejstva oko karaule Košare. U tim bitkama i u tim događajima su učestvovali pre svega mladi regruti iz Srbije koji su tamo odvedeni i koji su tamo imali teško iskustvo ratovanja i mnogi od njih poginuli. Taj događaj je godinama bio zaboravljen, jer u njemu propaganda ili, kako da kažem, režimski mediji ili nacionalistička elita, nije videla ništa čime bi mogla da se ponosi, jer su tamo mladi ljudi odvedeni i pretvoreni u takozvano topovsko meso. Međutim, pre sedam, osam godina se stvar promenila i našli

su da bi se ti mladi ljudi mogli predstaviti u pričama o njima, u pesmama o njima, u filmovima o njima, kao novi kosovski junaci. Tako ih je sam Aleksandar Vučić, predsednik, nazvao. Kad je otkrio spomenik jednom od tih junaka koji je Mađar, Tibor Cerna iz Debeljače, gde je zajedno sa majkom tog vojnika otišao, da otvori spomenik Tiboru Cerni i da mu pripíše kao da su se pojavila razna svedočanstva navodno njegovih saboraca sa Košara da je on rekao, *ovo je zemlja za koju vredi poginuti*. To je naravno prihvaćeno kao jedno istinito svedočanstvo. On je pretvoren u žrtvu, u kosovskog junaka. I zašto se sve to događalo, zato što je bilo s jedne strane potrebna kompenzacija za prilike u kojima se proslava Kosovske bitke na Gazimestanu pokazala manje-više delikatnom, takoreći nemogućnom, pa su oni koji su išli na Gazimestan da tamo proslavljaju kosovske junake morali da traže odobrenje kosovskih vlasti i da ih tamo čuva kosovska policija. Tako da nije bio baš zgodan kontekst za proslavljanje kosovskih junaka. A i kasnije, pokušaj da se od Višegrada napravi novi Gazimestan, pa da se to onda preseli u Višegrad. Drugim rečima, bilo je potrebno neko rešenje za nedostatak mogućnosti da se kosovski mit na pravi način nastavi kao jedna jaka politička priča. I onda su, eto, dobili ulogu ovi mladići izginuli na Košarama. I pre dve godine je nova klasa kadeta srpske vojske pred Narodnom skupštinom proslavljena, pozdravljena, inaugurisana, uz pesmu „Vila sa Košara“. Nije bilo recitovanje *ko to beše Strahinjiću Bane*, niti himna srpska, nego je bila „Vila sa Košara“. Jedna novokomponovana pesma koja poziva te mlade junake da se ugledaju na poslednji izdanak kosovskog junaštva, koji se zovu sada junaci sa Košara.

To je isto važno primetiti da se to uklapa u jedan prelazak sa viktimizacije, viktimoškog propagandnog govora o našim žrtvama, o tome da smo mi nepravedno bombardovani, žrtvovani, ostavljeni na cedilu, koji smo branik Evrope i zapadne civilizacije, na heroizaciju. Sa žrtvovanja prešlo se na heroizaciju, na pravljenje novih heroja. To je jedna politička evolucija u toj politici sećanja, kako bismo mi danas rekli. Konkretno na ovom primeru, kad je reč o sećanju na Kosovo/Kosova, kad je reč o tome što ja nazivam parazitskim sećanjem, gde se sećanja na zločine dovode u vezu sa borbama iz Prvog svetskog rata i sa Bitkom na Kosovu.

Ono što je za mene, da dodam i to, skandalozno na ovom muralu koji pokazuje Mladića nije samo Mladić, nije samo on. Nije skandalozno što je pored njega Draža Mihailović, oni su tu, da tako kažemo, nekako logično povezani, nego što je tu i Vojvoda Mišić preko puta. To je skandalozno, što se sad uz Ratka Mladića, osuđenog ratnog zločinca, stavlja lik nekompromitovanog

borca i vođe vojske u Prvom svetskom ratu Živojina Mišića. To ja zovem parazitskim sećanjem. Da kažem, na jedno zdravo stablo sećanja koje je nekompromitovano zločinima vi nasađujete, vi parazitski na to stablo kalemite jednog zločinca. To se događa dosta često u poslednje vreme, pa se tako na primer groblje boraca, onih koji su poginuli... Kako se zove onaj korpus oko Sarajeva koji ima u Sokocu svoje posebno groblje gde je sahranjeno preko 1.000 poginulih srpskih vojnika koji su opsedali Sarajevo? To groblje se zove Mali Zejtinlik. Zašto? Zato što se hoće time reći da su ti junaci, da su ti vojnici koji su opsedali Sarajevo, čija su od tri komandanta dvojica bila osuđena u Hagu zbog ratnih zločina, da su to ustvari naslednici onih srpskih junaka koji su na Solunskom frontu zajedno sa drugim saveznicima iz tog vremena oslobodili Srbiju i doveli do pobedničkog završetka Prvog svetskog rata. To je skandalozno, to je nešto što je skandalozno i što se previđa. Kada je pre 10 godina izbio skandal kada su neki navijači Partizana šutirali gumenu lutku koja je predstavljala Brankicu Stanković, novinarku koja je o tim navijačima govorila u svojoj emisiji In sajder, niko nije hteo da primeti, a za mene je to bilo skandalozno što je pored te lutke bio istaknut portret cara Dušana da bi se reklo evo, u ime pravde i cara Dušana... To je i trenutak kada ću ja stati, jer to su samo dva slična primera i evo, nešto što je važno zapaziti i predlažem ako ćete da prihvatite taj termin koji sam ja smislio pre nekoliko godina, parazitsko sećanje – sećanje koje opravdava zločine time što ih predstavlja kao da su nastavak nekih dela koja su nekompromitovana.

Vesna Pešić:

Ja bih rekla da ovaj povratak Mladića na zidove, pa zajedno i sa Dražom Mihailovićem, da može da se napravi jedna druga vrsta interpretacije. To se ipak nije događalo dok nisu došli neoradikali na vlast. Postoji njihov istorijat za ovih 10 godina. Nisu oni počeli sa Mladićem na zidu. Oni su počeli kako se on pokajao, kako je on postao neko drugi, kako je njegova prošlost radikalna prošlost i kako će on biti neki drugi čovek. Sad, u prvom trenutku on jeste govorio da će Srbija biti kao Finska, da ćemo čitati Maxa Webera, da ćemo ovo i ono, pa se onda prebacio na drugu fazu, pa na treću. Ja mislim da je on sada ovim ustvari izašao sa legitimacijom da su se vratili radikali na vlast. Mi smo ustvari vratili, kako da kažem, simbol radikalizma, a to su Mladićevi poster.

Jerko Bakotin:

Dobar dan, Jerko Bakotin, tjednik „Novosti“, Zagreb. Ja bih imao komentar, jednu repliku. Mislim da govoreći o Tuđmanu, a to je karakteristično možda

u nekom smislu za opoziciju na širem jugoslavenskom području, zapravo, ono što se naziva nekakva liberalna opozicija u Hrvatskoj slagala se s njegovim osnovnim ciljevima. Devedesete i '91, Ivica Račan je tada izjavio da SDP neće biti srpska stranka. Devedeset i pete se hrvatska opozicija nije nešto pretjerano protivila egzodusu Srba iz Hrvatske. Dve hiljadite je SDP donio Deklaraciju o Domovinskom ratu koja je jedan lažan dokument. Tako da, bez obzira što su oni imali mnogo primjedbi na izradu tog državotvornog projekta i tako dalje, i ne bih naravno izjednačavao nečiju načelnu privrženost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i zločinima koji su se desili, ali u suštini oni nisu osporavali njegov projekt suštinski i ideološki. Tako da je upravo to uvelike omogućilo *retuđmanizaciju* koja je kasnije nastala. To je što se toga tiče, a to je jedno preklapanje hrvatskog nacionalističkog projekta sa jednim liberalnim imaginarijem koji se vidio u procesu pristupanja Evropskoj uniji, kada se upravo iz liberalnih krugova uvelike pljuvalo na Balkan pa je i referendum za protiv zabrane gej brakova bio pozivan: *Hrvati, ne budite kao Srbi, ne glasajte za zabranu homoseksualnog braka*, što je dolazilo upravo iz liberalnih krugova. Taj neki prezir prema Balkanu, rasizam prema Balkanu je bio uvelike u nekom smislu spojnica ta dva projekta.

I htio sam samo još profesoru Seizoviću reći, mislim da ne možemo tumačiti današnji nacionalizam nekim historijskim kategorijama od prije 200 godina. Danas ljudi možda u Bosni jesu nacionalno opredjeljeni ili im je donekle ispran mozak, ali to je donekle posljedica. Izručeni su borbi za život, masovno emigriraju, ekonomski moraju preživjeti. Čitav politički okvir je postavljen tako da kao da im ne pruža nikakvu alternativu i mislim da možda nije najbolje tumačiti nekakvim kulturološkim kriterijima nacionalizam. Na kraju krajeva, brojni nacisti su slušali i Vagnera i Prvi svjetski rat su vodili vrhunski civilizirani ljudi. Tako da mislim, ta opozicija nekakva educirana elita versus primitivna masa možda nije najbolji interpretativni okvir.

Kristina Vugdelija:

Ja sam se zapravo malo pogubila u ovim komentarima. Mislim da smo otišli onako dosta široko i dosta daleko od onog na što sam ja inicijalno imala neki komentar, a to je zapravo bilo pitanje gospođe Nataše o heroizaciji. Sad ne znam koliko ima smisla da se na to opet vraćamo.

Istraživanje koje sam radila, radila sam zapravo u tom širem okviru stvaranja tih nacionalnih heroja. Iako sam fokusirana zapravo u svojim studijama slučaja na Hrvatsku, meni se čini da zapravo se mogu povlačiti neke analo-

gije na ovom širem prostoru, pogotovo na tragu ovoga o čemu smo danas govorili, ovih naših tu etničkih nacioanalizama.

Čini mi se da su ti naši suvremeni nacionalizmi jako temeljeni na sjećanjima, na onom što se zbivalo na ovim prostorima '90-ih, a i ne samo '90-ih, kao što je profesor Čolović rekao. Znači neki heroji koji su se proizvodili '90-ih su jasno evocirali neku stariju prošlost, s namjerom da se uspostavi taj nekakav kontinuitet heroizma na kojem se temelji nacionalni identitet na ovim prostorima. Sad ja ne mogu govoriti za svaki nacionalni kontekst pojedinačno, ali čini mi se da zapravo kad govorimo o toj proizvodnji heroja, odnosno o toj heroizaciji, odnosno stvaranju tih nekih individualnih, individualiziranih figura u ovom kontekstu i nacionalizma i sjećanja na '90-e, da treba prvo postaviti pitanje zapravo na koji način se mi sjećamo tih '90-ih, odnosno na koji način se sjećamo ratova. Zato što su naši nacionalni heroji, meni se barem čini tako, proizlazi iz mog terena, mahom ratni heroji i mahom muškarci, maskuline nekakve figure. Osim tog pitanja na koji način se mi sjećamo tih ratova i koji su neki dominantni narativi o tim ratovima, mislim da to može zapravo objasniti puno.

Sad ovo moram pažljivo izreći: postoje različite koncepcije heroizma. I heroizam iz zajednice koja ga proizvodi zapravo, koja ga stvara, se uvijek doživljava kao nešto pozitivno. Ni jedan od ovih naših ratova u politikama pamćenja službenima nije označen kao agresorski rat. Više-manje su svi bili obrambeni, oslobodilački i onda se i taj heroizam zapravo naslanja na te neke teze da u obrani nema zločinaca nego samo heroja. Možda je sad to prevelika generalizacija, ali čini mi se da se zapravo na tom tragu može puno toga objasniti činjenicom da heroj, to je bar zasad neka moja teza, zapravo da je heroju kao takvom imanentna ta ambivalencija i da on vrlo lako iz te svoje herojske pozicije sklizne u svoju suprotnost, što je zapravo uvjetovano tim nekakvim interpretativnim kontekstom u kojem se govori o heroju, odnosno o heroizmu.

Eric Gordy:

Ja ću se stvarno potruditi da govorim kratko jer znam da jedva čekaju da završim da bi mogli da dobiju kafu. Prvo da, zahvaljujem Vesni Pešić na komentar o tome kako ti simboli koji se smatraju nacionalnim postoje u diskontinuitetu. Znači nije da postoji neprekidna linija od '90. godine dovdje gdje je Ratko Mladić važan, nego se pojavio u određenom trenutku iz određenog razloga. To treba da imamo na umu. Kada je pitanje o nacionalizmu, ja nisam upotrebio reč nacionalizam u svom izlaganju i to je sa razlogom.

Ja stvarno ne verujem da je nacionalizam pojam koji objašnjava nešto. Pre smatram da je nacionalizam vid politike ili način legitimacije neke postojeće politike, koji upotrebljava strategiju da neka mala grupa sopstveni interes poistovećuje sa nacionalnim interesom i da to može sa više političkih položaja.

Samo za kraj, Nataša, pitanje o javnom prostoru. Ja mislim da tu treba da napomenemo jednu važnu stvar, a to je da je suština javnog prostora da bude kontestiran. Znači javni prostor je nešto što pripada svima, i onima koji su u većini i onima koji su u manjini. Svi ti sporovi i oko murala i imena aerodroma, imena ulica i tako dalje, to su sporovi oko kontrole javnog prostora. Što znači da svako ime i to ko ga daje nisu reprezentacija nekakvog konsenzusa, nego su uvedeni zbog toga što konsenzus ne postoji i ne može da postoji. Ovo je bitka koja je neprekinuta i neće se prekidati.

Zarije Seizović:

Hvala puno, hvala svima.

**RAZGOVOR
BLERTE BASHOLLI,
AUTORKE FILMA „KOŠNICA“
I REDITELJA
STEVANA FILIPOVIĆA**

Nataša Kandić:

Pitala bih Blertu, kako je došla na ideju da snimi ovaj jedan film koji zapravo govori o ženi iz Kruše/Krushë, sela u kojem je preko 100 mladih žena ostalo samo sa decom.

Vi vidite u filmu onaj kamion koji je delom potopljen u reku, u Drim/Drini. To je zapravo kamion u kojem su ubijeni ljudi, oni koji su ubijeni pa paljeni posle toga, ima indicija da je bilo i živih koji su utovareni u taj kamion i potopljeni u Drim/Drini. I taj kamion mi vidimo nekoliko puta, ali pored svega toga Blerta se opredeljuje i snima film o ženi koja izlazi izvan tog etničkog koda. Ona brine za svoju porodicu, ona brine o drugim ženama, i poruka je zapravo jedna velika poruka koliko malo pažnje ima za taj život koji mora da počne ispočetka. Nakon zločina, nakon svega, život počinje zbog drugih, zbog dece, zbog budućnosti.

Blerta Basholli:

Veoma sam srećna što je film večeras prikazan ovde. Meni je ovo prvi put da predstavljam svoj rad u Beogradu.

Međutim, priču gospođe Fahrie sam prvi put čula na televiziji. Zapravo, moj muž Artan je čuo i pozvao me i rekao da je to veoma važna priča, njen muž se vodi kao nestao od rata, dakle dobila je vozačku dozvolu i radi i zbog toga je bila izložena predrasudama. Prvobitno, pošto sam snimala dosta kratkometražnih filmova sa satiričnim pristupom, u to vreme sam bila u Americi i situacija mi je izgledala i pomalo komična, iskreno da vam kažem, tako da sam pomislila da bih mogla da napravim film poput puno drugih filmova na Balkanu, da se pozabavim ozbiljnom temom uz malo satire, ali kada sam se vratila na Kosovo/Kosova i otišla da se nađem sa gospođom Fahrie, za koju sam čula ranije, ali je nisam upoznala lično, kada sam je upoznala, počele smo da pričamo i taj razgovor sa njom je trajao negde pet, šest sati. Bila sam sa Yllkom Gashi, glumicom koja u filmu igra Fahrie, glumcem Armandom Morinom i Artanom. Pošto sam bila sa dvoje poznatih glumaca, ona je odmah pristala da snimimo film o njoj i pričali smo oko pet, šest sati o onome kroz šta je prošla, kako tokom rata, od trenutka kada su snage ušle i proterale ljude i otele sve muškarce, do trenutka kada sam je srela, 2011. godine. To je bilo pre 10 godina. Ona je veoma jaka žena, puna energije. Uprkos tome što joj se desilo, ona ima izvesnu pozitivnost. Ne odaje mnogo emocija i zato smo odlučili da je prikažemo kao takvu, i kada je pričala, o svemu je pričala sa stoičkim i čvrstim stavom. Dakle, naravno da sam razumela da ovaj film nema nikakve veze sa satirom, već treba da bude film, drama, o jakoj ženi, i

to je od tog trenutka bio moj zadatak, da ovu jaku ženu i njen jak karakter prikažem na ekranu.

A onda, kada čuješ priču i šta joj se sve dogodilo, a još je ta osoba živa, u početku je to velika odgovornost, jer je ona puno propatila u svom životu, tokom rata i posle rata. Prvobitno zato što je bila Albanka, zatim zato što je žena, a u filmu morate da se fokusirate na ono što želite da ispričate, iz mnogo razloga. Film treba da traje sat i po. Drugo, moraš da odlučiš šta želiš da ispričaš, šta je to što je na tebe ostavilo najveći utisak. I naravno, na početku će scenario biti dug. Bio je i jedan deo koji je govorio o ratu, pošto je veoma zanimljiva njena priča o tome kako je izašla iz Kruše i otišla u Rugovu, svojoj porodici, izgubila je decu, izgubila je ćerku, našla je ćerku. Njena priča je veoma interesantna, ali sam htela da vidim malo i njenog muža u filmu. Možda sam mislila da tako više osećamo bol zbog njegovog odsustva. Međutim, tokom izrade scenarija, ponovo smo morali dobro da razmislimo na koji deo njene priče želimo da stavimo fokus i šta želim da ispričam.

Za mene je bilo važno da predstavim njenu snagu kao žene, pre svega, jer je premostila sve prepreke koje je imala, i na kraju jer je to uspešna priča, uprkos bolu, uprkos svemu onome što i dan-danas prolazi, jer joj se pored muža i deveri i puno drugih osoba vode kao nestali, u porodici, ali i u celom selu. Tako da sam odlučila da se usredsredim na njenu priču od trenutka kada je započela svoj biznis do trenutka kada joj posao ide dobro.

Da se vratim na pitanje kako smo odlučili da na ovaj način pripovedamo o nekim ratnim dešavanjima u jednom selu u kome se desio veliki masakr. Kosovo/Kosova je mala zemlja, ma ceo Balkan je generalno mali. Sa puno problema, ali generalno mali. Puno ljudi, na primer, ne zna ni gde je Kosovo/Kosova. Ime Blerta je veoma uobičajeno ime za kosovske Albance, svaka druga devojčica iz moje generacije se zove Blerta. Kada sam otišla u Ameriku, niti su znali da mi izgovore ime, a drugo, većina njih nije znala... Kosovo/Kosova? Hrvatska? Rekla bih ne, ne, nemamo mi more, mi smo u sredini, ispod Hrvatske, a kada su posle šest meseci saznali da sam Albanka sa Kosova, da ima Albanaca na Kosovu/Kosova, pa zašto ste odvojeni, rekla sam im: „Istorija Balkana, da ne zalazimo tamo“. Dakle, za filmskog stvaraoca, verujem da to razumeš i ti, kada dolaziš iz jedne ovakve zemlje, uvek moraš da im objasniš pozadinu, kulturu, tradiciju, političku pozadinu, što je deo koji je najteže objasniti. Nama je vrlo lako razumeti jedan film sa Balkana, čak i kada ima puno političkih elemenata, jer smo navikli, živeli smo u tom vremenu. Imala sam šest godina kada je Slobodan Milošević došao na vlast. Kada su nas razdvojili, Srbi ovamo, Albanci onamo po školama i počele su '90-e. Dobro se sećam tog perioda, ali kada

ga pričate drugim ljudima, oni vas ne razumeju. Zatim, kao filmski stvaralac, moraš da odlučiš da li želiš da se baviš delom u kome ćeš da objasniš bilo albansku kulturu ili tradiciju i da zađeš u detalje, ili ćeš ispričati tu ljudsku priču kako bi se publika povezala, kao čovek sa čovekom, možda da ne bi bilo previše pitanja, u kojoj zemlji, ko je neprijatelj, ko je žrtva, ko je kriv, ko je nevin, već samo da se mnogo više povežete sa glavnim elementom, ljudskim karakterom, da se borite, pevate, plaćete, radite, idete istim putem sa glavnim likom, a ne da postavljate pitanja da li su oni Albanci ili su Srbi ili ko je ovo uradio ili ko je ono uradio. Mislim da je tako mnogo bolje komunicirati, bilo o zločinima ili o bolu. Na taj način je publika mnogo bliža glavnom junaku.

I drugo, i uprkos onome kroz šta smo prošli, i ja lično, ali i svi mi ostali, bez obzira na nacionalnu pripadnost, smatram da sve to treba da ispričamo. Možda sam to više uvidela nakon što sam radila na ovom filmu, tim više u mom drugom scenariju, koji je baziran na mom ličnom životu, '90-ih godina u Prištini/Prishtina. Vidim koliko smo malo pričali. Koliko smo malo pričali o onome kroz šta smo prošli, koliko smo malo ispričali svoju priču, svako od nas ponaosob, uprkos tome što svako od nas ima svoj pogled na svoju prošlost. Nemoguće je da svaka osoba nema svoju tačku gledišta, jer svako drugačije percipira stvari i svi smo iz različitog ugla doživeli određene trenutke. Međutim, svoje priče možemo ispričati i bez da raspirujemo mržnju. Čak i bez podsticanja još veće agresivnosti, jer mislim da smo imali dosta mržnje. Ne mislim da bih bila srećna da moj sin, moja dva sina, mrze nekoga i imamo odgovornost kada snimamo film, kada koristimo medij koji je tako moćan. Na našu sreću, film je bio toliko uspešan da bismo čak i da smo snimili film koji je raspirivao mržnju, samo još više pojačali mržnju. Tako da, u tom smislu smo pokušali da prikazemo stvarnost, ali bez da puno upiremo prstom. Jer, na taj način smo mislili da imamo odgovornost da govorimo o stvarima; u smislu diskusije, u smislu lečenja, u smislu oslobađanja svih tih emocija koje nosimo u sebi, jer ne znam kakva je situacija u drugim zemljama, ali na Kosovu/Kosova ne govorimo mnogo o tome šta osećamo. Još uvek nismo. Daj bože da to učine druge generacije, naša generacija barem nije puno pričala o ratu, niti o ličnim stvarima, prosto nismo pričali o tome šta osećamo. Sada pokušavamo polako da govorimo. Dobro je pričati kroz film, ali ne još više podsticati mržnju.

Stevan Filipović:

Stvarno želim da se zahvalim na ovom filmu. Mislim da to što si pričala da kroz filmove treba da gledamo kako dalje i da ne širimo mržnju, to svi kažu,

ali jako malo ljudi to na kraju napravi. I ovo je po meni jedan od revolucionarnijih filmova iz ovog regiona koje sam gledao, upravo zato što konstatuje političku istoriju, poštuje žrtve, ali ne prihvata narativ žrtve. Dakle, ni ti kao autorka ne prihvataš narativ žrtve, ni protagonistkinja ne prihvata narativ žrtve, i mislim da je to prelepo, zato što je ovo film o životu zapravo. Meni je ovo neki feministički manifest žene koja se bori protiv celog sveta. Ja sam samo gledao dokle će da ide i šta će da je drži. Vidimo na početku da je bazirana na jednoj istinitoj priči, što čini stvar još težom. Nema veze, čak i da nije, ovo funkcionise potpuno savršeno kao film, a nije pakovano. Meni je problem sa većinom tih naših filmova što uglavnom pakuju ljudi filmove za strane fondove i na kraju ne ostane nikakva lokalna istina. Ja nisam živeo u ovakvoj sredini, ali osećam tu istinu. Osećam ljudsku, osećam umetničku istinu, i baš me zanima da li imaš neki link sa takvim zajednicama, porodičnim, ili si kroz razgovore došla do toga kako žive svaki dan, zapravo šta je suština njihovog života.

Blerta Basholli:

Znaš, kada snimamo film moramo biti iskreni. Dobra stvar u našem poslu je to što ne moramo puno da pričamo. Od nas traže samo link i lozinku, i moramo da ih pošaljemo, a oni će pogledati tvoj film i trud. A film ne može da izdrži neistinu ili „pakovanje“, kao što ti kažeš, jer publika je pametna. Sada imamo pametne telefone, tablete, Netfliks, vidimo mnogo lepog materijala iz celog sveta, tako da publika ne trpi kamuflažu.

Nešto što sam zaboravila da kažem u vezi sa mržnjom je da bez obzira na to što treba da ispričamo svoje priče, bilo kao kosovski Albanci, kao kosovski Srbi, bilo kao Srbi iz Srbije ili Bošnjaci iz Bosne, ili gde god, moramo da ispričamo svoje priče, ali glavno pitanje je da li želimo da se istorija ponovi ili samo želimo da razgovaramo o tome kako bismo olakšali dušu, kao što sam rekla ranije, i da se možda izlečimo te ne tako dobre zajedničke prošlosti. Rekla sam da sam rođena i odrasla u Prištini/Prishtina. Provela sam nekoliko godina u Americi, tokom studija, ne puno, ali sam odrasla u Prištini/Prishtina, i na svu sreću nisu mi ubili nikoga u ratu, i nemam nikoga u porodici među nestalim licima. Ali, od tog trenutka kada su nas razdvojili... Imala sam drugaricu, Srpkinja, u ulazu, ali od '89. nismo više pričale jedna sa drugom. Iako nisam znala srpski, ne znam ni kako smo se sporazumevale, ali, od tog trenutka samo više nismo pričale jedna sa drugom, jer smo saznale da su oni – oni, mi smo mi, i ne valja da više pričamo. Živela sam u naselju Ulpijana/Ulpianë, gde su većina bili Srbi, znači u našem ulazu su bile tri albanske i 12 srpskih porodica. Međutim, bila je jedna ili dve porodice sa

kojima smo razgovarali, dok sa ostalima uglavnom nismo razgovarali. Iako nisam nikoga izgubila, bila sam svedok mnogih protesta, videla sam dosta maltretiranja sa prozora u kuhinji, često sam viđala kada bi zgrada bila puna demonstranata koje je jurila policija, ušli bi u našu zgradu. Roditelji su nam bili na poslu, pa bismo im otvarali vrata i uzimali u stan te ljude, da bismo ih spasili. Videli smo puno stvari odrastajući. Možda i ja imam mnogo mržnje, ne mogu to poreći. Kada mi je Vesna rekla da dođem u Beograd, reakcija nije bila: „Kako da ne, dolazim!“ Imala sam i ja svojih nedoumica. Gde će film biti prikazan, šta ćemo raditi, zašto u Beogradu, jer je prirodno. Imala sam 16 godina kada je izbio rat i imam svoja sećanja na srpsku policiju, na srpski jezik, ono što ne mogu da negiram, ne mogu da izbrišem, samo zato što sam danas otvorenog uma i smatram da svako treba da živi ravnopravno i da živimo zajedno. Jer, neka osećanja ne možeš tek tako da izbrišeš.

Provela sam dosta vremena sa Fahrie. Pre svega, živimo u patrijarhalnim društvima. Ja i dalje živim u patrijarhalnom društvu, uprkos činjenici da na Kosovu/Kosova ima mnogo žena filmskih stvaralaca, a što se tiče filmskog stvaralaštva, nije da ne nailaziš na predrasude jer si žena, a snimaš filmove. Tu i tamo ti puste neku doskočicu tipa: „Malo teško i majka i da snimaš filmove“, ali uvek se očekuje da žena bude majka, uvek se očekuje da žena zna da pere veš, spremi ručak, ja i dalje spremam ručak kod kuće, svaki dan, i dalje živimo u patrijarhalnom društvu, ali nije da sam doživela diskriminaciju do te mere u kojoj ju je doživela Fahrie, jer je i moja majka vozila, čak i pre rata na Kosovu/Kosova. Provela sam dosta vremena sa Fahrie. Trudila sam se da ne idem često, jer svaki put kada bismo se videle ona nije mogla da spava celu noć, jer je morala da se vrati u svoja sećanja, ali sam u suštini pokušala da shvatim šta bi mi Fahrie rekla, malo se prisećajući toga kako sam se ja osećala u tom periodu. Bilo zbog političke situacije, ili kao devojčica, a zatim i kao žena. Trudila sam se i da ne idem često, da je ne povredim, ali sam u isto vreme dugo ostajala sa njom i razgovarale smo o svakom detalju. Ipak, pokušale smo da budemo iskrene prema stvarnosti, bilo detaljima, bilo scenama, bilo onim što prikazujemo, bilo kada je reč o njenoj ličnoj drami, bilo o odsustvu njenog nestalog muža. Opet kažem, bez želje da prema bilo kome upiremo prstom, već prosto samo da ispričamo ovu ljudsku dramu i da možda kažemo da ratovi nikome ne koriste. Sigurna sam da mnoge moje srpske komšije nisu bile srećne zbog onoga što se dešavalo u Prištini/Prishtina, na Kosovu/Kosova ili šta već, ali niko ih nije pitao. Koliko znam, Fahrie je bila i ovde, razgovarala je sa kosovskim Srbima koji imaju bilo poginule ili nestale sa Kosova, iz rata na Kosovu/Kosova. Tako da, kada Fahrie

može da dođe, uprkos bolu i onome što je doživela i razgovara, onda mislim da treba da dođe svako od nas.

A u smislu filma, nastojala sam da budem iskrena, jer drukčije ne vredi, primetiće se.

Stevan Filipović:

Hvala na toj iskrenosti i mislim da se oseća iz svakog kadra. I stvarno mislim da to što ste uradili zajedno, ajde da pričamo o umetničkim elementima, od režije preko direktora fotografije do glavne ali i svih ostalih glumica i glumaca u filmu, mislim da je toliko ubedljivo konstruisan taj svet da sam ja samo uplovio u to i potpuno verovao do kraja.

Zašto si odlučila da kraj bude prvo ona scena kad igraju, pevaju i onaj njen divni osmeh, a onda identifikacija? Meni je palo na pamet da možda prvo ide identifikacija, a da onda se završi njenim osmehom. Obe varijante su mi zanimljive, ali me interesuje zbog čega si odlučila to što si odlučila.

Blerta Basholli:

Prvobitno kažem da sam se potrudila da shvatim šta znači biti u Fahrijinoj koži. U mnogim stvarima sam se poistovetila sa njom, rekla sam kao Alban-ka, zatim kao žena i drugo. Ali, potrudila sam se da shvatim šta znači izgubiti nekoga i ne znati gde je 20 godina. Trebalo bi da je veoma teško. Teško je nekoga izgubiti, ma kako ga izgubio, bilo u ratu, bilo u nesreći, ili bilo gde, ali izgubiti nekoga i ne znati gde je, uvek te drži nada da će se možda vratiti.

Malo pre nego što smo krenuli sa snimanjem, pitala sam Fahrie da li i dalje čeka svog muža. Očekivala sam da će reći ne, jer, pomenula je i Nataša, kamion koji se vidi u filmu, sumnja se da su ubijeni, spaljeni, ubačeni u ovaj kamion koji je zatim završio u Drimu/Drini. Čak i prema forenzičarima sa kojima sam razgovarala za potrebe istraživanja, kada se tela bace u vodu, posebno nakon što su spaljena, veoma ih je teško naći. Tako da sam mislila da se više ne nada da će ih pronaći, a ona mi je odgovorila: „Da... i dalje ponekad kažem šta ako se moj muž vrati“. E sad, možda malo naivno, ali očekivala sam da će u jednoj fazi prihvatiti stvarnost, da njega više nema. A kada mi je rekla da, bila sam malo šokirana. Kako čovek živi čekajući nekoga da dođe?

Na kraju filma sam htela da ostavim iznad svega nadu u ovom filmu, jer mislim da je Fahrijina priča zapravo priča o nadi. Ona je uprkos svemu uspela. Danas ima veliku fabriku u kojoj radi. Ja nemam fabriku, a imala sam sve uslove za rad. Ona nije imala nijedan uslov, ali je sve to postigla i plus danas zapošljava oko 100 žena koje rade sa njom. Istini za volju, ima i muškaraca

koji tu rade. Dakle, probala sam sve to da shvatim, ali sa druge strane, koliko ovaj film može imati srećan kraj? Što kažu na engleskom, *there is no closure to their story*. Nema završetka njihove priče kroz koju prolaze već 20 godina. Tako da, oni bol uvek nose u sebi. Društvo traumatizovano posle rata... Kosovo/Kosova su nakon rata preplavili haos, osećanja sreće što smo se oslobodili, zbunjenosti, jer smo odjednom imali puno izbora, međunarodno prisustvo, osim Srba, Albanaca, sada smo imali i druge zajednice, kojih je sada bilo još više, kao i bol prošlosti. Tako da, postojala je nekakva trauma, nekakvo emotivno previranje, nismo znali da li smo srećni ili šta nam se dešava, posebno ove porodice, plus patrijarhalno društvo. Ove žene su bile predmet velikih predrasuda, nazivane su raznoraznim imenima, a ja uvek pomislim na to kolo, kad god bi zaigrale, neko bi im prekinuo pesmu. Ili bi im došla neka vest, ili bi im neko ulio nadu tipa, čuo sam da su ti muž ili sin ili u Srbiji ili negde. Uzimali bi im novac. Svi su imali jednu nizbrdicu i jednu uzbrdicu, nikada nisu mogli dovoljno da se raduju.

Iz tog razloga ovaj film nije mogao da ima onaj pravi srećan kraj, jer ne bi bio realan, ali koliko-toliko sam se potrudila da ulijem nadu da će ona uprkos svemu, ponovo ustati i nastaviti dalje. Ovaj kraj je bio veoma lep i umetnički je bio veoma dobar trenutak da tu napravimo rez. Međutim, zapitala sam se kako želim da odgovorim na ono pitanje koje nas profesori uče, a mi uzimamo zdravo za gotovo, a to je kako želimo da publika izađe sa projekcije našeg filma. Zapravo, kada sebi postavim to pitanje tokom montaže, dođem do zaključka da publika ne želi da izađe sa ovim velikim bolom, jer na kraju krajeva i publici želimo da damo barem tračak nade.

IZ UGLA PORODICA ŽRTAVA I BRANITELJA

Moderatorka:

Nataša Kandić

Panelisti:

Midheta Kaloper Oruli,
Udruženje žrtava rata Foča 92-95

Fred Matić,
ministar branitelja 2011-2016, poslanik u EP

Besnik Beqaj,
pravnik

Marica Šeatović,
Udruženje „Protiv zaborava“

Marinko Đurić,
Udruženje kosmetskih stradalnika

Nataša Kandić:

I da počnemo sa panelom koji je posebno važan, jer na njemu govore oni koji su pre 20 i više godina, pre 30 godina, bili na raznim mestima na prostoru bivše Jugoslavije. Neki su bili u Vukovaru, neki su bili na drugim mestima u Hrvatskoj, a onda '92. godine počinje jedan drugi rat, traje do '95. godine, onda dolazi '99. godina, Kosovo/Kosova, i o tome će takođe danas biti reči. Nećemo danas govoriti o tome šta je bilo u Makedoniji, jer je teško po desetero ljudi imati u jednom panelu. Onda ostane jako malo vremena za pitanja, iznošenje mišljenja, argumenata, i nema vremena da se čuje i iskustvo drugih.

Danas ćemo početi sa Fočom. Sve što se događalo u Foči je Haški tribunal jako dobro dokumentovao. Ta suđenja u vezi sa zločinima u Foči su rezultirala da se prvi put i seksualno zlostavljanje i silovanje kvalifikuje kao zločin protiv čovečnosti. Foča je upamćena, prepoznata, i o njoj svi znaju, o njoj se najviše zna po silovanju. Nikad nigde nije zabeleženo na prostoru bivše Jugoslavije da je bilo slučajeva prodavanja maloletnica, da su kupovane za novac, da su završavale na mestima i teško otkrivane šta se događa sa njima. Ima i slučajeva devojaka da se do dan-danas ne zna njihova sudbina. Svi koji su se bavili Fočom imali su prilike da žrtve, proterane ljude iz Foče, vide i u Srbiji. Bilo ih je naravno najviše u Sandžaku, bilo ih je u Novom Pazaru. Odatle su neke otišle za Makedoniju, neki su otišli za Tursku.

Fond za humanitarno pravo imao je prilike da razgovara sa velikim brojem ljudi iz Foče u Novom Pazaru, u Makedoniji, a i u kampu Kirklareli u Turskoj. To je bio jedan ogroman kamp sa tri, četiri hiljade ljudi. Nisu bili baš uslovi da se zaboravi ono što im se dogodilo i ono odakle su došli, ali su tu bili jako dugo i odatle su se neki vratili u Bosnu i Hercegovinu, neki se nikada nisu vratili. Istraživači Fonda za humanitarno pravo razgovarali su sa gotovo svim ženama koje su kasnije svedočile u suđenjima za seksualno zlostavljanje i druge zločine u Foči. One su svedočile pod pseudonimom, ali ono što je meni ostalo upečatljivo u vezi sa Fočom je da su novinari tada otkrivali identitet žrtava i da su žene govorile da su bile prepoznate, a onda smo imali jedno suđenje u kojem se jako vodilo računa da njihov identitet bude pokriven.

To što se događalo u Foči nije se događalo ni na jednom drugom mestu. Danas kada u medijima vidimo podatak da se neka fabrika u Buk Bijeloj gradi, ja se odmah setim šta se događalo u toj Buk Bijeloj, koliko je bilo

ispitivanja, bilo je i seksualnog zlostavljanja. Ali pored svih tih strašnih događaja u sećanju mi je najviše priča ljudi koji su zajedno sa Donjeg Polja krenuli prema gradu ne razumevajući, ne shvatajući šta se događa, da je zapravo to proterivanje stanovništva određene nacionalnosti iz grada. Ti ljudi koji još nisu na početku shvatili šta se događa, oni provode jednu noć zajedno i moj utisak je, i na osnovu onoga što su oni govorili i što smo mi zapisali i zapamtili, da se tako nešto više nikada nije dogodilo. Bili su zajedno, proveli noć u jednom hotelu, a onda je sutradan nastupio da kažem, jedan drugi, surovi život u kome je bilo proganjanja i nikako nije bilo nikakve zaštite.

Ja bih sad zamolila Midhetu, ona je sad u udruženju upravo onih koji više ne žive u Foči, ne znam da li u Foči bilo ko živi od onih koji su živeli '92. godine, da nam kaže iz njene perspektive šta je to pomirenje, kako je moguće pomirenje, šta bi donelo to pomirenje, da li je moguće. Juče smo čuli da je pomirenje na Balkanu nemoguća misija, posebno u Bosni i Hercegovini, i da treba da sačekamo, ne možda svi mi, nego da se sačekaju nove generacije, novi političari, ne oni koji su vodili, bili u ratovima, nego neki potpuno novi političari. Ima li nade, šanse, za tako nešto?

Midheta Kaloper Oruli:

Dobro jutro, prije svega, svima, hvala, Nataša, na pozivu. Dobro jutro želim posebno mojim prijateljicama i poznanicama koje nas jutros prate putem aplikacije.

Evo, Nataša, ja ću prvo da odgovorim na vaše prvo postavljeno pitanje koliko ljudi danas živi u Foči. Zaista, to je poražavajući broj. Vi imate 13 porodica koji žive u gradu Foča, a kada su u pitanju okolna sela, područja opštine Foča, tu imamo negdje oko 670 povratnika. Ja često ne volim da koristim ovu riječ povratnika, jer to je naša imovina, to je naše mjesto rođenja, ali eto, to nam je nešto što je nametnuto.

Kada je riječ o pomirenju, juče smo zaista iz ugla akademske zajednice mnogo toga čuli i ja sam poslije profesoru iz Zagreba rekla da se ja sad potpuno osjećam zbunjeno nakon toliko godina. Jer, mi gledajući iz njihovog ugla na pomirenje, mi to žrtve drugačije gledamo. Mi i pored svega što smo preživjeli i danas nosimo te traume na svojim plećima, ali smo nastavile borbu za život i živimo. Ali zaista vrlo često na svim konferencijama, na svim sastancima, da li to bilo sa predstavnicima lokalne zajednice opštine Foča, nekim drugim predstavnicima nevladinog sektora, mi zaista opet pružamo ruku pomirenja, jer ne želimo da naša djeca dožive i prožive ono što smo mi. Možda

to sada zvuči banalno da mi želimo pomirenje, ali zaista, vjerujte, ja imam dugogodišnje iskustvo u radu nevladinog sektora i susretala sam se sa svim i svakim. Zaista mislim da sa malo truda, i vi generacije koji ste gradili bratstvo i jedinstvo trebate da nam pomognete u ovome, da nekako prekinemo ovaj, da kažem svojim riječima, pakao koji se desio na Balkanu i da se on ne ponovi. Ja govorim poprilično i sa aspekta majke, zato što ne bih željela prvo da moje djevojčice dožive i prežive ono što sam ja, a tako isto mislim i na budućnost sve djece.

Sad ću se osvrnuti konkretno na svoj grad i ono, Nataša, što ste rekli, da dolaze neki novi ljudi, neke nove generacije koje nisu mogle, nisu imale dovoljno godina da čine zlo, ono što su njihovi roditelji ili možda bližnji rođaci mogli da rade. Evo konkretno u Foči je došao na čelo Opštine Foča jedna mlada, perspektivna osoba. Ali vjerujte, Nataša i svi prisutni ovdje u Sali, da je zaista problem u odgoju tih generacija. Ja sam imala priliku da po prvi put nakon toliko godina od Udruženja žrtava rata Foča održim sastanak sa nekim od predstavnika lokalne vlasti, ne uključujući ovdje predstavnike bošnjačke vlasti jer linijom logike normalno da su oni tu za nas uvijek, imaju otvorena vrata i prisutni su, je li. I rekla sam mu da sa njim mogu razgovarati samo zato što nije imao dovoljno godina da je mogao silovati i da nije imao dovoljno godina da je mogao nositi pušku i ubijati svoje sugrađane. Tako da, ono što se inače dešava u Foči treba da bude jedna naša zajednička borba, ovdje ne dijelim na nacionalnost, na boju, na ovo, na ono, nego jedna borba za grad, jer Foča zaista treba da ima i ima jednu perspektivu za budućnost, ali nažalost politička situacija pogotovo koja je sada na sceni u Bosni i Hercegovini ne dozvoljava da se krene dalje.

Nataša je spomenula Buk Bijelu. Vi u Foči nemate ni jedno obilježeno mjesto zločina. A sa druge strane, imate uzurpaciju mjesta zločina i to nažalost i ponovno tu uzurpaciju je dozvolila firma „Sloga“ iz Srbije. Kakvu poruku šalje? Ako nismo uspjeli to tada, evo uspjeli ćemo na neki salonski način. S druge strane imate, Nataša je spomenula, haške presude. Sportska dvorana „Partizan“, Karamanova kuća u Foči, i niz drugih mjesta, to su najveća mjesta u kojima su žene preživjele najveće torture. S druge strane imate paradoks kada je u pitanju „Partizan“, da istu tu sportsku dvoranu, finansira njenu rekonstrukciju delegacija Evropske unije u Bosni i Hercegovini i UNDP, a da pri tome nisu pitali žrtve. Kakva se poruka ponovno šalje?

A imate s druge strane žrtve koje jesu za pomirenje, koje jesu za uspostavljanje bolje budućnosti na prostorima Bosne i Hercegovine. I mislim da mi

često to vidimo na našim konferencijama koje se održavaju u Bosni i Hercegovini gdje se sastaju, hajde da kažem, moram opet da kažem, a ne volim da koristim taj prefiks, Srbin, Bošnjak, Hrvat, za mene je žrtva, žrtva, i mi žrtve zaista se poprilično razumijemo na svim sastancima, ali imate problem kada one odu u svoju lokalnu zajednicu, imate problem jer one zbog političkog utjecaja ne smiju i ne žele da nastave ono što smo govorili na konferencijama. To je jedan problem, mi žrtve, ono što ja zagovaram jeste da zaista moramo da se poprilično istrgnemo, otrgnemo iz tih ralja politike, jer mi smo živi svjedoci, mi govorimo samo istinu. I mislim da želimo i trebamo da gradimo budućnost, ali ne trebamo da zaboravimo prošlost. Ne može se, ne postoji gumica koja može izbrisati prošlost, ali ipak sam zagovornik da nastavimo graditi neku bolju svjetliju budućnost za, evo kažem, budućnost na Balkanu.

Nataša Kandić:

Samo jedno, da li vi vidite oko čega biste gradili tu budućnost, vidite nešto, vidite neki interes, neki cilj oko koga bi se mogli okupiti svi u Bosni i Hercegovini i na Balkanu?

Midheta Kaloper Oruli:

Vidim cilj prvenstveno za bolju budućnost naše omladine, da ne trujemo našu omladinu, to je naš cilj. Vidite šta se dešava. Omladina ode iz Bosne i Hercegovine, omladina ode sa Balkana. Kome će ostati ove zemlje na Balkanu? Evo ja govorim prvenstveno sa aspekta građanke Bosne i Hercegovine. I zaista želim i zaista se trudim i pokušavam na svaki način da izgradimo bolji mir. Ne bolji mir, mir je mir. I svaki mir je bolji od bilo kakvog rata, vjerujte.

Nataša Kandić:

Mislim da je ovo jako dobar zaključak, jedan dobar predlog. Jer ta vaša zabrinutost da političari ne vide šta se događa, da Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, Banjaluku, druge gradove, dnevno napušta veliki broj mladih i da zapravo ukoliko nema, ne bude neke promene, pre svega političke koja će da obezbedi jedan život bez straha da će biti ponovo rata, da će i prostor Bosne i Hercegovine i nekadašnje Jugoslavije polako biti sve prazniji i prazniji.

Midheta Kaloper Oruli:

Apsolutno je ovo svima vama poznata politička scena koja trenutno vlada u Bosni i Hercegovini. Na sceni je ponovo ta huškačka retorika, rat se ponovno spominje, a to političarima nažalost ide u prilog. Oni će izmisliti, oni će nešto iskomplicirati, samo da prikriju ono čime zaista trebaju da se bave, a to je perspektiva država na Balkanu. I to je ono što je ključni problem.

Nataša Kandić:

Hvala vam, Midheta, na ovom.

Sada ću da zamolim Freda Matića. On je iz druge pozicije, '91. godina je za njega posebna godina. To je vreme kada imamo na sceni Jugoslovensku narodnu armiju. Mi ovde u Beogradu pamtimo jako dobro odlazak vojske za Vukovar, pamtimo cveće koje je bacano na tenkove na putu kroz grad, na putu prema Hrvatskoj.

Pamtimo šta se događalo, ali isto tako pamtimo i neke rezerviste koji su platili svojim životom to što se događalo. Mi smo kao aktivisti, tada smo bili zapravo građanski aktivisti, nismo ni znali šta smo, ali '91. godine smo ispred Predsedništva Srbije svakodnevno, od 8. oktobra, skupljali se svake večeri sa jednim velikim platnom na kojem smo ispisali „Solidarnost sa svim pobunjenicima rata“, čitali imena onih koji su poginuli i tako smo došli do podatka da je Miroslav Milenković, rezervista iz Gornjeg Milanovca, prisilno je mobilisan, odveden u Vukovar. Onda posle toga jedinica se vraća u Šid, i sada nastupa jedna posebna situacija kada dolazi u jedinici do pobune. Neki smatraju da treba da se vrate u Vukovar, drugi smatraju da njihovo mesto nije na teritoriji druge republike i da treba da se vrate kućama. Miroslav Milenković prelazi s jedne strane na drugu, ne može da odluči gde je on, gde se on nalazi, u jednom trenutku između dve strane. Na jednoj strani vojnici koji su spremni, orni navodno da brane srpski narod u Vukovaru, na drugoj strani oni koji smatraju da im nije mesto da idu u Vukovar. On puca sebi u glavu i tako razrešava svoju dilemu.

Fred Matić je znači sve vreme u jednoj posebnoj poziciji. On je branitelj, on je neko ko brani svoj grad, brani zemlju u kojoj se nalazi vojska koja zapravo ruši, koja uništava jedan grad. Ono što se događa posle rata i u vreme kada počinje jedna dobra politika u Hrvatskoj, Fred Matić je na jednoj posebnoj poziciji koju mnogi koji prate političku situaciju u regiji dobro pamte i to je, rekla bih, jedno dobro vreme kada je Fred Matić ministar branitelja, kada je u Vladi premijera Zorana Milanovića, ne ovog današnjeg Zorana Milanovića nego nekadašnjeg Zorana Milanovića, i koji ono što radi, ono što izgovara, više podseća da je u pitanju jedna posebna pozicija ministra branitelja koji ima razumevanja, koji ima empatiju prema svim žrtvama i koji smatra da je mržnja oružje koje ubija, ubija i onog koji mrzi.

Ja bih sad zamolila Freda Matića da nam iz njegove perspektive, to je znači neko iz pozicije nekadašnjeg branitelja, ministra, nekoga ko ima puno empatije za ljudsko biće, da nam kaže sada, kada je na nekoj novoj pozici-

ciji, poziciji poslanika u Evropskom parlamentu, da li ima pomirenja, zašto nema pomirenja, zašto je ono prekinuto, da li smo ga uopšte započeli, da li prerano govorimo o pomirenju posle 30 godina i da li on vidi šta je to oko čega se možemo okupiti, da li postoji neki zajednički cilj koji može okupiti ljude i političare s prostora nekadašnje Jugoslavije. Ne neko povezivanje, nema više nekadašnje Jugoslavije, ostaće u prošlosti, ali bavićemo se njom ja verujem decenijama i decenijama, i raspadom i onim što se događalo posle tog raspada. Njegovo mišljenje nam je važno da vidimo, da nam neko ko ima tako različito iskustvo pomogne da dođemo do tog odgovora kuda, kako nastaviti dalje.

Fred Matić:

Hvala lijepa, Nataša, srdačan pozdrav. Dobro jutro svima i prije svega želim reći da mi je izuzetna čast da sam danas ovdje s vama, međutim, kad se organiziraju ovakvi skupovi onda u dvorani sjede ljudi obično koji imaju isto ili vrlo, vrlo slično mišljenje o istim stvarima. Prema tome, ovdje su sve dobri ljudi i ova priča o pomirenju osobno ne bi trebala biti upućena nikome od ovih ljudi, jer vi već godinama, sad već i desetljećima živite tu priču.

Dakle, kao što je Nataša rekla da, ja sam aktivni sudionik odbrane Vukovara. Na poznatoj Trpinjskoj cesti sam proveo tri mjeseca za vrijeme opsade Vukovara i stvarno sam mislio, i vjerujte da je to pakao na zemlji bio ta tri mjeseca, međutim, nakon sloma obrane završavamo u logorima, u koncentracijskim logorima u Srbiji. Dakle, još jedan podatak koji evo, tri desetljeća nakon toga ja vjerujem da preko 90% građana Srbije nije s tim upoznato. Sam sam bio ovdje već nekoliko puta u pratnji tadašnjeg predsjednika Josipovića i sa predsjednikom Tadićem sam razgovarao. On se čudio tom podatku pa sam mu ja rekao da možemo tu iz Beograda za sat, sat i pol, ne znam koliko treba do Stajićeva kod Zrenjanina, da ga odvedem gdje sam bio u koncentracijskim logorima. Proveli smo tamo mjesec dana u užasnim uvjetima, dakle, u stajama sa dvostrukom bodljikavom žicom u kojima se ljudi ubijaju, premlaćuju, izgledaju. Dakle, sve ono isto što je bilo i u Aušvicu, samo nije bilo plinskih komora. Nakon toga smo proveli dva mjeseca u Nišu, i nakon toga šest mjeseci u Sremskoj Mitrovici. Mogu vam reći da je to vrijeme zarobljeništva kada nemate nikakva prava kao čovjek, kao zarobljenik, još gore nego vrijeme provedeno u ratu, jer čovjek kad je u ratu ima onaj automat uz sebe i misli da je bar na trenutak gospodar svoje sudbine, međutim, kad dođeš u logor, i doslovno su nas skinuli do gola i onda sa tri-desetak godina postaješ kao beba, gol, sa nikakvim pravima.

Ono što je Nataša istaknula, meni to nije bio problem. Znači prva stvar koje se treba riješiti je mržnja. Ja mržnju nisam ni spoznao ni prije rata, niti poslije rata, niti za vrijeme rata, jer mislim da to je najgori osjećaj koji čovjek može imati. U konačnici, mržnja izjeda onoga koji mrzi puno više nego onoga kojega se mrzi. Moj kućni odgoj, odgoj u školi, u vrtiću, kako god hoćete, u crkvu baš i nisam išao, je bio dovoljan da često govorim o Ženevskim konvencijama koje nikad nisam ni pročitao niti ih planiram pročitati, ali da bi se čovjek ponašao kao čovjek ne treba ih niti pročitati, zna se što je. Rat je rat, jedan prljavi događaj kaže jedna definicija: rat je događaj u kojem se ubijaju nepoznati ljudi za račun onih koji se ne ubijaju a koji se jako dobro poznaju. To se događa u svakom ratu, međutim, to je jednostavno ljudska osobina koja se provlači kroz hiljade godina unazad i nažalost vjerujem da će ga biti i u budućnosti i molim boga da ne bude na ovim prostorima našim, naravno i drugdje, ali biće.

Ono što je jako važno je u cijeloj toj priči ostati čovjek, jer nakon rata ostaju posljedice. One prve, koje su naravno poginuli, velika materijalna razaranja, ali ono što treba riješiti za mene je stvarno, da netko ne shvati doslovno, ali rat je kao nogometna utakmica. Kraj je odsviran i rat je završen, međutim, posljedice su ostale. Najveće posljedice su pitanje rješavanja ratnih zločina, pitanje rješavanja nestalih ljudi i kažu, još ova treba rubrika, pitanje kulturnog dobra koje je oduzeto, ali 'ajde o tome se može i stoljećima nakon razgovarati. Ali pitanje ratnih zločina je nešto što treba poslati kao poruku za ove buduće ratove o kojima sam govorio, a za koje se nadam da se nikada neće dogoditi. Dakle, kao što je sad kolegica govorila o silovanju. Znae kako, pošaljemo li poruku da su silovatelji dobili po 20, 30 godina zatvora, onda će on debelo razmisliti kad se nađe u prilici da siluje ili da bude silovan da li će to napraviti, jer će reći joj, bio je neki rat prije 30 godina i za takve stvari se dobija 30 godina zatvora. Ali ako kaže pa da, sjećam se, prije 30 godina je to bilo isto, prošlo je lipo, nikom ništa, pa zašto onda i ja ne bi bio silovatelj. Isto tako i oni koji su ubijali. Imao sam priliku razgovarati s predsjednikom Nikolićem svojevremeno, predsjednikom Srbije, pa sam mu rekao, gledajte, rat je bio, rat je prošao, ali Ovčara vam nije trebala. On je rekao, je, u pravu si Fred, Ovčara nam nije trebala. Ratovi će se i zaboraviti, ali Ovčara, Srebrenica, Foča, to se nikada neće zaboraviti, ostaje trag i ljaga.

Ono što mi trebamo učiniti je da ljaga ne padne na cijelu naciju. Ovo što govori i novi Zoran Milanović, ali u tom dijelu se slažem s njim, dakle, ne može stigmu nositi cijela nacija. Znae, ne možete reći da je 10 miliona

ljudi krivo. Ja imam, za Stajićevo smo pripremili jednu spomen-ploču, pa volim se gorko našaliti. Ploča je mramorna, stoji kod mene u garaži već sad 12. godinu, jer smo stalno dobijali obećanja da ćemo moći postaviti spomen-ploču u Stajićevu. Sva sreća da je od mramora pa neće istrunit, ali pripremio sam jedan govor koji sam rekao i predsjedniku Tadiću, ali vrijedi i dan-danas, pa ga sigurno neću mijenjati niti u jednom slovu, niti u jednoj riječi i vjerujem da će doći dan kada ću ga moći u Stajićevu pročitati. A on ukratko kaže da mi za Stajićevo, Begejce, Niš, Sremsku Mitrovicu, Aleksinac, ne krivimo sve Srbe, ne krivimo sve Vojvođane, ne krivimo sve Zrenjanince. Zna se da logore nisu mogli organizirati privatnici. Logor je organiziran od vrha JNA i tadašnje političke vrhuške Srbije. Od njih tražimo odgovornost, jer oni su to organizirali i te zločine provodili. Isto tako za sve ostale stvari koje su se dogodile.

Želim ovdje istaknuti, kada govorim o pomirenju, najdalje su došli ili najbliže su došli predsjednici Josipović i Tadić. Sjetimo se da je predsjednik Tadić bio na Ovčari, izrazio je žaljenje zbog svega što se dogodilo, zajedno su otišli u Paulin Dvor. Dakle, uvijek se radi taj jedan reciprocitet koji nije reciprocitet i tu isto treba, spominjem sadašnjeg našeg predsjednika Milanovića, dakle kad govorimo o nečemu moramo govoriti o jednom. Ne pravdati jedan zločin drugim. Što kaže Vedrana Rudan, *a šta su tek oni nama radili*, u svojoj ironiji kada to govori. Dakle, mi moramo, ako ćemo govoriti o Ovčari, onda govorimo o Ovčari danas, ali ćemo sutra govoriti o Paulin Dvoru, isto tako i o Srebrenici. Dakle, Bošnjaci, Muslimani, su počinili grozne zločine na onom području i sada Srbi pokušavaju, je l', *neki Srbi* pokušavaju, opravdati time šta su oni nama radili. Dakle ne. Srebrenica je to što se dogodilo, Srebrenica je genocid, a možemo sutra sazvati ako hoćete ovako jedan skup pa ćemo razgovarat o tome što su Bošnjaci činili Srbima. Jer žrtva je žrtva. Tu se ne slažem sa našim predsjednikom kad kaže da imaju različite žrtve.

Dakle, ja vam volim koristiti nekakve primjere. Nekad me ljudi ne razumiju dobro, ali ću i vama reći što sam govorio i kao ministar. Kada je ubijen Arkan, njegovoj mami to je bio njen sin i ona je iskreno plakala za svojim Željkom. To što je on zločinac, što je on kriminalac, to je na jednu drugu stranu. Ubijen je njen sin. I jako sam ponosan, kada sam bio ministar, Hrvatska je tražila 900 svojih sugrađana nestalih, vjerujte, da to su bili sve Hrvati, međutim, nestalo je i oko 700 naših sugrađana srpske nacionalnosti. To su naši državljani. Ja sam i njih stavio na listu i hvala bogu, ma koliko se HDZ trudi, to više nisu mogli zbrisati i pomaknuti. Mi danas tražimo 1.700, a ima još

ljudi, i taj brojci se još dodaje par stotina ljudi. To su oni za koje pouzdano znamo da su mrtvi, ali ih nismo još uvijek pronašli. Tako da je brojka 1.800 i nešto trenutno nestalih. Organizirao sam međunacionalne tribine upravo zbog ovoga, jer sam želio pokazati ljudima da svaka majka jednako plače. I onda smo u mjestima s većinskim srpskim stanovništvom organizirali tribine na kojima su ljudi iznosili svoje tužne sudbine. Nestao je sin, nestala je kćer, nestao je otac, majka, ali isto tako i Srbima su nestali otac, majka i kćer. Bio sam prisutan, dakle, kao Vukovarac, čuo sam priče, ali kada su imali sastanak predsjednik Josipović i Tadić u Vukovaru, ostao sam šokiran kada su ljudi iznosili podatke, dakle, prije službenog samog početka rata u Vukovaru su odvođeni, pa i ugledni Srbi, ali bez obzira na to ljudi su odvođeni i izgubio im se svaki trag. Mi imamo sreću. Vukovar živi na jednoj predivnoj rijeci Dunav, ali isto tako za vrijeme rata je to bila nesreća, jer mnogi posmrtni ostaci nikada neće biti pronađeni, jer ono što Dunav uzme, to više bog ne može pronaći.

Svoje traume iz rata iz logora izbacio sam pisajući knjigu. Knjiga je preuzela, kao kod kompjutera, ja sam napisao knjigu u kojoj sam iznio sva svoja sjećanja iz rata i iz logora i na taj način sam oslobodio svoj disk jednostavno da mogu biti posvećen nekim drugim stvarima.

Da kažem na kraju ovoga djela što je bitno – rješavati posljedice. Kada je Nataša rekla i pitala kako možemo dalje do mira, zato u Hrvatskoj postoji Ministarstvo branitelja. Ono je tu da rješava i da sanira posljedice koje su ostale iza rata da bi drugi djelovi društva, gospodarstvo, obrazovanje, zdravstvo, poljoprivreda, mogli napredovati. Nažalost, mi imamo događaje da i Ministarstvo poljoprivrede, sad karikiram, i Ministarstvo kulture se bavi posljedicama rata, što nije njihov core biznis, nego se trebaju baviti onim zašto postoje.

I u Evropskom parlamentu kao zastupnik, uvijek sam na strani slabijih. Cijeli život sam tako bio, tako i ovdje i jako sam ponosan. Član sam nekoliko odbora. Najponosniji sam naravno na to što sam član Odbora za rodnu ravnopravnost i prava žena, jer mislim da mi muškarci možemo više doprinjeti, žene to ne vole čuti, ali je to tako. Dakle, žene kad se bore za svoja prava to se smatra sasvim normalnim, ali kad se muškarac bori za prava žena, mislim da je to jedna dodatna vrijednost svemu tome. Jako sam ponosan na taj svoj posao koji radim u Briselu.

Nataša Kandić:

Fred, ostajete dužni, ali možda i kasnije. Razumela sam da mislite da je važno nastaviti sa procesuiranjem ratnih zločina, da se to ne sme zaustaviti, da krivična pravda mora da ide dalje. Tu, naravno, regionalna saradnja nije baš najbolja. Kako godine prolaze, sve je slabija i slabija, pogotovo između Srbije i Hrvatske, ali je bitno da nam kažete, osim procesuiranja ratnih zločina, a to nije dovoljno, pokazalo se svih ovih 30 godina da nije dovoljno, šta je to što može promeniti ovu situaciju koja traje već 30 godina, nema naznaka da se nešto menja. Ima naznaka, više indicija da zapravo o toj prošlosti mislimo na jedan način koji zapravo stalno provocira tenzije i ima sve više ne samo političkih neprijateljstava, nego ima opravdanog straha da dolazi do rata.

Fred Matić:

Moramo znati da osnovno je pitanje rješavanja ratnih zločina. A problem cijele priče, jučer je bilo, na panelu se puno oko toga govorilo, dakle, vaši i naši heroji, vaši i naši zločinci. Zločinac je zločinac, a heroj je heroj. On nema nacionalnu pripadnost nego ima ime i prezime. Problem je što bi svaka nacija rješila problem tuđih ratnih zločina, ali se ne bi vrlo rado rješavala svojih. I znate, kad u Vukovaru, to je ovako na jednoj lokalnoj razini ali vrijedi za sve, kada govorimo kako doći do pomirenja, uvijek nabijamo na nos da u Vukovaru žive ratni zločinci sa srpske strane, a Srbi kažu da žive i sa Hrvatske. Omjer nije isti, stvarno je drastično, „u korist” Srba, međutim, postoje i naši susjedi, prijatelji, Hrvati koji su počinili upravo ono o čemu sam govorio prije samog početka rata prema Srbima i Srbi s pravom traže da se i ti slučajevi riješe. Međutim, ja volim biti praktičan i pojednostavim to i kažem im, gledajte, to bi trebalo biti kao u onom američkom vjenčanju, reci sad ili šuti zauvijek. Donijeti ću vam popis: ovo su srpski zločinci, ovo su hrvatski. Ili ćemo riješiti sve zločine, ili nećemo rješavati niti jedan. Nema selektivnog biranja ove bi ili ne bi. Pogledi na rat nikad neće biti isti sa strane Srba i Hrvata, jer to vam je kao pogled na neko selo u dolini sa jednog brda i sa drugog brda. Isto selo mi gledamo, ali vidimo ga različito.

Možda bi bilo rješenje praktično kod pomirenja, evo za kraj samo da ispričam, vi znate Gorski Kotar u Hrvatskoj. Tamo je Hrvatska najuža kad se gleda i za vrijeme rata, a tamo živi najveći dio srpskog stanovništva, da je tamo došlo do velike pobune i da je Hrvatska zagušena na onom dijelu ispod Karlovca, ne bi bilo ni legendarnih obrana Šibenika, Zadra, Dubrovnika, Splita. To bi sve bilo okupirano bez problema. I vojska je dolazila i donosila

tim ljudima kamione oružja i ono, kao u samoposluži rekla, izvolite, uzmite, međutim Srbi i Hrvati su tamo bili toliko pametni i mudri i napravili su mješovite komisije na način da su Srbi odabrali Hrvate u koje imaju povjerenja, a Hrvati su odabrali Srbe u koje imaju povjerenja, o tome mi je pričao pokojni Živko Jusbašić. I što se dogodilo? U Gorskom Kotaru jedva da je koja puška opalila. Dakle, na tom području nije bilo tako krvavog rata kao na ostalim područjima. Možda je to jedno od rješenja.

Drugo, da ljudi mogu sjesti i nabrojati sve probleme koje imaju i rješavati one lakše koji se mogu riješiti, a ne kretati od onoga kao u onom filmu „Ničija zemlja”, dakle, tko je počeo rat. Dakle, odmah se možemo ustati od stola i otići, razgovora više nema. Da li je Ustav rekao da se republike, znate ono razlika je u naglasku, akcentu, dakle republike imaju pravo samostalnosti *do otcjepljenja* ili imaju pravo samostalnosti *do otcjepljenja*? I o tome bi se dalo razgovarati i to možda gospodin Josipović ili pravni stručnjaci bi mogli reći. Tako piše u onom Ustavu iz '74. I sad, šta je tu rješenje?

Uglavnom, ljudi žive, neki i parazitiraju od sukoba i njima to odgovara. Oni su pronašli svoju agendu da žive na tome, na jahanju i na valu nacionalizma, na taj način pronalaze svoje životno, ne znam opće, dakle smisao svog života u Vukovaru koji bi zbog te tragedije koju je proživio trebao biti grad mladih, grad veselja, upravo suprotnost onoga što je proživio. Mi ga proglašavamo mjestom posebnog pijeteta, gradom sjećanja i pravimo grad mauzolej, grad grobnicu iz koje mladi, kao što je rekla kolegica, tako iz Bosne, tako iz Hrvatske, mi još lakše jer imamo putovnice koje vode u Evropsku uniju bez problema, mladi odlaze. Na tisuće i tisuće ljudi odlaze svake godine i ne znamo kome onda u budućnosti ostaviti taj grad.

Nataša Kandić:

Hvala, Fred. Dok je Fred govorio, gledala kako Besnik gleda, sluša, odobrava, kao da mu postaje jasnije šta sve zapravo, kakvi sve političari postoje. Jeste, Fred Matić je poseban političar. Da je više ovakvih političara, bilo bi lakše rešavati i teške probleme.

Sa nama je Besnik Beqaj. Njegov otac je '99. godine imao 28 godina. Besnik je tada bio mali, imao je brata Flamora i sa porodicom, stričevima, braćom od stričeva oni 27. aprila 1999. godine po drugi put napuštaju svoje selo Racaj/Rracaj. Pre toga su 14. aprila napustili, naravno po naredbi srpskih snaga, srpske policije. Dolaze u selo Meja/Mejë, selo u koje dolaze sa raznih strana iz sela od albanske granice. Znači srpske snage organizuju operaciju čišćenja, pražnjenja sela. Svi moraju da napuste

selo i usmereni su da idu prema Đakovici/Gjakovë, odatle prema Albaniji. U selu Meja/Mejë dolazi do izdvajanja muškaraca, žene su prisiljene sa decom da nastave put. Šta oni vide – to su muškarci koji su odvedeni na livadu pored puta. Vide mnoge muškarce kako kleče sa rukama iznad glave. Ne vide ništa dalje šta se događa, svi su primorani da napuste. Pre toga gotovo svi koji se tu nalaze odlaze traktorima, automobilima, konjskim kolima, primorani da iz torbi i džepova ono što su skrivali da im se nađe moraju da izvade, da predaju, da bace na jedan čaršav koji su vojnici i policajci postavili, tek onda da nastave. Tada je među muškarcima koji su skinuti sa traktora, izdvojeni, bio i Besnikov otac. Naravno, oni ne znaju šta se dalje događa, ne znaju do 2003. godine šta je sa Besnikovim ocem. Znači njegova majka, dvoje male dece i puno porodice, stričeva koji su takođe bili izdvojeni. Iz traktora njih osmoro je izdvojeno. Među njima i Mentor, koji je tada imao, on je 1980. godište bio, znači imao je 19 godina. O njemu se ni dan-danas ne zna šta se dogodilo, gde se nalaze njegovi posmrtni ostaci. Po onome što mi znamo, koji se bavimo istraživanjem oko okolnosti smrti i skrivanja posmrtnih ostataka, verovatno se nalaze negde na prostoru nekadašnjeg policijskog poligona 13. Maj u Batajnici. Sećajući se šta sve postoji u bazi podataka o Meji/Mejë 27. aprila, videla sam i potvrdu o smrti koju je izdao, srpska strana, srpski forenzičari tada na osnovu obavljene obdukcije kada su nađeni posmrtni ostaci 2001. godine u Batajnici. Piše neverovatno. Znači, Batajnica je u to vreme bila policijski poligon pod nazivom 13. maj. I to policija, to su specijalne antiterorističke jedinice. U toj potvrdi piše da su posmrtni ostaci nađeni u naselju 13. maj u Batajnici. To je užas jedan. Zamislite tu spremnost da se falsifikuje ono što se može utvrditi drugim dokumentima. U to vreme, 2001. godine kada su otvorene te masovne grobnice, to je policijski poligon, tu se odvijaju vežbe, tu su barake, tu su smeštene specijalne policijske jedinice, odatle su odlazile na Kosovo/Kosova, tu su se vraćale, tu su dovozile posmrtne ostatke, da se neko usuđuje, neki sudski patolog, usuđuje se da napiše posmrtni ostaci nađeni u naselju 13. maj.

Moje pitanje, pretpostavljam da se i svi vi pitate: šta neko ko ima nekoliko godina ili ko posle toga čuje u porodici da se ne zna šta je sa ocem, šta je sa izdvojenim rođacima, šta dete misli, šta misli tokom svog školovanja? On se opredelio da studira međunarodno humanitarno pravo. Danas je na ovom jednom skupu gde čuje, verovatno po prvi put, ljude sa prostora cele bivše Jugoslavije, čuje Midhetu iz Foče, čuje Freda iz Hrvatske, čuje Marinka koji je odrastao na Kosovu/Kosova. Šta misli Besnik o tome, šta je

moguće na Kosovu/Kosova, da li je moguće pomirenje ili je to nešto o čemu se na Kosovu/Kosova ne razmišlja? Misli se da je suviše rano, da nije moguće pomiriti Srbe koji su izvršili zločine. Ta vojska, policija koji su napravili zločine, da tu nema pomirenja. Šta je, ima li nekog puta? Ne bih rekla za normalizaciju, za komunikaciju, za priznavanje i iskustva drugih, za ono što smo juče čuli od profesora Jankovića. Kada bismo svi prihvatili da sećanje mora da ima neku ravnopravnost, da se čuje sećanje svih onih, kao što mi danas ovde slušamo iskustvo, hoćemo da znamo iskustvo drugih. Evo, tako bismo voleli da čujemo i tvoje mišljenje. Ne znam, čitav taj život od deteta na traktoru koje je u Albaniji, vraća se u selo, više porodica nije kompletna, odrastaš. Odakle to tvoje da se baviš međunarodnim humanitarnim pravom i da si danas sa nama?

Besnik Beqaj:

Na kakvo pomirenje mislimo? Ili recimo, juče smo dotakli mnogo toga, i stavili smo puno reči pre i posle reči pomirenje – nemoguće pomirenje, zakašnelo pomirenje, zaboravljeno pomirenje. Pomirenje vidim kao proces koji je neprekidan. To je proces koji je uvek u pokretu – nekad se vrati dva koraka nazad, nekad dva koraka napred, ali je proces koji ne prestaje. Sada da vidimo šta ga može olakšati? Dotakli smo to pitanje poprilično, postizanje pravde za žrtve, pronalaženje istine.

Naročito na Balkanu, ključna tačka koja po meni u velikoj meri dotiče pitanje pomirenja jeste pitanje nestalih lica, koje je i dalje ključna tema, jer manje-više, za razliku od drugih da kažemo postkomunističkih ili postautoritarnih zemalja koje imaju problema sa drugim pitanjima pronalaženja istine, ko je počinio zločine ili slična pitanja, na Balkanu se manje-više zna ko je počinio zločine ili imamo više informacija u tom smislu, zahvaljujući radu civilnog društva. Ali kada je reč o pronalaženju istine, potrebna je međuregionalna saradnja.

Zatim, pored postizanja pravde i pronalaženja istine, ključnu ulogu koja olakšava proces pomirenja, po mom sudu, imaju i reparacije. Na Balkanu na neki način imamo penzije koje obezbeđuje država, koje na neki način olakšavaju život žrtvama, ali ne priznaju njihovu viktimizaciju, jer reparacija mora da dođe od onoga ko je počinio zločin. U tom pogledu, to je proces koji će verovatno doći kasnije, ali trenutno ga nema, ili ga ima vrlo malo.

Zatim, još jedan proces koji može da olakša pomirenje je reforma koju smo juče dotakli. Reforme koje svakako mogu da obezbede ravnopravno postupanje prema žrtvama, a takođe u žižu dosta stavljam i reforme u obrazova-

nju, jer ako nismo spremni za pomirenje, barem da ne stvaramo generacije indoktrinirane oprečnim narativima i mržnjom jednih prema drugima.

Takođe, po pitanju pomirenja, vidim da se na neki način gura, postoji neka tendencija da se gura spolja. Pomirenje je nešto što dolazi iz društva, od žrtava, i ne možemo ga dovesti iz vana. Razvija se iznutra. Neka društva se možda mogu pomiriti u roku od 20 godina, neka društva se mogu pomiriti nakon 100 godina. Imamo slučaj Willy Brandta u Nemačkoj, koji je nakon 20 godina bio spreman da započne proces pomirenja, a tek 1990. uspevaju nešto i da potpišu. Znači, imamo 40 godina nakon kojih uspevaju nešto da potpišu. Dok kod nas i dalje imamo otvorene rane, i dalje je verovatno rano, ali ne možemo reći da u ovom pogledu nije bilo pomaka i da je na neki način u potpunosti prekinuto.

Da pređem na drugi deo, kako nastaviti dalje. Ovde vidim dve glavne tačke koje ometaju proces pomirenja u regionu. To je nedostatak političke volje. Jer, u skoro svim državama, imamo ljude koji su bili umešani u zločine, ljude koji su bili čelnici u vreme bivše Jugoslavije, ti ljudi su i dalje na ključnim funkcijama i još uvek su odgovorni za našu sudbinu. Druga tačka je regionalna saradnja, koja je rezultat prve tačke [političke volje], koja se odnosi na ove ljude, čelnike balkanskih država.

Podelio bih možda na dva dela šta države mogu da učine pojedinačno, ako već imaju političku volju, šta treba da podupremo mi kao civilno društvo, kao deo akademskog sektora, šta možemo ubrzati kao društvo u celini. Moramo da poguramo političku volju političkih lidera. Oni možda neće moći da postignu punu pravdu, jer zavisi od regionalne saradnje, imajući u vidu da su zločini, na primer, počinjeni na Kosovu/Kosova, a u Srbiji se verovatno kriju oni koji su traženi za ratne zločine. U odsustvu regionalne saradnje, oni ne mogu biti uhapšeni, ali predstavnik državnih institucija može žrtvama obezbediti odgovor na njihova pitanja i u vezi sa njihovim pravima. Zatim, može obezbediti njihovo jednako postupanje. Pomenuo je Bekim Blakaj juče nejednako postupanje prema žrtvama, na osnovu zakona. Svakako možemo obezbediti zaustavljanje veličanja zločinaca, kao pitanje koje je veoma aktuelno i još uvek izaziva nesigurnost kod žrtava, a takođe budi osećaj da se isto verovatno može ponoviti. I ono što se još uvek događa, posebno u ovom periodu, jeste negiranje zločina, koje predstavlja ponovnu viktimizaciju žrtava.

Državne institucije mogu da obezbede ako ne reparacije, onda direktnu kompenzaciju, jer se direktna kompenzacija u nekom obliku odvija kroz

proces ostvarivanja krivične pravde. Ili barem mogu razviti simboličke reparacije, izvinjenje, priznavanje žrtava, što ima veliku ulogu, štaviše možda ima veću ulogu od same reparacije i odštete, jer se na neki način nekome priznaje položaj žrtve, priznaje se nečija krivica ili kajanje što je počinjen zločin ili što nije sprečen zločin. Što se tiče saradnje, vidimo da je još uvek rano za saradnju.

Ono što želim da kažem je da pomirenje nije proces koji možda uvek zavisi od nas, ali je bar proces koji je uvek u pokretu, zavisi od društva, ali ključnim smatram političku volju odnosno nedostatak političke volje. Hvala.

Nataša Kandić:

Mislim da svi prepoznamo da sve što je rekao Besnik u teorijskoj ravni nema ni jedne primedbe. On je upravo položio na Ženevskoj akademiji humanitarno parvo i imao je i sjajne profesore i ja verujem da je i Tomas Unger koji je mnogo puta bio na ovom našem Forumu doprineo onome o čemu govori danas Besnik.

Ja bih samo rekla, u odnosu na ono što je on rekao da Kosovo/Kosova i Srbija imaju jedan poseban, posebno nerazumevanje i neprihvatanje onoga što se dogodilo i čini mi se da je to ponekad komplikovanije nego i Srebrenica, nego i najstrašniji zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. To možda proističe iz jednog posebnog položaja Albanaca i pre '98. godine i odnosa Srbije prema Albancima i čitave nekadašnje Jugoslavije zapravo prema Albancima. Da je pomirenje mnogo komplikovanije između Srbije i Kosova, ne bih rekla da je tu najveći problem da su ljudi, Srbi i Albanci. Ono što vrlo malo znamo, i to je zapravo sve još uvek i posle skoro 22 godine, još uvek pokriveno nekim tajnama. Mi još uvek ne znamo kako je to prebacivanje tela, kako je to organizovano da mi nismo to videli. Mi nismo videli te hladnjače, te kamione koji su nosili tela. Kao što nismo videli šta se događalo na Kosovu/Kosova posle dolaska međunarodnih snaga. Sve je to nekako pokriveno, ali je izvesno da postoji jedna velika, velika potreba da se otvori taj proces. Sa Kosova se često čuje da je važno da se srpski režim, srpske vlasti, srpski zvaničnici i oni koji vode državu da se izvine za zločine.

Pitanje je šta znači izvinjenje, da li smo mi do sada imali iskreno izvinjenje. Da li ono što je Boris Tadić uradio, ono što su uradili Boris Tadić i Ivo Josipović, da li smo dobili nešto dobro? Ja se sećam kada se Boris Tadić izvinio u Vukovaru da su mu neki okrenuli leđa. Nismo videli neko veliko dobro zato što je sa druge strane Boris Tadić bio uplašen kada je Kosovo/Kosova u pi-

tanju. Mi kao Koalicija za REKOM nikad nismo uspeli da dobijemo njegovu veliku podršku zato što je on strahovao od Kosova koje bi učestvovalo u tome. Onda smo imali za razliku od Borisa Tadića, zamislite, jednog Aleksandra Vučića, nekoga ko je pretio da će ne znam koliko Muslimana biti pobijeno za Srbe, neko ko je učestvovao u stvaranju te ratne politike i koji je rekao „nema problema, nama je važno, sve su žrtve, mi hoćemo to da podržimo” i on je to podržao. Naravno, pokazalo se da nije tu bilo neke iskrene podrške, ali različito od Borisa Tadića.

Ono što sam htela, ta pitanja izvinjenja. Da li smo mi blizu onoga što je uradio Willy Brandt ili zapravo, kao što smo mnogo puta čuli juče, mi čekamo nove političare koji kada naprave nešto tako biće to prepoznato kao iskreno, trajno i da trajno doprinosi nekom miru i da se svi osećaju sigurno sa tim izvinjenjem? Da li imamo jedno izvinjenje koje možemo da izdvojimo i da kažemo da je to izvinjenje dobilo veliku podršku i da svi pamte? Evo Fred može samo da kaže, pa onda idemo.

Fred Matić:

Vrlo rado, hvala. Toliko sam sad čuo i od kolega pa mi se otvorilo i mogao bih pola sata o tome govoriti.

Dakle, meni je Tadićeva isprika na Ovčari dovoljna. Nekim ljudima nije. Mi smo to komentirali. Koji god sad dođe predsjednik, Nikolić pa Vučić, nije se izvinio, nije se izvinio, i onda ja njima kažem, volim to da kažem, da li ste čuli Angelu Merkel da svaki govor počinje prije nego što nešto kaže, ja sa ispričavam za nešto što smo napravili '40-ih godina svijetu pa sad da vam počnem pričati o reformi poljoprivrede. Dakle, onaj tko želi shvatiti tu ispriku to shvati, onaj tko ne želi on je nikada neće shvatiti.

Evo, ne znam da li ću imati prilike do kraja, samo da vam kažem, jedno od rješenja, mogućih rješenja, ne kažem da je sigurno, ulazak u Evropsku uniju.

Nataša Kandić:

Hvala, Fred.

Sa nama je Marica Šeatović. Maricu Šeatović znam godinama, ali ono što je upečatljivo kod Marice to je taj njen govor, sećanje i u tom kada govori, kada priča o tome šta se dogodilo, kada priča o jednoj teškoj nepravdi, jednoj velikoj borbi da se utvrde neke činjenice i da na kraju nema pravde, ima nešto što zapravo osvetli i daje neku nadu. Ona kaže, njen muž Mihajlo i ona '91. godine, živeli su u Novskoj, zajedno sa komšijama sa kojima su živeli, svakodnevno se viđali i bili i u rodbinskim vezama. Kada Marica kaže, Mihajlo je voleo da igra fudbal, izašao bi na ulicu i sa dečkima bi igrao fudbal.

I oni su to zapamtili i uvek su pominjali to. I onda kaže, dobrota koju je on imao u sebi meni se vratila. E, pa moje pitanje je posle takvog gubitka muža, te borbe da se utvrdi šta se dogodilo, te podrške koju ste imali od komšija, šta je to, kako vam se ta dobrota vratila posle tako strašnog zločina?

Marica Šeatović:

Prije svega, dobar dan svima. Pa, dobrota se vraća dobrotom i mislim da i danas to treba da bude u ovim našim prostorima. Teško je živjeti ako misliš na nekog drugog što ti je nanio neko zlo i onda to tebe uništava. Ja sam od tog dana počela da mislim i bila sam uperena prema onima koji su činili dobro i onima prema kojima je moj suprug činio dobro i to se meni vratilo kao što gospođa Nataša kaže. I zato sam nekako ustrajala u svim tim svojim naporima ne mrzeći nikoga, a uvažavajući svakoga, uvažavajući svačiju žrtvu bez obzira na naciju i vjeru i to gajim i do danas i gajiću to do moje smrti. Kad bi mnogi ljudi na taj način gledali, onda vjerovatno ne bi bilo ni rata, a kamoli ovih ratnih trauma svih poslije.

Toliko o tom mom nekom doživljaju, a sad bih se osvrnula na ovo neko pomirenje. Počela bih od onoga kad sam bila postala predsjednica ovog udruženja i zahvaljujući gospodinu Matiću koji tu sjedi, bez obzira što on tu sjedi, ali za vrijeme njegovog ministarstva, dok je on bio ministar, to je i on napomenuo u njegovom govoru, on je organizirao tribine sa Srbima i Hrvatima, stradalnicima Domovinskog rata. Bilo je i sa jedne i sa druge strane koji su na tim tribinama govorili. Prvo je početo u Negoslavcima, Borovo Selo, Glina, bilo je dolje Obrovac, nisam na svima ja učestvovala, ali bila sam svud prisutna. Za vrijeme njegovog ministarstva je izrađen zakon za silovane žene koji je stupio na snagu poslije njegovog završetka mandata. Bio je u izradi Zakon za civilne žrtve rata, u toj komisiji su sudjelovali pravници iz našeg udruženja i sudjelovale su i ove nevladine organizacije i šteta što nisu dobili još jedan mandat pa da su mogli taj zakon sprovesti u djelo.

Od toga je prošlo možda pet, šest godina, došle su nove vlasti koje su potpuno sve to, da kažem, razorile. Evo za pet, šest godina su uspjeli da donesu Zakon za civilne stradalnike iz Domovinskog rata koji je stupio na snagu sad ove godine prije mjesec-dva dana. Još su se izrađivali neki pravilnici, juče su neki govorili, ima i manjkavosti, i to ćemo vidit kad zaživi i dođe u praksu. Najviše me smeta, dok je bio taj zakon u izradi, dok je bio u raspravi u hrvatskom Saboru, što su branitelji iz nekih desnih stranaka jako taj zakon napadali, što su rekli, to me strašno pogađalo, to će agresori

dobiti ne znam sad kakve mirovine. To je bilo ono užasno da su i neke braniteljske udruge tu branile i ove civilne udruge sa hrvatske strane. Stvarno jedan neviđeni atak na taj zakon je bio. Kažem, usvojen je i sad ćemo vidit kakva će bit njegova provedba.

Htjela bih još da kažem i što se tiče nekih komemoracija. Više puta smo zatražili u Vukovaru, dok je bio gradonačelnik i Sabo, i poslije pismenim putem da nam se odredi neka lokacija za neku spomen-ploču. Dobili smo odgovor da imamo neki križ, krst tamo negdje na Dunavu, znam gdje je, da tamo možemo položiti vijenac. To nije to, i kad se otvarao onaj, postavio se spomenik u Borovom naselju za civilne žrtve rata, nitko nije nas pozvao da kaže. Ako je netko pokrovitelj neke organizovane komemoracije, valjda treba on da pozove. Ne možem ja sad tamo i ako hoću da dođem, ne možem ja doći samo tak da vas ispljuje netko ili ne znam šta. Trebaš biti od nekog pozvan.

Udruženje naše je postavilo još nekih ploča u mjestima dole oko Knina, Srpsko narodno vijeće je postavilo i u Varivodama i Gošiću, tamo gdje je išao i gospodin Josipović i gospodin Tadić. Jedne godine mi smo dolje postavili u Uzdolju. To je dolje, kod Knina. Uglavnom, mi ako smo postavili neku ploču to je pisalo za žrtve '91-'95. Nikakvih imena, ništa ne piše od koga je tko poginuo ili stradao, a i to nam se osporavalo. Imali smo uvijek nekih problema.

Što se tiče posjećivanja tih stradalnika sa hrvatske strane, ja sam osobno išla u Vukovar u Koloni sjećanja dva puta, to za vrijeme gospodina Matića i gospodina Josipovića i gospodin Milanović je onda bio premijer. Bila sam i onda kad je bilo njima i nama svima skupa uskraćeno da dođemo tamo na Centralno groblje, ali mi smo i onda otišli na Ovčaru, položili vijenac, cvijeće i poklonili se žrtvama. Išla sam i na Memorijalno groblje i tamo je, ja onaj trenutak nisam ni vidila, ali isto je bio jedan red iza spomenika branitelja koji su nama okrenuli leđa. Ja nisam onaj trenutak ni vidila, ali to mene ne obreshrabruje da ja ne bih opet došla. Uglavnom, što se tiče tih drugih komemoracija evo prošle godine je nešto na višem nivou države i vlade. Gospodin premijer Plenković je bio u Varivodama. Tamo se u svom obraćanju na neki način ispričao za te žrtve što su poslije „Oluje” načinjene, da je to ipak neka mrlja u ratu na hrvatskoj vojsci, na hrvatskoj državi. Gospodin ministar Medved je bio u Gruborima sa gospodinom Miloševićem, potpredsjednikom Vlade. Uglavnom, kad je bio u izradi ovaj Zakon o civilnim žrtvama rata mi nismo sudjelovali u njemu, ali bila sam pozvana u Vladu kod gospodina

Medveda i potpredsjednika Miloševića da nam obrazlože i ako imamo nekih primjedbi da damo.

Što se tiče pomirenja, tu sam čula neku riječ – dok nema pravde, nema ni pomirenja. Mislim da to ne bi. To je jedan segment, da kažem uzrok, ali ne bi trebao biti uvjet, zato što ja osobno nisam doživjela pravdu, ali ne želim se s nikim ni svadati ni miriti. Ja nemam se s kim miriti, ja sam sa svakim dobra. Tko sa mnom neće, ne mora. Nikom ne uskraćujem pravo ako neće sa mnom da se pozdravi.

Nataša Kandić:

Marice, hvala vam puno. Da sada pokušamo još ovih desetak minuta koje nam je ostalo da čujemo i Marinka i velika je šteta da nam ne ostaje vreme za pitanja ili neki komentar od učesnika Foruma.

Ja sam primetila i sigurna sam da i vi primećujete šta se događa sa pokušajima da se postavi spomen-obeležje na mestu zločina. Mramorna ploča spomen-obeležja stoji još uvek u garaži Freda Matića. Marica je pominjala da su postavljali table na kojima ne piše ni ko su žrtve ni ko su počinioci. U Foči nema nijednog spomen-obeležja koje bi govorio šta se dogodilo sa ljudima koji tamo više ne žive.

Marinko Đurić je iz Istoka/Istog, tamo je odrastao. Nekoliko dana ranije, pre ovog Foruma, razgovarala sam sa njim i od njega čula kako je konačno uspeo je da se oduži svom ocu i da su dobili dozvolu da za njegovog oca i druge rođake i starce koji su pobijeni u Istoku/Istog podignu spomenik. Ne naravno u Istoku/Istog, nego u selu u kojem žive uglavnom sada Srbi, u Osojanu/Osojan.

Znači, to pitanje spomenika je ključno pitanje, to je, videli smo, juče se spominjalo i Brčko kako zapravo nema na ploči, spomeniku ne pominju se počinioci. To se isto događa i u Kazanima gde kaže, *podigne se spomen-obeležje građanima*, ali se ne navodi ko su počinioci, ali je to proizvelo ozbiljnu polemiku, raspravu o tome kako se to dogodilo da grad Sarajevo i pored velikog protesta demokratskih grupa i partija zapravo ne uvaži to nego se postavi ploča, a da se ne pominju počinioci.

Ja bih sad zamolila Marinka Đurića da nam kaže šta to znači podići spomenik. Da li to ima veze sa prihvatanjem šta se dogodilo, da li je to neko pomirenje sa prošlošću, da li to nudi ili da li postoji neka nada da će možda jednog dana moći da se podigne na mestu gde se zločin dogodio ili na mestu u gradu gde su ti ljudi živeli? Marinkov otac Petar Đurić koga su zvali Pera, dok je bio u snazi radio je kao stolar, bio je dobar

stolar, on i još nekoliko staraca iz porodice Vulića, oni se nalaze 27. jula '99. godine u jednoj lepoj kući koja je važila za jednu od najljepših kuća u Istoku/Istog, u kući Stanoja Ljušića, u to vreme kada su međunarodne snage na Kosovu/Kosova već prisutne i postoji dogovor da im one pomognu, da ih prebace u Crnu Goru. To je vreme bilo krajnje nesigurnosti, nebezbednosti za Srbe koji su ostali u gradovima i to je bio jedini način da se pomogne njima, da se izvedu iz grada. Međutim, kada su pripadnici KFOR-a došli 28. ili 29, to još uvek nije utvrđeno, oni su našli potpuno demoliranu kuću, spaljene, našli su kosti, ugljenisana tela od spaljivanja. Spakovali su to u četiri kese. Tri su bile obeležene imenom, četvrta kesa nije. To je sahranjeno. Marinkov otac je identifikovan DNK analizom 2003. godine.

Marinko od početka prati ono što Koalicija za REKOM radi, danas REKOM mreža pomirenja, i važno je da čujemo kako on zapravo vidi to pomirenje, kako je moguće pomiriti se. On pripada udruženju koje saraduje, znači to je jedinstveni savez da jedno udruženje sa Kosova ima žrtve čiji su počinioci iz porodica gde su ubijeni ili nestali članovi, a počinioci su pripadnici srpske vojske i policije. A udruženje koje je ovde u Srbiji a koji vodi Nataša Šćepanović ima žrtve gde su neutvrđeni počinioci, ali su pripadnici Oslobodilačke vojske Kosova. Oni uspevaju da sklone to pitanje utvrđivanja zločina i da pokušavaju da govore o žrtvama na jedan način na koji se stalno izražava žaljenje za žrtve i da unapređuju tu saradnju i da pokazuju kako je važno upravo da se saraduje u vezi sa onim šta se dogodilo u prošlosti, da pokušaju ta udruženja da preporuča podizanje tog stepena saradnje. Pa eto, da čujemo Marinka, šta je to zbog čega on tako važan kaže „odužio sam se ocu, podigli smo spomenik, taj spomenik stoji na Kosovu/Kosova”. Da li je to nešto što ima veze sa pomirenjem, sa menjanjem odnosa sa početkom nekog drugog odnosa?

Marinko Đurić:

Hvala, Nataša. Ovako da vam kažem, to je put ka pomirenju, tako ga mi bar gledamo. A pomirenje, čini mi se, počinje onda kada stičemo poverenje, kad razumemo jedni druge, kada imamo dijalog koji je izostao nažalost u mnogim našim životima, a pogotovo u ovoj temi. To smo naišli na razumevanje i od druge strane, naših komšija Albanaca. Mada moram da vam kažem da kada sam prvi put to rekao povodom Dana nestalih, gde smo polagali cveće na spomeniku koji je na Tašmajdanu, da bih se ja poklonio žrtvama Albanaca a da su stradali, a da su nevini, u vojno policijskim snagama ili bilo kojim drugima, ali porodicama i njihovim žr-

tvama bih se poklonio, naišao sam na osudu. Ovo što je i Marica rekla, nerazumevanje.

Juče je čini mi se Edvin rekao da spomenik koji su napravili u Brčkom bez ikakvih obeležja nacionalnih ili etničkih nije prihvaćen ni od strane jedne grupe, ni od strane Muslimana, ni od strane Srba, ni od strane Hrvata, i ja moram da kažem ovo što ste vi rekli, mi smo sve to radili, taj spomenik koji je u Osojanu/Osojan, što bi rekli, javno. Obavestili smo i Opštinu Istok/Istog u kojoj će to biti, i UNMIK, i sve ove organizacije i dobili smo, nismo tražili ni materijalnu pomoć, ali saglasnost za to da uradimo. Ja sam im zahvalan zbog toga. Mislim da taj put, samo da pojasnim, naravno razumevajući moje komšije Albance, da ne mogu tako javno da daju tu saglasnost u pisanoj formi, ali su je prećutno dali. Znaju i sada kada mi obeležavamo, to je avgust mesec kada se okupljamo dole, bili smo i ove godine. Naravno, uz prisustvo međunarodnih snaga, i sve to nadziru i nije to tajno, mi to uvek najavljujemo da ćemo ići, ali kažem, jedno razumevanje od opštine Opštine Istok/Istog. Ja ne mogu da govorim za druge, ali za njih znam, te komšije, i ja sam im zahvalan.

Da li je to put ka pomirenju ili je prerano, što je rekao moj komšija na Kosovu/Kosova? Možda jeste, možda jeste još prerano, ali meni se čini, kao što je rekla govornica iz Foče, juče kada sam slušao da sam se zabrinuo od akademske zajednice ili pak ovaj gospodin iz Londona, da sud ustvari i presude nisu, nažalost, iako sam i ja verovao u tu priču da je to put ka pomirenju. To je utvrđivanje činjenica, ali pomirenje će biti onda kada imamo poverenje jedni u druge. Naravno da to treba da prođe vreme, a čuli smo i svi ovde da govorimo o drugima. Sve su nam drugi krivi, naši su heroji. Ja sam spreman, čini mi se da kad sam počeo da se bavim tim herojima, čini mi se da kad vi demistifikujete njihovo herojstvo, onda biste došli do tog da mnogo tih heroja nisu pravi heroji. Ja kao Srbin mogu da kažem da mnogi nisu heroji. Onoga koga sada, ne da se ja nekome dodvoravam, ali ovaj koji mural tamo koji su naslikali, znam da će me osuditi, ali ne on je upravljao sa vojskom i oficirima koji su osuđeni u Hagu. Ja da sam na njegovom mestu, ja bih se odmah predao, jer nije časno da se skrivate. Vi imate tu mogućnost, ali nisu imali drugi. Po meni treba tu puno da se bave istoričari, ali i oni su, čini mi se, instruirani ili pak možda i moraju tako, nemaju sredstava da se bave prošlošću onih koji vladaju. To je jedan začarani krug.

Pošto ste vi bili i na prethodnoj našoj konferenciji za štampu, ja sam govorio o našoj prošlosti, zajedničkoj, Albanaca i Srba. Ja se izvinjavam,

neću govoriti o drugima, dosta znam o tome, ali mi je ovo jako važno. Da ne znamo da nam je majka Angelina Albanka. Jedina žena koja je opevana u srpskoj poeziji, a da je stvarno znam. Ona je despotica, ona je majka arhiepiskopa srpskog, ona je iz Elbasana. Prihvatila je da bude žena jednog slepog Srbina. Majka Tereza je takođe Albanka. Ja sada ne glorifikujem Albance ali želim o dobrim primerima, nemojmo da pričamo samo o zločinima.

Kada govorimo o suočavanju sa prošlošću taj termin je uvek u negativnom. Za mene, ja bih to proširio, ne bih govorio uvek u negativnom ili pak, kako je rekla Vesna Teršelič, idemo putevima srama. Recimo, i to je isto, ja se stidim nekih događaja koji su Srbi počinili, ali za to treba poverenje da se stekne i ja ću graditi ono što je u mojoj moći, ali i vaspitavati i druge. Moramo i decu u tom smeru, što je rekao komšija, da u školstvu to bude jedan deo koji će se baviti i tim problemima, odnosno tim događajima i osuditi naravno. Da ne govorim sad, pazite i onaj bivši režim, kako ga sad nazivaju *nenarodni*, je negovao Boro i Ramiz da su bili i Albanac i Srbin koji su zajednički stradali. Onaj najveći sportski centar u Prištini zvao se Boro i Ramiz. To su neki primeri gde mehanizme koje je gajio taj, Jugoslavija neće je biti i ne daj bože da bude onakva kakva je bila, ona mora da bude drugačija organizacija među nama, ali mislim da to treba da se neguje, da se neguje poverenje, da se neguje dijalog među nama. To je ono što mogu da kažem ja kao mali čovek. Hvala.

Nataša Kandić:

Vama hvala, bilo je dragoceno. Ima dosta dobrih, važnih mišljenja, ali iskreno, kako prolazimo meni se čini da smo baš u nekoj situaciji koja je nekako obeshrabrujuća, da nema mnogo ohrabrenja, niti vidim te političare koji mogu sada da ponesu i da pokrenu neka dela koja bi vodila tom poverenju ili poštovala tu različitost iskustava i zalagala se da čujemo sva iskustva.

IZ UGLA UMETNIKA I PISACA

Modertor:

Saša Ilić,
pisac

Panelisti:

Ivana Bodrožić,
književnica

Stevan Filipović,
reditelj

prof. dr Svetlana Slapšak,
književnica

Jeton Neziraj,
dramaturg

Andro Martinović,
reditelj

Saša Ilić:

Dobar dan. Moje ime je Saša Ilić, bavim se literaturom i jedan sam od učesnika procesa pomirenja kroz literaturu, dijalog, prevođenje, razmenu književnih, kulturno-političkih ideja u regionu. Taj proces na književnoj i umetničkoj sceni traje jako dugo.

Mi vrlo često čujemo da je za pomirenje najvažnije utvrditi broj žrtava imenom, izgraditi spomenike, da dođe do izvinjenja i tako dalje. Ali sve to je zapravo jedan prvi korak. Mi smo čuli da je taj prvi korak izuzetno težak. Trideset godina nakon događanja u ratu nisu bile dovoljne da se taj prvi korak izvede. Međutim, nakon tog prvog koraka počinje jedan ambis pred kojim se vi nađete kada se ovo završi i vi ne znate kuda treba ići dalje.

Pripadam generaciji ili generacijama koje su samoinicijativno nakon 2000. godine počele ovaj proces bez ikakve institucionalne podrške, bez razumevanja društva, bez razumevanja politike, bez razumevanja medija. I mi smo onda krenuli da pravimo neku mrežu, jednu kulturnu mrežu, književnu, i neke druge, da bismo uspostavili dijalog sa nekim grupama, ljudima, umetnicima, intelektualcima, intelektualkama, sa druge strane, kako se to govorilo, da bismo došli uopšte do nekog dijaloga. Na tom putu za ovih 20, 20 i nešto godina, bilo je užasno, užasno mnogo problema, mnogo opstrukcija od strane politike, od strane najviše moguće politike, i naš rad je vrlo često percipiran kao rad nekih ideologizovanih subjekata u kulturi i književnosti, čiji rad nam ne treba ni u ovom društvu, niti bilo kom drugom društvu. Dakle, govorim o ljudima, umetnicima i umetnicama, koji su se angažovali da svojim radom doprinesu međusobnom razumevanju. I meni je drago da danas sa nama su ljudi koji su zaista svojim radom doprineli da se mnogo toga pomeri na ovoj sceni, ali to je ostalo negde izvan fokusa javnosti, izvan fokusa politike, i ono što je zanimljivo, dakle, oni su trpeli sami na toj sceni odijum javnosti i društva zbog toga što su radili, bilo da su napisali neku knjigu, neku predstavu napisali, postavili, snimili neki film, i danas bih da razgovaram upravo o tome kako je tekao taj proces.

Proces pomirenja na sceni kulture traje preko 20 godina, traje 30 godina. I '90-ih godina su neke organizacije postojale i uprkos ratnim sukobima su pokušavale da spoje ljude, da naprave neke izložbe, da prevedu neke knjige i da dođu do nekog dijaloga. Taj dijalog je postojao. To je '90-ih godina bilo zaista procentualno vrlo malo zastupljeno, nakon 2000. kreće mnogo intenzivniji razvoj. Posle 2003. u Srbiji počinje opadanje, posle 2012. opet nastupa jedan ponor, i mi imamo sada potpuno razbijenu tu alternativnu

scenu, samo neke pojedince koji i dalje nastoje da deluju na toj sceni, dakle, na mnogo široj, regionalnoj sceni.

Ljudi koji su tu danas su i moji bliski saradnici, saradnice. Ja sam 2000. godine pokušao da uspostavam kontakt, preko „Betona”, koji smo tada radili, uređivali, u novinama „Danas”, sa takvim grupama u regionu. Jedna takva organizacija do koje smo došli, zapravo izvan konteksta bivše Jugoslavije, dakle, na sajmu knjiga u Lajpcigu, bio je kontakt sa kolegom i prijateljem iz Prištine/Prishtina Jetonom Nezirajem, dramskim umetnikom i, što je vrlo važno, akterom građanske i nevladine scene. On vodi jednu organizaciju koja se zove Qendra Multimedia. Qendra Multimedia je zapravo organizacija koja je učestvovala u mnogim kulturnim projektima koji se mogu dovesti u kontekst procesa pomirenja i suočavanja sa prošlošću. Jetone, dobro došao, hvala ti što si danas sa nama. Da li možeš da nam kažeš nešto o tome kako je izgledalo to, kako si došao do te odluke da pokreneš tu organizaciju i da se usmeriš ka ovom putu da radeći na dramskoj produkciji, organizujući kulturne programe, povezujući se u regionu, učestvuješ u procesu pomirenja?

Jeton Neziraj:

Lična osetljivost prema političkim temama verovatno se prelila i na moju aktivnost u Qendra Multimedia. Ali, pre nego što budem govorio o angažmanu i aktivnostima Multimedie, rekao bih da je zvanična srpska politika, i ne samo srpska, već možda i celog regiona, bila i funkcionisala i i dalje funkcioniše po principu pregovaranja o činjenicama. Čini se kao da veruju Danilu Kišu, koji u „Grobnici za Borisa Davidoviča” kaže da su činjenice ono što se dogovorimo da jesu. Dakle, zvanična politika regiona poslednjih godina ulaže neprekidne napore da pronade partnera da pregovara o činjenicama. I te partnere nalazi u političkim elitama, ali ih je našla i u različitim društvima na Kosovu/Kosova, u Srbiji, u regionu.

U međuvremenu su umetnici, kulturni akteri i ljudi koji su bili uključeni u ovu vrstu kulturne saradnje, kulturni dijalog, uložili istinske napore da daju drugačiju, realnu sliku rata. Dakle, da pobiju taj narativ pregovaranja o činjenicama. I s tim u vezi možemo govoriti o nizu aktivnosti u koje su bili uključeni ne samo Multimedia već i veliki broj umetnika na Kosovu/Kosova i u Srbiji.

Znamo da je u središtu ove saradnje bila književnost. Počelo je negde 2008. godine, ako ne grešim, zajedno sa vama koji ste u to vreme bili u grupi „Betona”, sa dve književne antologije, jedna objavljena u Srbiji, druga u Prištini, a za koje znamo da su digle dosta prašine u to vreme, posebno u Prištini/Prishtina, a mnogo manje u Beogradu, jer je ovde radoznalost bila malo veća

za književnost o kojoj su ljudi znali vrlo malo. Dakle, nisu znali kakvu osećajnost imaju stvarajući tamo, kojim se temama bave. U međuvremenu, za književnom delatnošću usledila je serija prevoda i publikacija u Srbiji i na Kosovu/Kosova, i čini mi se da je to bio jedan od najsmelijih i najvažnijih koraka kada je reč o kulturnoj saradnji. Jer, kako kaže Amin Maalouf, francusko-libanski filozof, drugog moramo poznavati do intimnosti. I on kaže da je književnost možda ključna da upoznamo drugog.

Od predstave „Patriotski hipermarket“, koja je 2011. godine odigrana u Bitef teatru, za kojom su usledili drugi projekti: „Romeo i Julija“, „Enciklopedija živih“, pa do poslednje predstave koju smo imali u novembru, „Bordel Balkan“, put je dug i sada mi je veoma teško da se vratim na sve ove izazove i peripetije, i razmislim o razlozima ove saradnje. Tako da, to nema veze sa ličnim razlozima, više predstavlja, rekao bih, ličnu perspektivu. Jer za mene pozorište ide i komunicira, ne sa onima koji su konvertovani, već pokušava da nađe sagovornike u onima koji imaju neku vrstu negativne nastrojenosti prema određenim temama, koji nisu spremni da vide i komuniciraju sa drugom stranom.

U tom smeru, realizovane kulturne i pozorišne aktivnosti imale su, rekao bih, veliki uticaj na saradnju, za koju imam utisak da sada stagnira i da se skoro vratila na nultu tačku. Ranije ste, kada smo razgovarali, pomenuli i predstavu „Bordel Balkan“, koja je bila te sreće da bude odigrana u Podgorici, kasnije i u Prištini/Prishtina, a sada je odigrana i u Beogradu. U Podgorici su publika, umetnici, bili utiska da ova predstava ne odgovara podgoričkim prilikama, jer po njima tamo nije bilo *agamemnona* koji su odlazili da osvoje druge zemlje. Dobro, Dubrovnik je možda malo bombardovan, ali na brzinu. I u Prištini/Priština, kada je predstava odigrana 2017. u režiji Andraša Urbana, bio je niz kritika i protesta i pretnji ratnih veterana, pa je opet reakcija bila da *agamemnone* treba tražiti u Srbiji, jer mi nismo imali *Agamemnona*. Imam utisak da naša društva nisu spremna i nisu bila spremna da razgovaraju o *Agamemnonu*, dok paradoksalno nalazimo *agamemnone* izlivenne u bronzu, kako u Srbiji tako i na Kosovu/Kosova. Smatramo ih herojima, ali u isto vreme ne želimo da ih povezujemo sa zločinima koje su počinili ti takozvani heroji.

Nedavno smo videli da su se aktuelne prilike u Srbiji, rekao bih, drastično promenile. I to malo prostora za kulturnu saradnju koje je stvoreno uglavnom oko Centra za kulturnu dekontaminaciju i Borke Pavićević, ali i oko magazina „Beton“ i festivala „Krokodil“, nažalost se suzilo. Okolnosti i faktori za ovo smanjenje su različiti, ali to je evidentno. Ljudi imaju utisak da u Srbiji treba što manje pričati o ratu, dok se na Kosovu/Kosova dešava drugačija

pojava, malo optimističnija nego ovde u Srbiji. Postalo je skoro normalno da jedna beogradska predstava dođe na Kosovo/Kosova, i da se odigra ne samo u Prištini/Prishtina, već i u drugim gradovima. Ova vrsta promene raspoloženja je zanimljiva. Naravno, uvek mogu postojati radikalna dešavanja koja mogu da preokrenu ovu situaciju, ali ono što je aktuelna situacija je da imamo društvo na Kosovu/Kosova koje je izgleda krenulo za trunku napred, dok se društvo u Srbiji, i to iole malo civilnog društva i grupe stvaralaca, suzilo i smanjilo i čak bacilo na margine.

Saša Ilić:

Šta misliš, koliko je vaš rad na Kosovu/Kosova u javnosti uticao na promenu nekih političkih ideja ili konkretno na određene aktere politike na Kosovu/Kosova? Koliko je to percipirano kao nešto bitno i koliko su te ideje sa margine, dakle iz pozicije kulture, pomaknute ka centru?

Jeton Neziraj

Ono što je evidentno jeste da političke kaste, ni u Srbiji ni na Kosovu/Kosova, nikada nisu imale volje i nisu videle kulturnu saradnju kao važnu. Zapravo, oni su u većini slučajeva pokušavali da zaustave ovu saradnju, i bilo kakvu saradnju, svaku vrstu kulturne saradnje, jer praktično nisu bili zainteresovani za normalizaciju i unapređenje odnosa. Međutim, ono što je evidentno je da se povećao broj ljudi, umetnika i kulturnih organizacija koje se posle 10 godina bave kulturnom razmenom između Srbije i Kosova. Dakle, ono što nazivamo krugom izdajnika koji je negde 2010–2015. godine bio veoma mali, a broj kulturnih aktera si mogao izbrojati na prste. Sada se taj krug ljudi širi, čak i publika ih vidi drugačije, nema stigmatizacije koja je dominirala u prvim godinama saradnje. Svako uključivanje u ove aktivnosti smatrano je činom izdaje, smatrano je pokušajem da se negiraju žrtve rata, da se zgazi krv palih boraca. Dakle, sav taj diskurs iz tog perioda, koji je dominirao tim periodom, bio je na plećima nekolicine ljudi koji su se zalagali za kulturnu saradnju. Dok je sada slika drugačija, situacija je mnogo opuštenija, poslednjih godina su čak i kosovske javne institucije počele da shvataju da je normalno finansirati projekte koji imaju regionalne razmere, uključujući i kulturnu saradnju sa Srbijom. Uzmite, između ostalih, festival *Mirëdita, dobar dan*, koji finansira između ostalih i Ministarstvo kulture Kosova. Ne znam u kojim razmerama, ali ga finansira. A koliko znam, to nije slučaj sa kulturnim aktivnostima u Srbiji. Dakle, postoji neka vrsta opuštanja u načinu na koji se sagledavaju kulturni akteri na Kosovu/Kosova, i načinu na koji se sagledava sam Qendra Multimedia. Ali ova percepcija se nije promenila

zato što se promenila politička volja, već zato što ovi ljudi nisu ustuknuli na kritike, ucene i pretnje koje su poslednjih godina bile uobičajene. Dakle, pomenuo sam slučaj ratnih veterana u vezi sa prikazivanjem predstave „Bordel Balkan” i pretnje su bile stvarne. Argument veterana je bio da predstava vređa vrednosti rata i ovaj argument za mene nastavlja da biva paradoksalan, jer ne znam kakve vrednosti rat može da ima. Okolnosti su se promenile. Mnogo više ljudi danas govori o vrednostima mira.

Saša Ilić:

Sa nama je danas i spisateljica Ivana Bodrožić iz Zagreba, koja bi mogla da bude ovde sagovornica i na nekim drugim panelima kao i na ovom našem panelu. Meni je drago da je na našem panelu, jer sama se izborila i svoju poziciju izmestila iz pozicije žrtve ka poziciji aktivnog subjekta u procesu pomirenja, dakle nezavisno od onog modela koji postkonfliktne zajednice neguju, fundiraju i zahtevaju od pojedinačnih individua da preuzmu tu poziciju i da je dosledno neguju i da od toga na neki način imaju sumanutu benefit i da ne mogu iz toga identiteta da se pomaknu. Dakle, njen otac je nestao na Ovčari '91. godine i to je trajna, trajna trauma. Mi smo ovih dana videli da je Apelacioni sud u Beogradu doneo neke presude i da se došlo do neke reparacije za one porodice žrtava čiji nestanak i identitet je utvrđen. Za ove druge koje nikada nisu pronašli upalo se u jedan limb, u jednu lošu beskonačnost i bez ikakvog odgovora, bez komentara, ti ljudi ostaju da čekaju nešto. Ivana, dobrodošla, hvala ti. Želeo bih da počnemo od tvog komentara na ovu presudu i kako se to sve tebi čini, čitav taj proces suđenja za Ovčaru i dokle se danas došlo.

Ivana Bodrožić:

Osvrnula bih se, možda, prije nego što odgovorim na tvoje pitanje, na komentar kojim je završio prethodni panel, o tome kako sve manje ljudi dolazi na ovakve konferencije, sa sve manje udruga i grupa se može komunicirati i uspostavljati suradnja. Meni se čini da je to potpuno logično, prošlo je 30 godina. Spomenuli ste i Ljiljanu Alvir i još neke druge aktere koji su aktivno sudjelovali u procesu i istraživanja zločina i pomirenja. Mi imamo, recimo, upravo spomenuti slučaj Ovčare, u kojem se zapravo zaista ništa nije dogodilo. I ljudi koji su obitelji poginulih i nestalih zaista izgube elan da sudjeluju na konferencijama na kojima zaista zbog niza razloga mi svi manje-više razmišljamo isto i zapravo se umore od ponavljanja potpuno istih stvari, a nema onog stvarnog što bi nam zaista značilo. Jedna stvar su simboličke geste koje su se povremeno u ovim društvima događale i kojima smo svje-

dočili, međutim, obiteljima koje su bile žrtve rata i obiteljima koje traže svoje nestale te simboličke geste zaista ne znače puno.

Evo, kad je počeo rat, kad je moj otac nestao, ja sam imala devet godina. Danas imam 40. Meni će možda još nešto značiti u životu da ja pronađem svog oca kao i mojoj majci koja je sad blizu 70 godina, ali zapravo oni ljudi koji su trebali dobiti bilo kakvu satisfakciju iole, ne u reparacijama nego naprosto u tome da su zločinci pronađeni, da su kažnjeni, da su pronađeni posthumni ostaci, mnogi ljudi, danas ih više nema. Recimo, moja baka nije nikada sahranila svog sina i sve ono što se događalo i sve ono što je ona gledala dvadesetak godina apsolutno ljudima nije ulijevalo nikakvu nadu ni u pomirenje niti ikakvo povjerenje. Tako da je meni potpuno logična činjenica da se sve to skupa s vremenom lagano osipa. Ostaju, s jedne strane, nevjerovatni entuzijasti koji se trude i koji iskreno rade na procesu pomirenja, ostaju ljudi kojima je to nekako i posao, koji se nalaze unutar pravnog sustava, ostaje politički establišment kojem to veoma često služi kao skupljanje političkih poena, jer na takvim traumama se jako dobro radi, bez obzira koliko je tu vremena prošlo. I sve skupa s protokom vremena gubi smisao. S jedne strane, simbolika prelazi u potpuni kič, kao što možemo vidjeti sa kolonama koje se događaju u Vukovaru svake godine uoči 18. studenog i zapravo je potpuno obrnuti reciprocitet onoga što se trebalo dogoditi: kažnjavanje ratnih zločina, ratne odštete, pravog procesa pomirenja i onoga što mi gledamo na televiziji.

Spomenuću samo, kao što i vrlo često naglašavam: u Vukovaru i dan-danas djeca idu u odvojene škole. Ljudi rođeni '91. godine danas su tridesetogodišnjaci. Znači ljudima kojima smo mi, ne ja direktno, ali recimo generacije malo starije od mene koje su imale političku moć omogućile to da se njih od najranijeg doba njihovog života uči da oni nemaju šta zajedno raditi u učionici, da oni jednostavno, iako ni za šta nisu krivi i počeli su živjeti u tom gradu na način na koji su počeli, da se oni međusobno ne razumiju. Da oni kad za 15, 20 godina sjednu za stol, da su oni jedni drugima kroz proces obrazovanja, kroz ono što smo mi nazvali mirna reintegracija, onečovječeni. Tako da moj optimizam nije velik.

Posebno pitanje, evo samo da se još na to kratko osvrnem, jeste pitanje nestalih. Moj otac spada u onu skupinu ljudi koji ni dan-danas nisu identificirani. Presudom za Ovčaru doista obitelji žrtava čija su tijela identificirana dobili su ili će dobiti neki vid financijske odštete, što je također nešto o čemu se može diskutirati. Međutim, oni koji su nestali, iako su njihove obitelji živjele trajnu agoniju, iako su gledale sve one igrokaze o donošenju neke prastare dokumentacije iz Vukovarske bolnice, iako su gledali izvinjenja, zapravo iza

tih simboličkih gesti nikad se ništa nije dogodilo. Nije se dogodilo da je jedna osoba se zauzela, iz srpskog političkog vrha, pa i hrvatskog, na način da se dođe do nekih informacija. Ubiti i zakopati 70 ljudi ne može napraviti jedan čovjek. Za to vam je potrebna ozbiljna infrastruktura. Netko nešto u ovoj zemlji, kao i u Hrvatskoj, o tome zna. Da je nemoguće doći do takvih podataka nakon 30 godina ljudima zaista onda ostavlja takav dojam da čak i na mjesta koja se bave ovom problematikom jednostavno ne žele dolaziti.

Ja ću vam samo ispričati jednu malu anegdotu. Kad sam prije nekoliko dana rekla svojoj mami da idem u Beograd na ovu konferenciju, ona mi je, ne iz ideoloških razloga nego upravo iz ovih koje sam nabrojala rekla, „a što ćeš tamo“. Ja sam rekla a ne znam, ono, idem razgovarati s ljudima. Ja sam generacija koja si ne može priuštiti da kaže sve je gotovo i nikada ništa neće biti bolje, jer naprosto, imam djecu koju moram i želim odgojiti u nekoj nadi. Međutim, ono što mi je ona rekla, rekla je: „Pa neće se ništa dogoditi. Ti da odeš tamo i da se vratiš od tamo, sve će ostati isto“. Za nju, kao nekog čiji je život stao prije 30 godina, kao ženi od 36 godina s dvoje djece koja je ostala sama, njoj naprosto ovakve stvari, kao i sve druge koje se događaju ne donose neku nadu ili uvjerenje da se išta pomaknulo.

Mi smo u jednom limbu, dugotrajnom. To nije stvar koja se može otpetljati lako. Ovo što je isto Fred Matić govorio bilo mi je jako zanimljivo, sjajne stvari je rekao, međutim, s jednom se stvari ne mogu složiti, a to je da se sa ratnim posljedicama ne trebaju baviti ostala ministarstva, od ministarstva poljoprivrede do ministarstva kulture. Ja mislim da trebaju, zato što je rat jedan tektonski porjemećaj u društvu koji ostavlja silne posljedice na naše živote, i to na svaki segment našeg života, i mi ne možemo prepustiti bavljenje ovim pitanjima isključivo ljudima koji su zaduženi za, kako se to kaže, ovu tematiku. Znači, mi moramo shvatiti da trauma koju smo mi proživjeli kolektivno i te kako utječe na to koga mi biramo, kakav diskurs priželjkujemo čuti politički o sebi, o drugima, tko su ljudi koji nas predstavljaju u Saboru.

Za početak, trebali bi imati i s jedne i druge strane nekakve političke vizionare kojima je jasno što se dogodilo i kuda to vodi, i s druge strane, ljude koji shvaćaju da je prošlo 30 godina. Znači ovo je važno nama, ovo je važno meni u mojim četrdesetima jer sam imala to iskustvo, jer je to bio moj otac. Znači ljudi koji su rođeni '91, koji nisu imali iskustvo rata, su danas zreli ljudi. To njih više ne zanima na način kao ljude koji se danas ovdje nalaze. Moramo shvatiti i nekako biti sposobni za širu sliku. I ta trauma koju nosimo, ona se naravno prenosi i na ostale segmente društva i na generacije koje dolaze.

Ali nema tu jednostavnog rješenja, osim toga da prestanemo u Hrvatskoj i u Srbiji birati ljude koji parazitiraju na diskursu traume, koji jesu teško oštećeni za vrijeme rata i sa jedne i sa druge i sa treće strane, i da zapravo dođemo do nekih pojedinaca i grupa u društvu koje će imati jedan bitno, bitno drugačiji diskurs.

Kako se to radi, to je zaista pitanje i za sociologe i za politologe, naravno i za sve nas ovdje, ali hoću reći, nema jednog rješenja. Ja svoja rješenja pokušavam nekako distribuirati kroz književnost.

Saša Ilić:

Kad smo kod književnosti, tu bih napravio malu stanku da bacimo kratko jedno svetlo na tvoj roman koji se zove „Rupa”. To je kriminalistički roman, *noar*, u kojem si pokušala zapravo svoje lične preokupacije i književna interesovanja da spojiš i da napišeš jednu priču koja tematizuje sve ovo, ali potpuno izmešteno i drugačije.

Ivana Bodrožić:

To je jedan *noar*, kriminalistički roman, koji sam napisala o postratnim događanjima u neimenovanom gradu, koji i te kako podsjeća na Vukovar. Ja sam dugo vremena pratila i kroz medije što se događa i sa većinskom politikom u tom gradu i sa manjinskom politikom u tom gradu, i iz svog nekog životnog iskustva zapravo zaključila da većina ljudi tu parazitira na mukama, tragedijama i boli tih ljudi koji žive tamo. Nisam puno izmišljala. Ono što sam čitala i ono što sam pratila stavila sam u jedan fikcionalni okvir. Kako je Jurica Pavičić lijepo rekao, kad pišete o Hrvatskoj to mora biti kriminalistički roman, pogotovo ako se bavite postratnim događanjima.

Međutim, salve uvreda i negativnih tekstova o tom romanu, prijetnja od saborskih zastupnica koje sam dobivala po objavi tog romana, to je bilo nešto potpuno nevjerovatno. Ja sam bila osupnuta kako je nevjerovatno da ljudi mogu u svom stvarnom životu raditi određene stvari i zbog toga se ne srame, a s druge strane, kad ih netko stavi u fikcionalni okvir, odnosno ne njih, imenom i prezimenom, nego nekog tko na njih podsjeća, oni zapravo postaju strašno iziritirani i užasno ih to vrijeđa.

Dakle, ja sam zaista pisala o tom jednom muzeju propagande koji je taj grad postao i, na kraju krajeva, pitala sam se je li to ono najbolje 20 godina nakon rata što Hrvatska može ponuditi takvom gradu, da sad njih uzmem kao neke paradigme, s jedne strane Glavaš, s druge strane Stanimirović. Je li to najbolje što mi možemo iznjedrati nakon rata, nakon svega što se dogodilo i da to budu ljudi koji će kreirati našu politiku i u Hrvatskoj i u Srbiji?

Taj roman je, eto kažem, doživio svašta, međutim, zanimljiva je činjenica da je baš ove godine izašao i u Americi, i u isto vrijeme proglašen za jedan od 10 najboljih internacionalnih krimi *noar* romana. Znači, doživio je potpuno drugu sudbinu. Njemu se osporavalo sve, od književne vrijednosti, zapravo bavljenja temama, jer sam se u isto vrijeme bavila i sa jednom i sa drugom stranom. Tako da, ako je ovo panel iz spisateljskog i umjetničkog ugla, to je bio moj doprinos tome.

Angažirana književnost nosi taj nekakav pečat kao da će književnost zapravo oštetiti angažman. Ono što može uništiti dobru književnost je samo netaleantirani pisac. A romani koji su angažirani barem imaju neku ideju. Koliko se puno piše onih romana koji nemaju niti ikakvu ideju, a loše su napisani. To bi trebalo osvjestiti o kakvim se pojmovima radi, ali kažem, moj doprinos potpisivanju deklaracije o zajedničkom jeziku došao je naprosto iz ta dva smjera. Jedan koji je stručan, drugi zdravorazumski. Sve moje knjige koje su objavljene u Srbiji uvijek su objavljene sa različitim koricama, kod različitih izdavača, ali sa istim tekstom, znači nije potrebno prevođenje.

Naravno, to nosi određene posljedice. Ja živim u statusu samostalne umjetnice. Jedan luksuz zbog kojeg imam luksuz reći svoje mišljenje. Nikome ništa ne dugujem i ne zavisim od nečije institucionalne pomoći. Međutim, s druge strane, to je, kao što si i sam na početku rekao, jedna vrlo neizvjesna pozicija, pogotovo ako ne kapitalizirate svoje iskustvo rata koje ste mogli kapitalizirati kroz jednu nacionalističku nišu i nije najčešće ugodna, ali jedina je u koju ja zapravo vjerujem.

Saša Ilić:

Sa nama je danas antropološkinja, književnica Svetlana Slapšak.

Ono što je interesantno u čitavoj ovoj priči procesa pomirenja to je uloga žena, posebno u Beogradu, ne samo u Beogradu, to je i vaša bliska tema. Ja bih samo podsetio na jedan momenat 2012. godine, kada je došlo do smene Demokratske stranke i dolaska novoradikala na vlast da je bio čitav jedan talas obračuna sa ženama u Beogradu koje su bile nositeljke procesa pomirenja i suočavanja sa prošlošću, regionalne saradnje. Nataša je jedna od njih, a ja bih se fokusirao na sudbinu pomenute danas Borke Pavićević, koja je vodila, koja je osnovala i vodila Centar za kulturnu dekontaminaciju u Beogradu i Mirjane Miočinović. One su bile na posebnom udaru i to ne samo desničara, koji su jedva dočekali povratak radikala i socijalista, nego je došlo do lomljenja takozvane građanske scene koja se tada drastično

podelila i možda su najgori napadi došli upravo iz tog bloka. Da li biste nam vi, iz svog ugla, malo objasnili i rekli nešto o tome?

Svetlana Slapšak:

Setimo se samo koja je atmosfera među mirovnjacima, protivnicima rata, ljudima koji su godine proveli rizikujući svoje živote, svoja tela, protestujući protiv Miloševića, i šta se desilo posle oktobra, onog legendarnog oktobra. Desilo se to da su mnogi od tih ljudi smatrali da treba da naplate svoje usluge, da postanu ambasadori, da dobiju visoke položaje i tome slično. Nije mnogo različita situacija i 2012. godine. Ljudi se kada žele da postanu nešto potrudu da vlastima ponude neku glavu, kao dokaz da su vernici, da su ti koji su zaslužni, da su ti koji treba da dođu na položaje. To se dešavalo u drugoj polovini '80-ih godina, to se dešavalo za vreme rata, na početku rata, to se dešavalo nekoliko puta posle rata. Svaki put kad nastupi, ne kriza, nego upravo mogućnost takvim ljudima da nešto dobiju, oni će ponuditi nečiju glavu. Nema nikakvog dvoumljenja. Te glave su, jeftinije glave su ženske glave. Od njih, gubljenja tih glava, ima manje posledica. One se lakše prikazuju javnosti, lakše se ocrnjuju u javnosti kao što se desilo dvema ženama koje ste pomenuli. Dakle, taj postupak je meni dobro poznat i on u nekom smislu karakteriše književni život ne samo 30, nego i nešto malo više godina unazad, skoro 40 godina, i to je u evropskim okvirima jedan od najzanimljivijih slučajeva raspadanja određenog književnog života i određene književne sredine, sa takvim dinamizmom koji se nigde nije desio, ni u jednoj od postsocijalističkih zemalja. Od početne tržnice, pijace nacioanalizma u poznim '80-im godinama, zajedno sa raspadanjem prevođenja i kulturne razmene, to su bili ključni fenomeni, ne govorim o drugim stvarima, o raspadanju kulture književnoga dela pre svega.

Nacionalizam ne proizvodi dobru književnost i tu ću tezu braniti još jako dugo, sa jako mnogo dokaza. Dakle, desilo se nešto u književnosti što nije bio samo književni život, pritisak rata, i tako dalje. Ne, desilo se nešto u književnosti što je radikalno smanjilo kvalitet, što je suzilo književne horizonte, što je smanjilo različitost književnosti, što je smanjilo hibridnost koja se razvijala, što je smanjilo žanrovsku panoramu i tome slično. Sve se to desilo u kasnim '80-im godinama i za vreme prvih godina rata, kada su progredirani samo pisci koji su umeli da se prilagode. U tom smislu, primer pesnika koji je pre toga bio avangardan, eksperimentisao je sa vizualnom poezijom i sa semiseologijom, i odjednom počinje da piše u desetercu. Jer to je ta promena koja je zaista uništila u velikoj meri književno tkivo, baš književno tkivo jugoslovenske književnosti.

Zatim, za vreme rata, razvila se koristoljubiva književnost koja je polagala na „naše“ žrtve. Zatim se razvila internacionalizacija, u tom smislu da je mnogo ljudi otišlo, i tu ne govorim o dijaspori nego o egzodusu koji još traje. To je u velikoj meri doprinelo internacionalizaciji jugoslovenske književnosti odnosno njenome raširenju tematskom, u svetu, ali u tom smislu nažalost još uvek kolonijalizam i nipodaštavanje balkanske književnosti uopšte, a posebno nekadašnje jugoslovenske, nikada nije zaustavljeno. I konačno, ono što mislim da je najvažnije, razvio se novi tip cenzura o kojima nismo ni sanjali.

Ako mi dozvolite, dala bih samo dva primera tih cenzura. Jedan je moj, drugi je jednoga pisca iz Slovenije. Moj roman „Ravnoteža“ bio je napisan '96. godine i nije mogao biti objavljen punih 20 godina. Izašao je 2016. godine, uglavnom zato što se u njemu parodira, odnosno ja parodiram Dobricu Ćosića i njegovu lošu književnost. O tome da je to loša književnost pisala sam još '80-ih godina, pa to isto tako dugo nije moglo da bude štampano. Dakle, to su te cenzure koje su izdavačke cenzure, društvene cenzure, cenzure u književnom životu. Drugi takav primer je primer Mihe Macinija, slovenačkog pisca koji je napisao roman „Izbrisana“ 2014. godine. Vrlo brzo je preveden na srpski. I 2018. godine je isti Miha Macini napisao scenario i režirao film „Izbrisana“. Njegova knjiga je dospela u izbor za Kresnik, najveću književnu nagradu za roman u Sloveniji, ali naravno nije izabran. Njegov film, kada se pojavio, film naravno ima neuporedivo veću publiku i uticaj, jedan od najuticajnijih kritičara u jednom od najuticajnijih revija, u „Mladini“, napisao je negativnu kritiku. To je neki barometar koji slovenačkoj publici, naprednoj, progresivnoj, pametnoj, daje uputstva, i to uputstvo je bilo loše uputstvo. Taj isti film je, međutim, dobio celu seriju nagrada. Između ostalog je na Pulskom festivalu 2019. dobio nagradu za scenario. Dobio je nekoliko međunarodnih nagrada, ali ga slovenačka publika nije prihvatila zbog toga što je sa autoritativnog dela progresivne scene bio ocenjen kao loš. Taj postupak je zaista nešto što nije samo kritičarski, ne baš naročito profesionalan, ali nije ni naročito pošteno da tako kažemo. Ja sam film onda gledala pošto ga je otkupio HBO i uverila se da je reč o odličnom filmu, izvrsno snimljenom. Scenario je, naravno, još sažetiji nego što je roman, izgubio je nevažne delove, dobio mnoge važne delove. Čovek je profesionalno i vrhunski napravio film. O čemu film govori? Priča je veoma jednostavna. Žena koja je kao veoma malo dete sa svojim roditeljima došla u Sloveniju; otac se zaposlio, majka se zaposlila. Oni su živeli u Sloveniji kao Slovenci. Devedeset treće godine je odrasla žena, ima aferu sa oženjenim muškarcem i rađa dete koje hoće da rađa i hoće da ga ima. Međutim, u bolnici dokumenti detetovi nestanu, ne

postoje. Ona misli da je to kompjuterska greška, međutim, uskoro se uverava da njeni dokumenti isto tako ne postoje, dakle da su ona i njeno dete izbrisani. Bolnica predlaže da njeno dete neko usvoji, dakle potpuno jedna ludačka situacija. Ona u međuvremenu gubi posao i sve druge privilegije koje ima sa građanskim statusom. Drugim rečima, gubi građanski status i gubi dete. I u toj situaciji u filmu joj pomaže njen otac, sa kojim se razišla zato što je on bio stari Jugosloven. Tvrdoglavi otac joj pomaže da iz bolnice ukrade svoje dete. Zadnje reči u filmu su, otac prolazi pored dela za primanje u bolnici i kaže sestri: *smrt fašizmu, sloboda narodu!* I beba je spasena, je l'.

Dakle, taj film izrazito govori o onome što se dešavalo u Sloveniji '92, '93. godine kada je, kao što znate, nekih 27.000, ukinuta su im građanska prava, sva. Izgubili su svojinu, izgubili su posao, izgubili su status. Mogli su samo da se isele ukoliko su bili otkriveni bez dokumenata, trebalo je da promene dokumenta, ali o toj promeni niko ih nije unapred obavestio, pa su onda optuženi da nisu hteli da se prijave. Čitav niz najmračnijih afera, koje naravno nisu dotakle samo tih 27.000 nego mnogo više njihovih porodica, njihovih prijatelja, njihovih roditelja, svih koji su bili unaokolo. Dakle, govorimo o oko 100.000 ljudi verovatno. Mnogi od njih nemaju, kao što je Ivana dobro rekla, nemaju više želje da se bave sticanjem svojih prava. Evropski sudovi su im dodelili pravdu, ali pravda nikad nije realizovana u Sloveniji. Trebalo je da dobiju naknade, naknade su uglavnom retke i mizerne. Dakle, to je nešto što je ostalo od rata i još uvek se vuče i po sudovima. Još uvek ti procesi teku, nisu završeni. Verovatno neki od njih neće biti završeni, jer tužilaca više nema.

I sad, zamislite, oko književne obrade i filmske obrade takve teme, pojavljuju se talasi, slojevi cenzure o kojima nikad nismo sanjali. Parlamentarna demokratija omogućava nove oblike cenzure o kojima, zaista, niko nije sanjao. I to je nešto što dotiče književnost danas, umetnost, kulturu u celini, taj strah pojedinca, ta neizvesnost književne sredine, i uz to još ide naravno i socijalno uništavanje kulture, kako smo videli u Sloveniji u poslednje dve godine.

Dakle, ne samo nezvanična, ne samo alternativna, ne samo prekarna, nego i zvanična kultura je u opasnosti, jer zapravo smeta onome što se danas smatra kao parlamentarna demokratija. Problem kulture danas izvesno nije problem nesaradnje. Naprotiv, saradnje ima jako mnogo. Nije u neprevođenju, prevođenja ima, kao što vidimo na albansko-srpskom primeru. Nije u nekoenzistenciji različitih novih književnih postupaka. Ništa od toga ne smeta, naprotiv, postoji u kulturi, napreduje i dalje, međutim, problem je uistinu u

državi u kojoj vlada parlamentarna demokratija koja je rezultat najstrašnije reči koja se pojavila posle pada Berlinskog zida – tranzicija. U šta?

Saša Ilić:

Zaista ste dotakli neuralgične tačke ovih problema o kojima pričamo, sa čim je suočena kulturna scena u procesu pomirenja i inače, a nama ste dali šlagvort jer se pomeramo ka filmu.

Ja bih sada predstavio našeg gosta Andru Martinovića, koji dolazi iz Crne Gore. Autor je jednog zanimljivog filma, „Između dana i noći”. Radi se o omnibusu. Govorili ste o nečemu što je vrlo važno za proces pomirenja, a to je ta situacija sa prošlošću, neupokojenom prošlošću i kako doći do prevladavanja traumatičnih događaja iz prošlosti. Čime se bavi vaš film?

Andro Martinović:

Ugodno je biti u ovom društvu, ali nažalost tema nam je nametnuta ne od strane organizatora nego od strane stvarnosti.

Neću dugo objašnjavati taj pojedinačni slučaj ličnog filma. Osvrnuću se, zapravo, na treći dio tog omnibusa. Tamo takođe jedan otac traga za sinom koji je nestao u ratu. Počeo sam, zapravo, od jedne istinite ispovijesti kakvih je bilo puno, koje prevazilaze maštu. On kada ne uspijeva da pronađe tijelo svog sina, sahrani jedno drugo tijelo, koje nije identifikovano, kao svog sina, da bi na taj način zatvorio taj krug i dao svojoj porodici šansu da nastavi dalje.

Rasvjetliti šta se desilo sa nestalima, da se oni popišu i pronađu, to je zaista najvažniji i najplemenitiji zadatak koja ova društva imaju za početak. A čini mi se kad je u pitanju popis žrtava, mislim da bi on odgovarao gotovo popisu stanovništva na prostoru bivše Jugoslavije. I ovi koji su rođeni poslije rata, manje-više svi su, osim jednog malog kruga, svi su žrtve, žrtve raspadnute zemlje.

Zašto mislim da smo u ovakvoj situaciji? Evo jedno skromno viđenje toga. Kad su okončani sukobi, smatralo se da je to početak pomirenja, čak da je to možda i dovoljno da obustavimo konflikte. Nema više sukoba, nema ratnih sukoba, mada, kako je Milošević govorio, ni to nije isključeno. I dalje se smatralo da je to dovoljno za pomirenje. Zapravo je ostala ona druga, važnija stvar.

Pitanje pomirenja mora biti pitanje na nekim zajedničkim vrijednostima. To ću dovesti u vezu sa malom istorijom Evrope. Zašto Evrope? Evo Hrvatska je u Uniji, Slovenija takođe, ove zemlje, barem je to onako većinsko raspo-

loženje, kako god bile podjeljene iznutra, žele biti dio te zajednice. Ideja Evropske unije je neodvojiva od mira. Vjerovatno znate, bio je taj koncept veliki, koji jedan britanski historičar naziva *pax romana*, za vrijeme Oktavijana, uspostavljao je mir nekoliko decenije. Pa onda za vrijeme Karla Velikog, koji je zbog toga nazvan i ocem Evrope, pa onda imate Napoleona, kao neke tri faze ideje jedinstvene Evrope, koji donosi građanski kodeks, ukida feudalizam i tako dalje. I onda, od kraja Drugog svjetskog rata, '50-ih, formira se zajednica ekonomska, pa se onda pretvara u političku zajednicu. Zašto to navodim, taj primjer? Dakle, ideja o Evropi se kretala od ideje o tiraniji, ka zajednici vrijednosti. Zato je to pitanje, pitanje pomirenja na nekim vrijednostima danas, mislim, veoma važno. Da li možemo naći nekakav, makar i širok dogovor oko toga šta se kod nas desilo?

Mislim da naš problem nije da se mi ne suočavamo s prošlošću. Mi iz prošlosti ne možemo da izađemo. Ne da se mi ne suočavamo, nego je mi doživljavamo iznova i ona kod nas traje dugo.

Vidite, jedan mit je nastao na Balkanu, mit o vampiru, ne slučajno. Čini mi se da je ovde prošlost vampir koji se ne da upokojiti. Ona svako malo izroni i traži neke nove žrtve u krvi, i mi bismo se nekako oko budućnosti i složili, ali mi ne možemo da se složimo oko prošlosti. Nama je prošlost jednako neizvjesna kao i budućnost. I to je jedan od problema koji mi kao društvo, kao zajednica imamo. On se preselio, nažalost, na one generacije koje rat ne pamte, koji nisu bile svjedoci tog rata.

Dakle, šta čovjek da uradi u toj situaciji, suočen sa tom nekom moralnom dilemom koja je inače zasnovana, to sam rekao, na jednom stvarnom događaju u kojem je zamijenjeno jedno tijelo i otac je dobio nekog drugog umjesto svog sina?

Ova društva su omanula u tome što je pitanje obrazovnog sistema, pitanje kulture. Ja mislim da su to ključna pitanja. Zato kažem to su stvari, to su bitke koje se biju na duge staze, ali vi ih počnete danas da bi dali rezultat kroz neko vrijeme. Ta naša obrazovna paradigma, kulturna je jako važna. To nije problem ovog našeg društva.

Ajde da kažemo, elita mora da da taj svoj dominantan doprinos tome, jer ne potcjenjujem tu ulogu ljudi koji učestvuju tu i u ličnom smislu i u definisanju modela nekog kulturnog, ako ga ima. Mirko Kovač je to sjajno definisao u onoj zbirci svojih tekstova o raspadu Jugoslavije koju je nazvao „Elita gora od rulje”. Nama se to desilo. Sad treba naći drugi obrazac. Kako? Mislim da to postoji. Ne mislim drugu elitu, mislim da treba jedan drugi model kulturni,

jedan koj će uzeti recimo razum za polazište, znanje kao suštinu razvoja, a humanitet kao cilj.

Jedno od najvažnijih mojih iskustava desilo se ovako slučajno. Bilo je na jednom studijskom putovanju u Norvešku, pardon u Dansku, i dok smo letjeli ka Kopenhagenu, čitao sam magazin u avionu i jedan naslov mi je privukao pažnju. Pisalo je: *Ništa nije trulo u državi Danskoj*. Parodija na Šekspira, Hamlet, i onda sam čitao taj tekst. I onda kad sam došao u Arhus univerzitet, bilo je jedno predavanje, nije mi bilo bog zna zanimljivo, međutim, taj profesor djeluje pristupačno i on je tražio nešto da ga pitamo. Kako je došao red na mene, a nisam baš savjesno pratio, nisam u trenutku baš mogao da se povežem sa njegovim predavanjem, ali sam se sjetio tog članka i onda sam ga pitao: profesore, čitao sam da su Danci, inače tekst govori o tome, da su Danci najsrećniji narod u Evropi, i ja sam njemu postavio to pitanje – da li vi možete kao profesor univerziteta da mi objasnite zašto su Danci najsrećniji narod u Evropi?

Sad, on je izlagao nekih 15, 20 minuta i ja neću, reći ću samo par stvari. Predavanje je bilo briljantno, mi smo se svi složili da je to bilo ono iskustvo, kad bi ga bilo moguće prenijeti na naše sredine, a nisam toliki pesimista da ne može. Pazite, on je govorio, prvo, mi smo društvo solidarnosti. Kod nas se dogovore svi da plaćamo najveći porez u Evropi zato što nama svaki stariji čovjek bez obzira da li ima porodicu, da li ga porodica obilazi i pazi, ima čovjeka koji o njemu brine. Mi smo društvo dogovora. Kod nas se vlast i opozicija mjesecima ubjeđuju da glasaju za neki zakon, jer taj zakon treba da važi i kad se vlast promijeni. Oni mogu da izglasaju u parlamentu odmah i preglasaju. To bi u Crnoj Gori uradili odmah, bez pardona, ne bi gubili vrijeme. Oni gube vrijeme da nađu konsenzus. Oni djecu vaspitavaju da budu najbolja što mogu. To ne znači kao kod nas. Evo, vi imate kompetitivnost. Evo i vi imate predsjednika koji kaže treba biti najbolji, važno je biti najbolji, pa onda falsifikuje u čemu je najbolji. Oni kažu ne, kod nas najbolji nije biti bolji od drugog nego da svoje mogućnosti razviješ do kraja. Jedan model koji bi za ove zemlje, ako bismo mogli da ga primjenimo, onda dao nekakav rezultat.

Mi to pomirenje u punom smislu nećemo dočekati, ali bi to bio залог budućnosti za sljedeće generacije.

Saša Ilić:

Sa nama je režiser Stevan Filipović. Dakle, spadaš u zaista mali broj filmskih režisera kod nas koji se bavi aktuelnim, gorućim problemima ovoga društva.

Bilo da se baviš nasiljem, ekstremističkim grupama, netrpeljivošću u mikro zajednicama, urbanim i tako dalje. Dakle, zanima me, pored Ognjena Glavonjića koji takođe ima to usmerenje na aktuelne probleme ovog društva, koliko je teško biti filmski režiser na ovoj sceni sa takvim idejama i filmskim narativima. Koliko se teško dolazi do filma u tim uslovima?

Stevan Filipović:

To je nekakva gerila, to je nekakav lični, bizarni hobi. Ne znam koliko može da se nazove profesijom, pošto ne funkcioniše u okvirima koje je sistem napravio. Ja bih se vratio korak ranije da objasnimo zašto je takva situacija možda ljudima koji ne znaju.

Ne znam koliko se vas seća onog slogana *Istina, odgovornost, pomirenje*. Mislim da smo mi negde zastali na istini koja ovde, pričam o celom regionu, nije rezultat rada historičara, naučnika, nego je nekakva priča koja traje i koja se prilagođava nacionalističkim narativima u ovim pričama od država koje smo napravili kad smo uništili Jugoslaviju konsenzusom nekakve većine. I onda iz toga nekako proizilazi sve to.

Da li je Srebrenica genocid ili nije genocid? Mislim da je vrlo jednostavno odrediti se po tom pitanju. A zašto se 99% koleginica, kolega ne određuje, pa zato što kalkulišu. I tako funkcioniše, pretpostavljam, u svim profesijama. A to su ključna pitanja.

Ne možemo mi dalje da idemo i ni o čemu ne možemo da razgovaramo ako nemamo istinu, ako nemamo minimum konsenzusa o tome šta se desilo. I onda je jako teško pričati o nekakvom društveno angažovanom radu i društveno angažovanom filmu kad ljudi koji su, kao, vaše kolege iza zatvorenih vrata pričaju jedno, i idu po kafanama u Zagrebu i slušaju narodnjake srpske u Prištini/Prishtina, u nekim kafićima, i super se provode, i super se družimo, i svi zapravo zajedno živimo u jugoslovenskom kulturnom prostoru, a onda oni ne postoje u javnoj sferi, onda oni ne postoje u njihovim filmovima, onda oni prihvataju taj nametnuti kolonijalistički model gde mi pakujemo naše filmove da oni zapravo budu ok nekom x, y nekom članu žirija u Finskoj, tako što ćemo da ih sterilizujemo od svih lokalnih elemenata. Živko Nikolić nikad ne bi dobio pare u današnjem modelu finansiranja, i to je spoljašnji razlog zašto su nam filmovi takvi kakvi jesu, zašto ne postoji život, zašto ne postoji istina u njima. Zato što su to neki proizvodi u toj mašini, kapitalističko-birokratskoj, koja će da nagradi dobar paket, dobar popunjen formular nekakav i onda da vam da 300.000, 500.000 evra finskih, danskih, ne znam čijih para, i onda ćete vi da napravite taj

film gde se ne zna ni koji je baš rat, ni koji su ovi, ni koji su oni, ne postoji nikakva predistorija.

To se sećam da sam gledao, „Zvizdan”, recimo, hrvatski film. Nije loš film Dada Matovića, međutim, tu ne postoji šta je bilo pre toga. Koji su, evo, čisto dramaturški problemi koji proizilaze iz tog pristupa, koji su motivi recimo tih Srba u tom delu Hrvatske tada? Je l' postoji tu nekakva predistorija toga što se tu dešavalo, pa da ti likovi imaju dramske motive? Ne, to smo sve operisali. I zašto nema „Aide” na festivalu autorskog filma? Zašto ovaj fenomenalan film juče koji smo gledali Blerte Basholi, po meni revolucionaran film, zato što se oslobađa tog narativa žrtve, zato što nešto što je moglo da bude još jedno to kukanje pretvara u jedan moćan feministički obračun sa patrijarhatom lokalne zajednice? Zato što je iskren, pošten film. A to ne postoji zato što, jednostavno, to se ne uklapa u ono što donosi novac, zato što ne omogućava kontinuitet tom našem esnafu.

Znate, ja sam mislio da je normalno kad sam krenuo da radim „Šišanje”, ja sam počeo, sam sam se uključio u Peščanik. Tad sam bio među glupljima i manje obrazovanima na Peščaniku. Imao sam sreću da mogu da učim od ljudi kao što su Vesna Pešić ili, ne znam, Srđa Popović, u debatama, razgovorima sa njima. To je škola, to je fakultet. To je investicija u nekakvo obrazovanje, koje će kasnije postati kičma nekakvog političkog stava bez koga ja nemam pravo, odnosno bez koga moje mišljenje o temi „Šišanja”, kojom se bavi taj film „Šišanje”, nema nikakve veze. E, upravo zato što je ta kičma bila jaka i ojačana tim angažmanom i tom edukacijom dodatnom, tim što je zovem drugi fakultet koji sam dobio, zato je „Šišanje” odjeknulo tako kako jeste. I zato smo imali pretnje smrću, i zato je bilo onog haosa na premijeri i tako dalje, i tako dalje. Zato što smo uboli u suštinu.

Sad, ja naravno ne poredim to sa Brankicom Stanković koja je imenom prozivala dilere droge. Igrani film to nije. Razlika je, tako je. Međutim, tu dolazimo do još jedne ključne stvari, a to je ako pričamo sve vreme o pomirenju, ako pričamo o politici, o promišljanju političkom, konceptualnom, onoga što mi radimo, strateškom, rekao bih, da li onda možemo da pričamo o *art hausu* i nekom *of of Brodveju*, ili možemo da pričamo o *mejnstrimu*.

Bioskopi, mejnstrim, su moje životno opredeljenje. Dakle, moj cilj, ako se bavim pokušajem razgovora i pomirenja nije priča *to the converted*. Znači, mi se ovde svi slažemo i mi pričamo istu priču decenijama jedni sa drugima, i to jeste važan deo cele stvari, ali to je samo početak. Mislim da je izlazak u mejnstrim i komunikacijama sa publikom koji nisu istomišljenici, nije 20

ljudi koji će da dođu na izložbu, uz sve poštovanje prema tim izložbama, jer su i one bitan deo nekakvog procesa, ali dok se ne dođe do komunikacije sa milion, dva, tri, pet, šest miliona ljudi, mislim da nemamo ništa od toga. Mislim da ne može da se preskoči rampa.

I onda, šta se recimo zanimljivo desilo baš sa tim „šišanjem”, da je nešto što je bio narativ, sad bi se Ivan Čolović ljutio što koristim tu reč, sa pravom, ali 'ajde, narativ Peščanika, je preneto u nešto što su na kraju pogledali milioni ljudi u regionu. I mislim da ta vrsta komunikacije, ako pričamo o političkom angažmanu, je nešto što za mene ima najviše smisla.

Imamo tu podelu na bioskopski film, koji se posmatra čak pežorativno, kao nešto što je manje vredno, je l' tako, otprilike ne treba ljudi da gledaju filmove, i nešto što je taj fondovski, festivalski film, koji znači da ćete u bioskopima imati 2.000 gledalaca. Mislim da je ta podela pogubna, mislim da je rezultat nekih rovoških ratova iz '70-ih, nekih sektu na fakultetima dramskih umetnosti, i mislim da zapravo doprinosi produbljivanju ovih problema i razlika, a ne tom procesu pomirenja.

Saša Ilić:

A šta se događa kada se ti sa takvim scenarijom obratiš Filmskom centru Srbije? Ovih dana smo svedoci skandala oko otkazivanja podrške uglednim režiserima, koje je tvoje iskustvo?

Stevan Filipović:

Pa, mislim, odbiju nas, naravno. Odbiju nas četiri puta sa gotovim filmom u kome igra dobitnica Bafta, Miriam Margolyes. Odbili su Gorana Markovića, Žilnika, na konkursu koji je praktično komisija već usvojila. Telo koje bi trebalo da bude administrativno ih je odbilo. Svaki moj film je bio odbijen na toj stepenici, a bez te stepenice ne možete da uđete dalje u te evropske fondove.

Ali da podsetim ljude koji ne znam da li znaju, mi ne živimo u državama koje imaju uopšte mogućnost za komercijalnu kinematografiju, zato što imamo jako mala tržišta. I onda većina evropskih zemalja funkcioniše po principu tih subvencionisanih kinematografija, što je sasvim ok ako ste Francuz ili Nemač i onda nekako. Tu se ne postavlja pitanje neke političke cenzure na prvom koraku. Kod nas je politička cenzura na prvom koraku *difolt*. I onda šta znači to za nas konkretno? Znači da ćemo ući u gerilu. I super bi to bilo da sam ja pisac, ili slikar, pa onda rizik preuzimam na sebe, međutim u filmovima imamo ekipe od stotine ljudi koji imaju porodice, treba da žive od nečega i onda ustvari ja ne mogu da tražim, nemam moralno pravo da po

peti put tražim da se radi gerilski film zato što sam ja politički negde drugde u odnosu na te ljude koji donose pare.

Ova situacija koju sad imamo sa Jelenom Trivan i Upravnim odborom Filmskog centra koji obara konkurs, mi kao esnaf smo tom svojom etikom „pirata sa Kariba“ i tim gledanjem isključivo sopstvenih interesa, tom apolitičnošću za koju insistiraju da je nekakva vrlina, doveli dotle, samleli smo sistem do pulpe koju onda bez problema može da uzme i proguta nekakva Jelena Trivan ili bilo ko drugi iz ovakvog režima. Tako da to je nešto o čemu se u stvari ne priča, evo, sem ovde. Ja ne vidim platformu. Moje kolege i kolegice nisu zainteresovane da pričaju o tome.

Saša Ilić

Čuli smo dakle sada vrlo zanimljiva izlaganja naših sagovornica i sagovornika. Ono što mi je bitno, ovde smo čuli i neke naslove knjiga, naslove filmova koji su cenzurisani, knjige koje su zanimljive, filmova, filmskih autorki i autora koje možemo da potražimo ili pogledamo preko ove platforme HBO, kao što je slučaj sa filmom Mihe Macinija. Dale, sve ove stvari kao činjenice, kulturne činjenice par ekselans ulaze u našu temu. Svakako, biće onih koji će to potražiti nakon ovog razgovora, a sada ako neko od vas ima neka pitanja.

Borjan Jovanovski:

Ja sam Borjan Jovanovski, novinar iz Makedonije. Ono što hoću reći, to je u slučaju Makedonije i što je meni napravilo puno utiska i što postoji prošlost koju smo mi namerno zaboravili i koja bi mogla i te kako da bude baza za bolju budućnost. Niko ne zna u Makedoniji da u Prespi, u tom regionu na jugu, da između Makedonaca i Albanaca postoji jedna izuzetno pozitivna tradicija. Ja sam našao četiri porodice koje su četiri generacije pobratimljene između sebe. To je najmanje 200 godina unazad. I to su priče koje niko ne priča. Naprotiv, imate ove narative koji sasvim vode u drugi pravac, ohrabruju mržnju.

Stevan Filipović:

Ako ja mogu da se nadovežem, teza koju pominjete je jako bitna. Ono što sam pričao o Blertinom filmu od juče. Dakle, da li ćemo da se sankamo na tom narativu žrtve ili ćemo da promenimo nekakvu paradigmu? Ima i lepih priča. To što na nekakvim festivalima širom sveta oni žele da gledaju Balkan kao neku životinju, divlju, u kavezu, koja gađa fekalijama jedni druge. To je problem tih festivala, a naše je da vidimo kako ćemo da odgovorimo na to. Da li ćemo da odgovorimo time što ćemo da pričamo razne priče, koje su neke i pozitivne, negativne, kritičke, ovakve ili onakve, i ljubavne, i obične, i trilere, šta god, i na taj način stvaraju jednu bogatiju kulturu, ili ćemo da

pravimo te razglednice, ono što se sa pravom naziva *poverty porn*, dakle, neka pornografizacija siromaštva ili stereotipa Balkana, tog divljeg Balkana na kome se tako lepo profitira? Ja mislim da je neka etička odgovornost autora, autorki, da se zaustavi taj trend.

A deo te odgovornosti je i imanje stava i učestvovanje u javnoj raspravi na različite teme. Ja ne znam koliko kolega, eto Ognjen Glavonjić je dosta eksplicitan u tim stavovima, ali koliko drugih kolega i koleginja uopšte želi da učestvuje u toj vrsti razgovora. Ne, to se sve dešava iza nekakvih zavesa, zatvorenih vrata. Bitno je da teče novac.

Milena Dragičević Šešić:

Htela sam da kažem da razgovor sličan ovome, da li je moguća umetnost nakon zločina, to jest osam razgovora na ovu temu, su obavljena u prethodnih pola godine u Centru za kulturnu dekontaminaciju. Pa pošto je reč o nevidljivosti svih ovih napora, htela sam i to da istaknem. Oni su svoj razgovor konceptualizovali samo u okviru vizuelnih umetnosti, gde recimo u ovom razgovoru nema nikoga, a u njihovih osam razgovora je bila jaka scena Hrvatske, Bosne, Srbije i tako dalje, kustoska, umetnička. Dakle, mislim da mi nečinjenjem onoga što inače radimo mnogo delatnijim, mnogo javnijim, mnogo provokativnijim, ustvari prosto ne omogućavamo efektivnost i vaših, znači svega onoga što je „Beton” radio, pa sad i ovi drugi u „Betonu” nastavljaju da rade, i svega onoga što se dešava u okviru festivala Krokodil, i kad bi se sve to nabrojalo ogromna je energija i aktivnost na toj kontra javnosti, na toj kontrakulturnoj sceni, ali tačno je da ona nekako izostaje, da je nevidljiva.

Saša Ilić:

Hvala svima, nastavićemo naš razgovor neformalno. Hvala.

IZ UGLA POLITIČARA

Moderator:
Adriatik Kelmendi, novinar

Panelisti:

prof. dr. Ivo Josipović,
predsednik Republike Hrvatske 2010-2015.

dr Vesna Pešić,
narodna poslanica 2007-2010, liderka građanskih protesta 1996/97.

Ranko Krivokapić,
predsednik Skupštine Crne Gore 2003-2016.

Vjosa Dobruna,
ambasadorka Kosova u Holandiji 2013-2018.

Shaip Kamberi,
poslanik u Narodnoj skupštini Srbije

Balša Božović,
poslanik u Narodnoj Skupštini Srbije 2012-2016.

Adriatik Kelmendi:

Dobar dan, Ja sam Adriatik Kelmendi. Novinar, univerzitetski predavač, direktor televizije „Klan Kosova“, na Kosovu/Kosova, ali sam sa zadovoljstvom među vama kao javni zagovornik inicijative REKOM i imam čast da budem u poslednjem i istovremeno najtežem panelu.

Najteži je pošto su pre nas govorili akademici, umetnici, članovi civilnog društva, te je odgovornost možda najveća na ovom panelu, na političarima, da odgovorimo na to kako postići pomirenje. I naravno moje je zadovoljstvo što niko od ovih političara nije odigrao ulogu zbog koje smo ovde. Svi su oni bili na suprotnoj strani, na strani žrtava i patnje o kojoj smo razgovarali i o kojoj ćemo diskutovati.

Da bih podstakao debatu, poslužiću se nedavnim ličnim primerom. Igram slučaja sa saradnicima televizije u kojoj radim imali smo treninge u Budvi. Izabrali smo Crnu Goru, a ne neko izletišta u Albaniji ili na Kosovu/Kosova da pokažemo i prenesemo poruku da možemo da saradujemo, možemo da odemo da se zabavimo, ali i da platimo, potpomognemo turizam, u ovom slučaju susedne zemlje. Ali ono što se desilo i što je na mene ostavilo utisak i što me je navelo da pomislim kako bi bilo teško da se desi u drugoj državi jeste to što smo u hotelu u kome smo boravili tokom dva vikenda imali po jednu žurku. Bilo je, naravno, muzike, uglavnom na engleskom, ali je bilo i albanske. I to i one najpatriotskije albanske muzike. Ono što je na mene ostavilo utisak je da smo bili okruženi konobarima, osobljem koje su činili Crnogorci ili čak Srbi, i desilo se da niko nije napravio ni najmanju grimasu. Nijedan incident ni teška reč. Ništa što bi bilo šta poremetilo i sve je proteklo kao da se ta zabava održala usred Prištine, usred Tirane, usred Njujorka ili Pariza. Dakle, pomislio sam, zašto se to desilo? Danas je nezamislivo da se u nekom hotelu u Srbiji održi žurka sa albanskom muzikom. Ali neću reći samo u Srbiji. Bilo bi nezamislivo da se danas u Prištini/Prishtina, Peći/Pejë ili Prizrenu održi proslava uz srpsku muziku. Zašto, kada su i Crnogorci žrtve onoga što se dešavalo u bivšoj Jugoslaviji? U Crnoj Gori ima i onih koji su nakon rata na Kosovu/Kosova bili primorani da napuste svoje domove i presele se i žive u različitim gradovima ili mestima u Crnoj Gori. Zašto njima nije smetala proslava na albanskom?

Imam jedan odgovor i ovim ću pozvati naše uvažene paneliste da odgovore. Koliku ulogu igra politički nivo? Crna Gora i Kosovo/Kosova su danas, možemo reći, u odličnim međusobnim odnosima. Crna Gora je priznala Kosovo/Kosova kao nezavisnu državu, a Kosovo/Kosova je takođe uvek bilo veoma

zahvalno na ovoj saradnji. Ovo priznanje na visokom političkom nivou uticalo je da građani počnu da misle da je prirodno da se druže, da sarađuju sa Albancima, Srbima, Crnogorcima koji žive u ove dve zemlje. Vidimo i dan-danas da tamo gde postoje tenzije na najvišem političkom nivou, ne samo na Kosovu/Kosova, Srbiji već i u Bosni i Hercegovini, podele ostaju i dalje duboke. U onim zemljama u kojima je već postignuto pomirenje na političkom nivou, postoje diplomatski odnosi, postoje dobrosusedski odnosi, i pomirenje je lakše.

Ovim ću pozvati naše uvažene paneliste. Krenuću od Crne Gore, pošto sam pomenuo Crnu Goru, od gospodina Ranka Krivokapića, bivšeg predsednika crnogorskog parlamenta.

Ranko Krivokapić:

Crna Gora je ono što ja mislim da je potka svih naših obračuna sa nacionalizmom, oni se svi obračunavaju sa jugoslovenstvom, ali ne kao političkom kategorijom, nego kao kulturološkom kategorijom. I ako im je nešto zajedničko, to je da su svi protiv Jugoslavije kao kulturološkog dostignuća. Ponavljam sada ne kao političkog dostignuća, ne kao najprosperitetnijeg perioda u ekonomsko-socijalnom razvoju tih naroda. Tražio sam puno podataka, radila je Evropska unija puno analiza, ne postoji bolji ekonomsko-socijalni period u životu svih južnoslovenskih naroda, stavljam tu i Albance sa Kosova, nego što je to bila Jugoslavija, plus kulturološka dostignuća sa kojima se sada obračunavaju.

Mi smo poslije ratova, a ja sam i antiratni ne aktivista, i zato nisam došao da bi se mirio jer sam sa svim ovim ljudima bio na istoj strani bez obzira u kojoj su zemlji bili, ja sam ovdje došao da bi nastavio da se borim, ne da bi se mirio. Nema mira sa onima koji su izgubili rat ali koji su, mislim da se jedan od nastavaka transformera zove „Osveta poraženih“ ili „Povratak poraženih“, koji su izgubili ratove, da parafraziram Ćosića, a sad vladaju mirom na drugi način. I zato ovdje nisam došao zbog pomirenja, ponavljam, nego zbog nastavka borbe. Mi smo bili na istoj strani u ratu, bilo da smo bili Albanci, kako ja kažem, ja sam jugoslovenski Crnogorac, ili smo bili kao Lordan Zafranović nedavno u Podgorici, jugoslovenski Hrvat koji ne smije da snima o Jasenovcu, a snimio je „26 slika“. Svi smo mi dio tih „26 slika“, tako da to zajedništvo postoji isto kao u ratu. Neprijatelji su isti kao u ratu. To što su kaplari postali generali nije popravilo nijednu od naših zemalja.

Isto tako kako su ubice Jugoslavije uzele njeno ime u napad na Dubrovnik, oni su branili Jugoslaviju. Ubice Jugoslavije su branile Jugoslaviju u napadu

na Dubrovnik. Ubice ideje i demokratije brane sad i prave evropske partnere integracije sa Briselom. To su dijagnoze sa kojima se ne možemo liječiti i ne mogu psi rata postati lideri naših evropskih zemalja ka Evropskoj uniji.

Mi smo izgubili rat za kulturu, sa tim sam i počeo. Mnogo su gora naša djeca, a mi smo već napravili strahovite zločine od 150.000 mrtvih na južnoslovenskom prostoru, nego što smo bili, usuđujem se reći, i reći ću zašto. Mi smo ipak školovani na kulturi koja je bila superiorna u odnosu na sada. Oni su školovani na Pinku, na *Zadugama*, i ako je nešto tačno u definiciji rata to je da se brane rata podižu u dušama ljudi. Sada se duše naše djece truju i nisam pesimista, naravno, znam da snaga liderstva to može da mijenja, ali reći ću vam moj primjer.

Ja sam bio poslanik ovdje '94. godine. U junu mjesecu sam Šešelju rekao, jun '94, da će odgovarati za ratne zločine. Nije bilo agresije, smijanje je bilo u sali. Bilo je smijanje u sali, ali je taj Beograd bio sigurniji nego ovaj sad. Ja sam u tom Beogradu šetao svaku večer poslije, bio je javni prijenos te sjednice. Mene su zvali Bjelokapić, asociirajući na to da branim Albance, ne Krivokapić, već kao aluziju na moje ime, ali to je bio sigurniji Beograd od ovog Beograda. I to je i te kako dokaz kako istorija ide unazad, iako formalno idemo ka Evropskoj uniji. To je scena možda i nadrealna. Režisera je tu puno, toliko, krećete se naprijed, ustvari krećete se nazad u mnogo čemu, samo što svi imaju interes da to ne vide.

Završiću jednom pričom o Crnoj Gori. Ja sam bio regrutovan u rezervne jedinice za napad na Dubrovnik. Naravno, bio sam zadojen s Antom Markovićem i bio sam u reformskim snagama i rekao da neću da idem u taj rat i javno sam dezertirao. Međutim, poenta je, došao sam kući, vi i ja smo iz istog kulturološkog kruga patrijahalne zajednice, međutim, majka me dočekala i rekla, bolje da si poginuo no što si se vratio. A u gradu je bilo, ja sam iz Starog grada u Kotoru, razilaženje, kao da sam kužan kad ulazim. Ljudi su se razilazili da ko ne bi bio preblizu mene. da ne bi bio sa nekim ko je onečišćen.

Međutim, to je ta snaga kulturologije u Crnoj Gori koja je vratila stvar u normalu mnogo brže nego kod drugih jer postoji tradicija multikulture i zajedništva koji drugi nemaju. Nijedna džamija u Crnoj Gori nije srušena poslije oslobađanja Crne Gore od Otomanske imperije. U Španiji, u Španiji su sve srušene, u Užicu, Titovom Užicu, su srušene stotinjak. U Beogradu je bilo 250 džamija. Sve se to desilo u našoj bliskoj tradiciji, tako da ponavljam, kulturologija je jedini mogući način da se ne nadamo nečemu čega neće biti dok ne riješimo ovo prvo.

Zato je snaga malog broja ljudi, a riječ je o jugoslovenstvu i završavam tu, je nastala u jednoj prepisci Bana Jelačića i Njegoša. Oni su znali tada da nemaju drugi odgovor na austrijske pretenzije, na mađarske pretenzije, na otomanske pretenzije, nego to kulturološko zbližavanje kroz jugoslovenstvo. Mi nismo stigli do tog nivoa koji su oni imali u 19. vijeku. Kulturološkog jugoslovenstva, ne političkog jugoslovenstva. Mi smo daleko od tog 19. vijeka, vjerovatno bliže 17. i 16, i to je povratak u prošlost da bi bili bolji, ne povratak u prošlost da bi se učili na zlu. Svako se vraća u prošlost da bi uzeo ono što mu odgovara, a mi mora da nametnemo vraćanje da bismo uzeli ono što su već dostignuća i ono što je lakše objasniti ljudima da je moguće. Sad nam sve to djeluje da je nemoguće. Ja mislim da je moguće, ali vrijednosni okvir ne može se vidjeti tako dobro iz Brisela kako ga mi možemo vidjeti sa dostignućima koja smo imali. Hvala vam.

Adriatik Kelmendi:

Hvala, gospodine Krivokapiću. Nastavićemo sa dr Vesnom Pešić. Poslanica u Skupštini Srbije 2007–2010, liderka građanskih protesta '96–'97, ali čini mi se da joj oba ova opisa nisu po meri, jer je opštepoznata i iznad svega kao neumoljivi borac za ljudska prava i kao poznata aktivistkinja.

Dr Pešić, pitao bih vas sledeće: Bliži se kraj godine, već smo u decembru 2021. godine, dakle prošlo je više od 20 godina od svih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Danas je doći na primer u Srbiju sa Kosova, ili iz Srbije na Kosovo/Kosova, i dalje jedno od najnenormalnijih putovanja. Morate promeniti putne isprave, čekati da uzmete jedan dokumenat, sakriti drugi i to je najmanji deo svega. Dakle, političari i dalje vode dijalog koji se odvija u ciklusima, bez jasne perspektive kako će se i kada krunisati. Kada govorimo u opštem kontekstu bivše Jugoslavije, kada u zemlji u kojoj se nalazimo i dalje vidimo puno mladih koji ocenjuju da je za ono što se dešavalo '90-ih godina kriv neko drugi, da je učinjena nepravda, posebno prema Srbiji. I dan-danas imamo murale ljudima koji su već osuđeni od strane Međunarodnog krivičnog tribunala za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji. Šta se dešava?

Vesna Pešić:

Moja glavna teza je ta da je od početka raspada Jugoslavije Srbija zauzela jedan najagresivniji položaj time što je krenula sa jednom idejom koja je inače vrlo stara, ali za vreme socijalizma potpuno prevaziđena, a to je da Srbi treba da žive u jednoj državi, a istorija ih je razdvojila i Srbi žive u rasejanju već vekovima, i u Hrvatskoj, i u Bosni, ali onda se pojavila pre svega ta Miloševićeva politička priča da Srbija treba da ne prihvati svoje granice koje su

poznate. To se može videti i po tome što se ona nikad nije prijavila na onaj konkurs kod Badintera. Praktično je konstatovano da se Jugoslavija raspala i da su sve te države postale samostalne države. Međutim, Srbija se tu nije prijavila zato što je ona smatrala da je ona mnogo veća nego što su njene granice. U tom slučaju, da se onda prijavila, morala bi da uđe sa Kosovom/Kosova, jer tada nije došlo do ovih novijih događaja nego bi se prijavila sa Kosovom/Kosova. Ali ovo je po mom mišljenju glavni uznemiravajući faktor na Balkanu, upravo zbog toga što ona ne prihvata svoje granice. Ako pogledamo sve druge države, uključujući i Kosovo/Kosova, sve su prihvatile svoje granice i na taj način se stabilizovale. Prihvatile ili izborile kad je reč o Hrvatskoj, pošto je bila razdeljena za vreme rata u Hrvatskoj. Za sada u ovom momentu mi možemo da kažemo da su sve države na bivšoj jugoslovenskoj zajednici, ili terenu, teritoriji, sve su države prihvatile svoje granice sem Srbije. I na taj način Srbija predstavlja i dalje taj uznemiravajući faktor na Balkanu, ustvari kako mi zovemo našem regionu, i naravno da sad momentalno su dve stvari u centru pažnje. Jedno je pitanje Kosova, koje je vrlo važno. Neću se vraćati u prošlost, rat sa Hrvatskom, rat sa Bosnom, i neću se vraćati u '90-e godine, nego ću poći od sada, jer sad držimo skup u ovom momentu iz političke perspektive kako izgleda mogućnost zaustavljeno pomirenje i kako bi moglo da se otvori novo poglavlje pomirenja.

Znači po mojoj nekoj dijagnozi, Srbija nije spremna ni za kakvo pomirenje. Iza Dodika i svih srpskih predstavnika van Srbije, iza njih uvek stoji Srbija i ona je ta koja daje podršku tim procesima. Meni se čini da je sada srpski proces, odnosno srpska ideja da će mirnim putem, znači ne ratom, ja ne mislim da se Srbija u ovom trenutku priprema za rat, ali mi se čini da ona hoće kao što je nekad, još ranije ponavljano, da će mirnim putem da ostvari svoje ciljeve, a njeni ciljevi su ustvari poznati – da će ona moći da prisvoji jedan deo dejtonske Bosne.

Samo da se kratko osvrnem i na tu dejtonsku Bosnu. Ja smatram da je Dejton odigrao izuzetno negativnu ulogu. On jeste zaustavio rat, ali kako ga je zaustavio. On ga je zaustavio tako što je praktično prihvatio Miloševićevu, Tuđmanovu sliku koju je još Čičak otkrio i pričao o tome da su se oni dogovorili da podele Bosnu i Hercegovinu. I na kraju taj mir je i uspostavljen upravo na toj pretpostavci da kad napravimo podelu Bosne onda će prihvatiti i jedna i druga strana, i to se praktično i dogodilo. Znači kad su podelili 49-51 i napravili jednu zgradurinu koja uopšte ne može da funkcioniše, oni su se unapred pripremili da će ona vremenom slabiti. A to se vidi i sa srpske strane koji insistira na tom slabljenju, preko Dodika koji igra vrlo

agresivnu sada politiku. Znači spušta i one funkcije koje ima Bosna na datom federalnom ili zajedničkom nivou. Pored toga, priprema čak i stvaranje sopstvene vojske. A sada kad je bilo pomenuto da će možda da se uvede ponovo služenje vojnoga roka u Srbiji, Dodik je odmah izjavio da će njihovi ljudi iz Republike Srpske služiti vojni rok u Srbiji. Znači hoću da kažem ja ne verujem da će Srbija zbog toga da uđe u rat ili da će doći do rata ali je glavna koncepcija da možemo mirnim putem mic po mic, mic po mic da razgradimo Bosnu i Hercegovinu koja i tako naslonjena na Dejtonski sporazum koji jeste zaustavio rat, ali nije životan uopšte. I pošto nije životan mi ćemo ga relativno lako razgraditi pa će doći do toga da će se Bosna rasturiti, pa gde će da ide Republika Srpska nego će da ide u Srbiju. Znači to je nekakva koncepcija koja je sada ovde vladajuća.

Što se tiče Kosova, tu moram da odem malčice samo dalje od sadašnjeg trenutka. Kada je Demokratska stranka izgubila vlast 2012. godine onda je dobila, mi ih zovemo *neoradikali*. Oni su onda, naročito kad je reč o Vučiću, on je u prvoj fazi svoje vladavine počeo da zagovara modernu Srbiju, da čitamo Maxa Webera, da ćemo biti kao Finska, i naravno, da je to nekakva njegova zasluga. On je, u odnosu sa rešavanjem Kosova, pošto je to bio glavni problem koji je nametan, tražen da se reši iz Evropske unije i Sjedinjenih Država, znači pre svega spolja a iznutra je stvarao određene probleme, on je napravio jedan veliki iskorak, znači sam Vučić, time što je potpisao Briselski sporazum. A po mojoj proceni Briselski sporazum je bila jedna vrsta realnog priznanja postojanja Kosova kao samostalne države. To je bio uslov da Srbija napreduje ka Evropskoj uniji. I postavljeno je rešavanje pitanja Kosova kao uslov svih uslova da bi Srbija uopšte mogla računati na to da se približi ili da uđe u samu Evropsku uniju, sem naravno onih klasičnih postavki koje se moraju, zahteva koji se moraju izvršiti. Ja neću nikakav istorijat ovde pričati šta se posle toga dešavalo, ali mi smo ušli posle toga u jednu ogromnu regresiju. Ta se regresija ogledala pre svega u unutrašnjim odnosima u Srbiji. Znači da smo mi dobili jednu klasičnu autokratiju, da smo dobili ličnu vlast Vučića, otkad je postao predsednik naročito. On je praktično preuzeo sve institucije, gotovo do poslednje. Znači svuda je stavljao svoje ljude, izgradio je jednu kulu od stranke koja je išla od dna do vrha i on je zaveo, praktično, opoziciju je proglasio unutrašnjim neprijateljem. Znači bilo ko, bilo čije ime da se pojavi opozicionara ili mogućeg predsednika, taj bi svako prošao jednog *toplog zeca*, što bi se reklo rečnikom Golog otoka, prošao bi jednu jezivu situaciju gde bi on bio ponižavan na sve moguće načine i preko svih tih tabloida koje je vlast organizovala za sebe i naravno stavila pod kontrolu

sve medije sa nacionalnom frekvencijom, izuzev nekoliko kablovizija, dve, tri možda koje možemo smatrati slobodnijim.

Znači u tako jednoj unutrašnjoj situaciji mi nemamo nikakvu perspektivu, mi sami u Srbiji nemamo nikakvu perspektivu. Verujte da Milošević jeste vodio te ratove i da je to bilo strašno zbog tih ratova, tu sedi i Vesna Teršelič i mi smo se družile od prvog trenutka, ja sam vodila Centar za antiratnu akciju, a ona je vodila antiratnu kampanju u Zagrebu, imale smo odlične odnose i dogovarale se o saradnji, znači kad pogledamo to da Milošević u unutrašnjoj situaciji uopšte nije tretirao opoziciju kao unutrašnjeg neprijatelja, mi smo imali veoma jake stranke, političke koje su bile različite naravno, ali su bili i vrlo važni unutrašnji faktori. S jedne strane Skupštine je bila opozicija, s druge strane je bila vlast, znači bili su socijalisti. Sad imamo situaciju koja je potpuno suprotna. Da mi imamo bojkotovane parlamentarne izbore, da mi imamo jednostranačku Skupštinu, da imamo ljude koji su kao neki *puppets*, kao neki klovnovi koji govore sve ono što im je naređeno tako da je situacija u samoj unutrašnjoj Srbiji toliko katastrofalna da ja ne znam da li je nama prvo važnije da rešavamo pitanje Kosova ili naše unutrašnje pitanje, jer sa ovakvom vlašću kakvu sada imamo mi ne možemo praktično rešiti nikakvo pitanje.

Vučić je dobio međunarodnu podršku, naročito Nemačke i Angele Merkel koja mu se obraća sa *dragi Aleksandre*, a to i Von der Leyen isto čini, sad je pre mesec dana bila ovde, ona se Vučiću obratila sa *dragi Aleksandre, čestitam na vašim reformama i uspesima*. Mi sada ne znamo šta bismo pre. S jedne strane imamo ovu razgradnju Bosne koja preti i privukla je i međunarodne snage. Recimo, Amerika je se ponovo, ne baš stavila u centar pažnje, pošto je njena opsesija Kina i druge stvari, ali u svakom slučaju sad smo dobili jednoga možda budućeg ambasadora Christophera Hilla koji je veoma iskusan, koji bi možda pokušao da malo stabilizuje ovu situaciju koja se, kako da kažem, mirnim putem ponovo približava nekakvom ratnom stanju i gde bi moglo da ponovo dođe do nekih velikih nesreća. Ja se nadam da neće, da će se to na neki način srediti ili smiriti, ali ideja je da ćemo mic po mic, mic po mic, izdvajanjem Republike Srpske ostvariti jedan deo tog srpskoga cilja da se svi Srbi, ili bar jedan deo Srba, stavi pod tu srpsku državu. Ali sada pošto je to ta Velika Srbija, kako smo mi to zvali i kako su radikali zvali, Velika Srbija, ne zvali nego smatrali da će se to stvarno i desiti, mi sad ustvari prikupljamo neke ostatke te Velike Srbije. Zašto kažem ostatke? To što se sad govori o jednom misterioznom *srpskom svetu*, gde se kaže da je taj *srpski svet* neka imitacija *ruskog sveta*, ali koliko ja mogu realno da či-

tam šta je taj *srpski svet*, to je ustvari da se privuče Republika Srpska, da se ujedini sa Srbijom, da se ovo što je počeo da pregovara Vučić sa Tačijem, dok je bio predsednik, da se dođe do promene teritorija ili da dođe da se sever Kosova koji je naseljen srpskom većinom, da se taj deo pripoji Srbiji ili da dođe do Preševske doline, do zamene teritorija. Znači to je jedno vreme funkcionisalo, više ne funkcioniše, ali ja sad govorim o *srpskom svetu*, znači jedan deo srpske većine na Kosovu/Kosova, zatim Republika Srpska, sa Hrvatskom više nema nikakve veze. Ima neke veze ali nema veze u kontekstu u kojem ja sad govorim.

Mi bi ustvari sa Hrvatskom mogli imati apsolutno najbolje odnose. Od kad je članica Evropske unije, nemamo šta da se svađamo sa Hrvatskom. Možemo imati svašta zajedničko, ali nemamo nikakvog razloga da budemo u nekakvom sukobu sa Hrvatskom. U taj *srpski svet* ja sigurno ne mislim da oni misle na Srbe u Čikagu nego misle na one u okruženju... E, tu sad dolazim do Ranka Krivokapića koji nam ništa o tome nije ispričao nego se dičio jugoslovenstvom, a ustvari radi se o tome da i vi spadate u *srpski svet*. Videćemo. Na to pitanje vi niste odgovorili. Možda će Balša, isto Crnogorac, naći neko rešenje. Samo da znate da ste i vi viđeni deo *srpskog sveta* a vi pričate o imaginarnoj Jugoslaviji, a ne vodite brigu što ćete uskoro biti u *srpskome svetu*.

Adriatik Kelmendi:

Nakon onoga što je rekla gospođa Pešić, dobro je da pitamo gospodina Shaipa Kamberija koji je, prvo, opozicija u Srbiji, drugo, dolazi iz Preševske doline, treće, Albanac je, i možemo da pričamo o onome šta je gospođa Pešić rekla – da Srbija nije zainteresovana za pomirenje i nije odustala od svojih ciljeva, ali namerava da ih sada postigne mirnim sredstvima, u nameri da podeli Bosnu i reorganizuje njenu teritoriju u ono što je nazvala novom verzijom Velike Srbije, ako je mogu tako nazvati.

Shaip Kamberi:

Mirredita, dobar dan. Ja tako obično počinjem svoje govore u Parlamentu na osetljive teme.

Ja sam spremajući se za danas pročitao negde da je bivši pravni savetnik u Sekciji za međunarodno pravo Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju Martin Bergson rekao da se retko sreću ljudi iz bivše SFRJ koji sa nepristrasnošću mogu da prihvataju istoriju. Ono što je rekla gospođa Pešić demantuje ovo što je gospodin Bergson rekao.

Opšte je poznata činjenica da u Srbiji populizam dominira, zapravo populizam sada dominira i u Evropi i na Balkanu, ali u Srbiji dominira populizam od '80-ih godina, kada je i počela kosovska kriza, taj zadnji interval kosovske krize. Srbija se danas nalazi u situaciji propagandnog rata '90-ih koji održava sve stereotipe sa kojima je taj rat i počeo. Mislim da to šteti demokratiji u samoj Srbiji, a šteti i regionalnim odnosima upravo i zbog ove činjenice o novoj proklamaciji Aleksandra Vulina o *srpskom svetu*.

Neiskreno je od strane vladajućeg režima u Srbiji da se na jednoj strani bori za *Open Balkans*, inicijativu koju podržavaju Albanija i Makedonija i da želi saradnju sa polovinom Albanaca istovremeno negirajući da postoji druga polovina, a istovremeno u Beogradu preko Aleksandra Vulina se propagira *srpski svet* koji zapravo znači teritorijalne pretenzije prema svim ovim zemljama za koje je gospođa Pešić rekla. To nas dovodi u nove konfliktne situacije.

Suština celog ovog problema oko pomirenja ipak se nalazi ovde, u Srbiji. Iz prakse vidimo da Hrvatska i Crna Gora nemaju problem. Crna Gora i Kosovo/Kosova nemaju problem. Kosovo/Kosova nema problem ni sa Makedonijom. Srbija ima problem sa Hrvatskom, ne želeći da prizna ratne zločine, plašeći se verovatno ratnih reparacija, ne želi da prizna zločine u Bosni, jer time gubi ambicije za teritorijalne pretenzije prema Republici Srpskoj i naravno, ne želeći da prizna ratne zločine koji su počinjeni na Kosovu/Kosova zato što misli da će time sačuvati bolju pregovaračku poziciju u ovom procesu. Autoratizam koji je na snazi sada u Srbiji jeste osnovni problem i nedostatak jednog bržeg procesa pomirenja na Balkanu i naravno ambicije koje postoje i dalje prema Kosovu/Kosova, ili barem prema njegovom severnom delu.

Izvinjenje je ono osnovno što bi trebalo da se čuje od one strane koja je počinila zločine da bi se procesi pokrenuli. Nažalost, mi ga evo godinama od nikoga nismo čuli. Štaviše, imamo apsurdne negacije svih ovih zločina koji su se događali i genocida u Srebrenici. Evo zadnjih dana slušamo sad i negacije ratnog zločina u Račku/Račak na Kosovu/Kosova i svih drugih zločina koji su počinjeni. A žrtve, oni koji su direktne žrtve tog ratnog nasilja, tih ratnih zločina, ako ne pravdu, ono barem neku satisfakciju bi dobili i izvinjenjem i sudskim presudama koje bi kaznile te krivce.

Adriatik Kelmendi:

Kada smo kod izvinjenja, gospodine Kamberi, a čulo se i u prethodnim diskusijama, uobičajeno na ovakvim forumima govorimo o izvinjenju kao o koraku da se krene napred i uzimaju se primeri iz vremena Nemačke ili i drugih

dešavanja u Evropi, i često je korišćeno i navođeno i na relaciji Kosovo/Kosova – Srbija. Danas imamo situaciju koja može poslužiti kao jaka simbolika položaja Kosova i Srbije.

Danas se u Srbiji često govori da je njen najmoćniji čovek zapravo njen predsednik, gospodin Vučić, koji je bio ministar u vladi za vreme rata na Kosovu/Kosova i istovremeno je deo procesa dijaloga, uz posredovanje Brisela, sa premijerom Kosova koji je osvojio preko 50% glasova. Kada je reč o izvinjenju, gospodin Kurti, aktuelni premijer Kosova, bio je zatvoren od strane režima u kome je bio i Vučić. U jednom televizijskom promotivnom klipu koji se često pominje, kaže se da je gospodinu Kurtiju pozlilo 38 puta, dakle onesvestio se od batinjanja u srpskim zatvorima. Danas on vodi dijalog, kao što smo videli, sa nekim ko je bio ministar u vreme kada je on patio u zatvorima. Da li bar na ovom nivou treba da imamo neku vrstu izvinjenja?

Shaip Kamberi:

Sigurno da traženje oprosta znači direktno prema žrtvama koje su bile i tog režima i tog etničkog čišćenja i ratnih zločina koji su tada postojali. Međutim, mi imamo na sceni, kao što sam rekao, autoritarni režim koji uništava demokratiju i u samoj Srbiji, ne samo regionalne odnose. Imamo na sceni opasni pokušaj revizije istorije i antifašističkih pokreta, izjednačavanjem četničkih pokreta, ili čak i ljotićevara, sa tim pokretima. Za žaljenje je za demokratiju kada 9. maja izvode se ljotićevske koračnice u Srbiji, ili kada Besmrtni puk u Nišu za 9. maj, za Dan oslobođenja od fašizma, predvodi osuđeni ratni zločinac general Vladimir Lazarević. Dakle, to su svi ti pokušaji revizije istorije, prikazivanja istorije na drugačiji način, na onaj način za koji Aleksandar Vučić i njegov režim misle da će njima pomoći. Mislim da u procesu pomirenja treba da se nađe odgovor na to kako se sukobi mogu rešiti na taj način da strane u sukobu same stvaraju budućnost, ili se obostranom zavisnošću vezuju jedna za druge.

U primeru Kosova i Srbije takva namera za sada ne postoji. Postoje tri procesa koja bi rekao, zapravo dva, koja mogu da pomognu ovaj proces. Eurointegracije, kao krovni proces sa zemljama koje bi trebalo da što pre budu deo Evropske unije, ali vidimo da i Evropska unija gubi pokretačku moć zato što nema jasnu politiku proširenja. Ona više nije ta, ona Evropska unija koja je nekad značila nadu za narode Balkana. Drugi proces je Berlinski proces koji je trebao da da odgovore na ova pitanja, koji je nažalost zadnjih godina mandata kancelarke Merkel zapao u ćorsokak i koji se sad pokušava zameniti novim procesom, balkanskim procesom Otvorenog Balkana, u kome na-

žalost ne učestvuju tri zemlje. Samo zbog te činjenice ja ne mislim da će on biti uspešan. Zapadni Balkan obuhvata šest zemalja i bez ijedne od njih taj proces ne može biti kompletan. I kao suštinski što se tiče albansko-srpskih odnosa jeste da bi Srbija bila u nekom procesu, ne Berlinskom, Berlinski podrazumeva da je Kosovo/Kosova država, u nekom procesu u kom se Kosovo/Kosova posmatra samo kao teritorija, ne kao država. Nažalost, viđenje u Tirani je takvo da oni gledaju svoje ekonomske interese više nego političke interese Prištine/Prishtina, ali bez Kosova. Bez Crne Gore, bez Bosne, taj proces ne može imati uspeh.

Mi smo danas i juče čuli i lična zapažanja onih koji su direktno pogođeni tim ratnim zločinima. Kada slušate te ljude, kada slušate šta su oni preboleli, ali da su spremni na oprost, mislim da ima nade, ima nade da će pomirenje na Balkanu stići. I samo bi sad za kraj citirao deo izveštaja, rečenicu iz izveštaja Komisije za pravdu i pomirenje Južnoafričke Republike koji je podnet predsedniku Nelsonu Mandeli a potpisao ga je tadašnji predsednik komisije Desmond Tutu. A kaže: „sada kada smo pogledali u oči bestijalnostima prošlosti, sada kada smo zatražili i dobili oprostaj i odštetu, zatvorimo vrata prošlosti. Ne zato da je ne bismo zaboravili, nego da ne bismo pustili da nas ona zarobi“. U tom pogledu, ako je u takvim društvima kao što je Južna Afrika, gde je decenijama vladao aparthejd bilo moguće pomirenje, moguće je i na Balkanu, s tim da svaka strana treba realno da se suoči sa realnošću koja postoji i da tu realnost prihvati.

Adriatik Kelmendi:

Hvala, gospodine Kamberi.

Sada se okrećemo prema Prištini/Prishtina, a sa nama je gospođa Vjosa Dobruna, bivša ambasadorica Kosova u Holandiji, aktivistkinja za ljudska prava od '90-ih do danas. Gospođu Dobruna, govorimo o pomirenju i prošlosti, i ratovima koji su završeni pre 20 godina, ali govorimo i o idejama koje mogu da podstaknu nove sukobe. Ako i dalje ima političara koji i dalje misle da teritoriju država nastalih na području bivše Jugoslavije treba proširiti, ali žele to da učine mirnim putem, bez saglasnosti svih strana, da li to može umesto pomirenja dovesti do novog sukoba?

Vjosa Dobruna:

Hvala, Nataša, što si me zvala. Hvala, Adriatik.

U Beogradu sam po prvi put od rata i imala sam i osećaj straha, bukvalno straha, pre nego što sam došla. Dok smo stigli do granice, te granične procedure, dok smo izašli odatle, noge su me maltene izdale. Nakon toga sam

već počela polako da dolazim sebi. To pokazuje koliko su svih ovih godina sve ove podele koje su načinjene, izazvale nepoverenje, traume kod svakog građanina ovog dela sveta.

To je jedna stvar koju sam htela da spomenem, ali i drugo, Nataša me je stavila u istu grupu sa političarima. To sam radila pet godina, kao ambasadorica u Holandiji. To mi nije bilo zanimanje. I sebe vidim mnogo više u građanskom aktivizmu, posebno u ljudskim pravima. Stoga, moj današnji odgovor neće biti učitiv, već će biti lišen političke korektnosti prema srpskoj državi.

Pre svega, kada je reč o mogućnosti da se pripremimo za pomirenje, mogućnosti koje su otvorene su bile poprilično ograničene od vremena intervencije međunarodne zajednice na Kosovu/Kosova, jer odlučivanje i briga nisu podrazumevali otklanjanje ostalih posledica rata, već se uglavnom radilo o infrastrukturi, o otklanjanju fizičkih posledica rata, ne uzimajući u obzir iskustva koja su delila stanovništvo tokom desetogodišnjeg aparthejda i godina stvaranja jaza između albanskog i srpskog stanovništva na Kosovu/Kosova, što se nastavilo sa obrazloženjem da nije vreme, da treba ostaviti stvari da se smire, dok je Srbija ovo vreme koristila da krivotvori neke događaje. Neke stvari su dokazane tokom suđenja srpskim čelnicima pred sudijama Haškog tribunala. Na primer, svi znamo *no corpse – no crime*, kako su sakrivena tela. Svi znamo kako je postupano prema većini ljudi, ne samo tela koja su odnošena tokom sanacije terena, već i zatvorenici, među kojima je bio i premijer Albin Kurti. Koliko je snage i truda trebalo uložiti nakon rata da se ovi ljudi, koji praktično nisu ništa učinili, vrate kući. Dakle, sve ovo je stvorilo veliki prostor koji je podstakao, produbio nepoverenje među zajednicama na Kosovu/Kosova, a time i Srbiji dao priliku da interveniše ili ima još veći uticaj na Srbe na Kosovu/Kosova i produbi strah od Albanaca.

Ono što želim da pomenem, u svom radu, aktivizmu i u vladi, imala sam jedan mandat, u vreme od 2000. do 2001. u zajedničkoj međunarodnoj i kosovskoj upravi, gde sam bila nezavisna kandidatkinja koja se bavila ljudskim pravima na Kosovu/Kosova, dobrom upravom i nezavisnim medijima. Prve uredbe koje smo izradili koje su nakon toga odobrile Ujedinjene nacije, bile su da se termin manjina ukloni iz upotrebe na Kosovu/Kosova i da se koristi izraz zajednice, druge zajednice. Razlog je bio taj što su svih tih godina pre, kosovski Albanci tretirani pežorativno jer su bili manjina, a srpsko stanovništvo na Kosovu/Kosova je imalo taj osećaj. Dakle, da smo ih nazvali manjinom, oni bi imali strah da bi bili isto tretirani. Iz tog razloga smo promenili terminologiju u svim dokumentima i stavili smo srpska zajednica, albanska zajednica, iako je ona bila u većini. Ovo je mala stvar, ali mnogo promena

počinje upravo od upotrebe reči. Zatim i upotreba jezika. Kada smo napisali prvu uredbu o upotrebi jezika, uradili smo to iako su 6% do 7% stanovništva na Kosovu/Kosova činili i čine Srbi, ali smo učinili da službeni jezici na Kosovu budu i albanski i srpski. Neke stvari smo pokrenuli od početka, i to nije došlo od međunarodne zajednice, već od Kosovu/Kosova, kosovskih Albanaca, kako bismo stvorili ambijent u kome ćemo mnogo lakše prevazići podele i mnogo lakše doći do zajedničke istine i pomirenja.

Nažalost, to se nije dogodilo. Nije se desilo zato što nije bilo političke volje, i ta politička volja, ne kažem da nije došla samo od albanskog rukovodstva, nego nije došla ni od međunarodne administracije na Kosovu/Kosova, da ovo pomirenje počne što pre i da istina oko svega onoga što se desilo na Kosovu/Kosova, masakrima i ostalim događajima, bude priča prihvatljiva za obe strane, već ih je podelila. Podelom zajednica, došlo je do posleratnih ubistva na Kosovu/Kosova, ali ona su se dešavala svima. Kriminalna dela nisu vršena samo nad Srbima. Podelom, zarad njihove zaštite, stvoren je još veći prostor koji je vremenom još više popunila Srbija svojim politikama i uticajem na Srbe na Kosovu/Kosova, što je stvorilo situaciju koju je veoma teško prevazići da bi se došlo do pomirenja. Ne verujem da može doći do pomirenja sa Srbijom, bez pomirenja sa svim građanima Kosova iz različitih etničkih grupa. Stoga smatram da je potreban pritisak, mnogo veći međunarodni pritisak na Srbiju da dozvoli kosovskim Srbima da odlučuju sami za sebe. I velika volja i manji pritisak ili volja kosovskog rukovodstva da otvori unutrašnji dijalog na Kosovu/Kosova, dijalog među Kosovcima, sa kosovskim Srbima, kao važan korak kako bismo postigli pomirenje.

Sada sam htela da dodam još nešto u vezi sa dijalogom. Kao deo dijaloga, dokumentom od 19. aprila 2013. godine, kojim se na Kosovu/Kosova predlaže struktura pod nazivom Zajednica srpskih opština, napravljen je korak unazad, i to je moje mišljenje, u pokušaju pomirenja građana Kosova, iz svih etničkih grupa, jer daljim podelama samo ugrađujemo slučaj Bosne. Na Kosovu/Kosova je podela, otuđenje građana kojima su već zagarantovana prava na samoopredeljenje, stvorila još veći međusobni jaz.

Adriatik Kelmendi:

Hvala, gospođo Dobruna.

Nastavljamo sa profesorom dr Ivom Josipovićem, bivšim predsednikom Republike Hrvatske. Namerno sam vas ostavio pretposlednjeg da govorite, posle iskustava iz Srbije, Crne Gore, Kosova i Preševske doline.

Gospodin Josipović, kao predsjednik Hrvatske, bio je spreman da upozna Hrvatski Sabor sa njegovom odlukom da u predsjedničkom svojstvu učestvuje u osnivanju REKOM-a i da time podstakne i druge lidere u regionu na konkretne korake koji su, kao što je gospođa Kandić malopre spomenula, dali često deklarativnu podršku inicijativi, i nikada je nisu potvrdili konkretnim odlukama i delima. I iz tog razloga, naravno, moramo da se zahvalimo gospodinu Josipoviću, ali ga moramo i pitati zašto nakon njega nije nastavljena ova podrška političkih i državnih čelnika u Hrvatskoj.

Ivo Josipović:

Bio sam na početku rata u nevladinoj udruzi u Zagrebu. Mi smo se zalagali kroz Hrvatski pravni centar za ljudska prava i bili smo zagovornici osnivanja Haškog suda i osobno sam bio u Strazburu na jednom sastanku gdje su bili iz cijele bivše Jugoslavije ljudi koji su isto mislili. Onda sam malo sudjelovao u cijeloj toj priči pomirenja kao umjetnik i moje iskustvo, jedno od najdirljivijih, kad smo se za vrijeme rata '92. našli ovdje blizu, ne tako daleko od zgrade SOKOJ-a, Saveza organizacija kompozitora Jugoslavije, gdje su se naše delegacije našle da bi uredile neke odnose, gdje nismo znali što očekujemo jedni od drugih. Šef naše, ja sam bio operativni šef, ali šef naše delegacije je bio formalno predsjednik društva kojemu je sin nestao u Vukovaru. Sin mu je nestao u Vukovaru i on dolazi u Budimpeštu, šta će biti. Dvije ekipe onako, kao revolveraši u vesternima jedni prema drugima. Taj naš predsjednik Marković i nažalost isto pokojni sekretar SOKOJ-a Kovač se zatrče jedan prema drugome. Šta će biti? Bace se jedan drugome u zagrljaj i zaplaču. I poslije su kolege kompozitori SOKOJ-a Srbije pomogli da ga nađemo u logoru ovdje u Srbiji i da dođe u razmjenu. Pomogli su mu i dok je bio tamo su mu donosili hranu, nosili su mu odjeću, pokazali su tu ljudskost i pokazali su da umjetnost može povezivati. Ali bilo je i nekih umjetnika koji su bili jako aktivni, iako čak nisu bili Srbi, a jedan akademik, neću sad o imenima, je bio jedan od glavnih ideologa Miloševića. On nije sudjelovao u tome, naravno. S druge strane, mi smo isto pomogli nekim kompozitorima koji su ovdje bili proganjani u Novom Sadu recimo, istaknuti kompozitor Bruči, da se smjesti u Zagrebu. Tamo smo ga spasili od onih koji su mu htjeli oteti stan, jer je govorio čovjek ekavicom pa ga je trebalo izbaciti iz stana, i njega i obitelj, ali smo to isto uspjeli riješiti. I bilo je još puno takvih zajedničkih aktivnosti, čuvali smo imovinu nekih naših kolega iz Srbije, pazili da se ne otme, jer se masovno uzimala imovina Srba u to vrijeme.

Ali onda sam prešao u stručnjake, malo sam promijenio ulogu, pa sam radio i napravio Ustavni zakon o suradnji Hrvatske sa Haškim sudom. Gledao sam

u Saboru kad je zakon išao na usvajanje. Vikali su HDZ zastupnici, *tko je to pisao, oduzmite mu diplomu, on je izdajnik*, ovo, ono. Međutim su ga usvojili, morali su ga usvojiti, taj tekst bez ikakvih izmjena. I onda kad sam postao zastupnik u Saboru, isto sam govorio o zločinima, potrebi suradnje, pomirenja, ali kad god bi rekli, *vi, političari* ja bih gledao di su ti političari oko mene. I onda se dogodilo neko čudo za mene i, ja mislim, i za veći dio Hrvatske, da sam postao predsjednik. I zapravo sam sva ta iskustva koja sam imao ujedinio sam u jednu politiku i proklamirao sam tri najvažnija cilja svog mandata. Jedan je bio ulazak u Evropsku uniju koji nije, daleko da je to moja zasluga, jedan mali komad je, ali većinom smo uspjeli zato što je cijela Hrvatska politička scena bila ujedinjena oko tog cilja. Nije bilo lako, 23. poglavlje, to će i Srbiju na kraju čekati kao vjerovatno najveći problem. Drugo, želio sam pomirenje i treće, korupciju da spriječimo i da se borimo bolje protiv korupcije. Da se vratim na pomirenje. Smatrao sam i vjerovao sam u to da sve to lijepo što smo imali zajedno čega naravno u formalno pravnom, državno pravnom smislu nema, nema bivše države Jugoslavije, ali nema nijednog razloga da se ne pomirimo i da ne živimo skupa. I vjerovao sam u onu poruku kako je bolje imati dobrog susjeda nego najviši zid koji bi nas kao trebao štititi. Počelo je dosta loše, tako da sam na inauguraciju pozvao sve predsjednike država nastalih na području bivše Jugoslavije uključujući i predsjednika Kosova, Seidiu. I onda sam shvatio da predsjednik Tadić ne želi doći na to jer je predsjednik Seidiu pozvan, pa su me nagovarali da otkažem poziv predsjedniku Seidiu, iz nekih zapadnih ambasada i nekih u Hrvatskoj. Međutim, ja to nisam htio, ne zato što sam volio više Seidiua nego Tadića ili obrnuto, nego zato jer smo mi priznali sve te zemlje i naprosto ne bi bilo pristojno da predsjedniku države koju smo priznali kažem gde, nećeš doći zato jer ima neki drugi koji je meni malo draži.

To se tumačilo kao nastavak ledenih odnosa. Bili su ledeni odnosi između Hrvatske i Srbije, međutim paralelno sam ja imao kontakte *ispod stola*, što bi rekli, sa predsjednikom Tadićem. Meni je žao da ga ovdje nema. Ja moram reći, on je bio u to doba, kakva mu je sad karijera slabo pratim iako smo ostali prijatelji, bio je evropejac i bio je nada za Srbiju, bitno drukčiji od predsjednika koje sam kasnije upoznao ili osobno ili kroz tisak. Dakle, mi smo u tajnosti dogovorili prvi sastanak, doslovno u tajnosti, nisu ni u mojoj vladi baš sve znali o tome, jedan neformalni sastanak u Opatiji. I tri dana ili dva dana pred taj sastanak sam bio na ručku sa ambasadorima Evropske unije i britanski ambasador na kraju kaže, ipak ću postaviti jedno neugodno i osjetljivo pitanje: hoće li ikad doći vrijeme da se vi nađete s predsjednikom

Tadićem? Pa sad, rekoh, hoće, evo preksutra se nalazimo. I on je mislio da ja njega zafrkavam. I onda sam ja još jedanput rekao, preksutra se nalazimo. On je izgledao vrlo uvrijeđeno. One tajne službe njihove nisu znale, nitko nije znao, i to je bio početak jednog dobrog prijateljstva, ne osobnog, i pokretanje drukčijih odnosa Hrvatske i Srbije.

Naš prvi susret je bio dolazak predsjednika Tadića na Ovčaru. Dakle, predsjednik Tadić je razumio da je od svega što je bilo ipak prvo da se ispriča za ono što se dogodilo na Ovčari, i ne samo na Ovčari, dok meni nije bilo teško, ja sam i prije odlazio i otišao sam naravno i s njim i u Paulin Dvor, gdje su stradali naši sugrađani Srbi bez ikakvog razloga, dakle samo zato jer su bili Srbi su bili ubijeni. Je točno je, netko je bio spomenuo na jednoj od prijašnjih sesija da je tamo bila neka grupa ljudi koja je okrenula leđa. Bilo je sedam, osam, 10 ljudi koji su okrenuli leđa, međutim odjek dolaska predsjednika Tadića je bio ogroman. Nakon toga, i ja sam bio u Beogradu, bilo je sjajno, na ulici su nas zaustavljali ljudi. Pao sam niz stepenice tribine u Somboru, to je bila glavna atrakcija. Taj video su više pregledali ljudi nego sve drugo što se događalo. Onda je on došao u posjetu Hrvatskoj i to je bio događaj prvog reda. Trebali ste osjetiti, to je bila drukčija atmosfera, drukčije se disalo. Vidjelo se da postoji snažan, veliki broj ljudi spremnih na drugačije odnose nego što su dotad bili. Da, bilo je ekstremista, ko što ih i danas ima koje ničim ne možete uvjeriti. Ja mislim da je potpuno pogrešna ambicija, netko je tu izrekao, ajmo mi dijalog pa će se onda netko promijeniti. Neće. Ima ta jedna mala ili srednja grupa ljudi i u Hrvatskoj i u Srbiji i na Kosovu/Kosova i u Bosni i u Crnoj Gori koja neće nikad promijeniti mišljenje i očekivati, trošiti energiju na njih zapravo nema smisla. Nema smisla. Trebamo imati svoju agendu, gurati je i učiniti da ona pobijedi. I u tom trenutku je ta agenda bila pobijedila. Bila je pobijedila. Naši odnosi su bili bitno bolji. Razvila se jača sportska, kulturna, gospodarska suradnja, osjećala se jedna dobra vibra, što bismo rekli u Zagrebu.

Međutim, evo, političke okolnosti su se promijenile, vi ste vjerovatno to i pitali, i došla su vremena već i za mog mandata sa novim vodstvom u Srbiji. Predsjednik Nikolić je pokazivao inicijativu da sudjeluje u razgovorima, ali nije to bilo isto, nije bilo isto. I odnosi su polako zahladnijeli. Kod nas je došlo do potpune promjene vlasti, dobili smo novu predsjednicu, dobili smo novu HDZ vladu i odmah je počelo, je l', puno je bilo sukoba verbalnih, sadržajnih, vezanih za ovaj zakon u Srbiji, zakon koji su zvali o univerzalnoj jurisdikciji. Pričam uopće to nije zakon o jurisdikciji, krivo se čitao. Dakle, to je jedan zakon kakav i mi imamo, ali je bio povod za snažni sukob. I sad si

mogao redati sukobe na sukobe koji se odvijaju do danas. I danas su po mojoj ocjeni odnosi između Hrvatske i Srbije lošiji nego što su bili tamo negdje recimo 2008/9/10. godine. Lošiji su nažalost.

S druge strane, to pomirenje nije išlo samo u pravcu Srbije. To je prva posjeta. Ja sam smatrao da je iz mnogih razloga možda Bosna i Hercegovina naš jednako važan susjed. Po nekim aspektima možda i „važniji“, sa velikim navodnicima, možda nego Srbija. Otišao sam u Bosnu i Hercegovinu i tamo sam imao u Parlamentu Bosne i Hercegovine govor u kojem sam se zapravo ispričao za politiku koju je Hrvatska vodila za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini. To je bilo dočekano od vlade na nož, to je bilo vrijeme kohabitacije. Ja sam tad bio sa HDZ-ovom vladom. Rekli su da će tražiti moj opoziv u parlamentu. Sastajali su se generali ratni, sastajali su se bivši premijeri da bi izrazili negodovanje na taj moj govor. Zanimljivo, Hrvati u Bosni i Hercegovini nisu ništa govorili o tome. Više-manje su šutili, nisu negodovali, barem nije bilo javno dostupno. Međutim, šta? U Hrvatskoj sam zato među građanima imao snažnu podršku. Rađena je anketa i preko 75% ljudi je podržavalo moj govor u Sarajevu i onda je, ipak moram reći, mudra žena, premijerka Kosor, koja je vrlo zaslužna za naš ulazak u Evropsku uniju, promijenila priču. Ja sam joj ponudio jednu deklaraciju o Bosni i Hercegovini koju je ona uvela u Sabor i koja je usvojena, i koja zapravo polazi od toga da Hrvatska u cijelosti priznaje integritet i državnost Bosne i Hercegovine i da neće činiti ništa i postupati ni na jedan način koji bi zapravo negirao suverenost Bosne i Hercegovine, da se nećemo miješati u njihove unutarnje odnose.

Ono što je pouka koju ja sad na kraju imam, za sebe prije svega, a htio bih i vama reći, posebno ako među vama ima budućih premijera i predsjednika. Nemojte se smijati, ja sam mislio da nikad neću biti predsjednik. Da me je netko pitao samo godinu dana prije, tko će biti idući predsjednik, ja bih rekao, namam pojma, ne. Tako ja s nadom gledam da će netko ovakvog profila kakvi ste vi tu postati predsjednik ili premijer u jednoj ili u svim državama nastalim na području bivše Jugoslavije, a pouka, ili predsjednica, to se podrazumijeva, šta je pouka. Šta god dobro da napravite, ako je dobro, nije zauvijek, nije zauvijek i ne ovisi o vama da li će to opstati ili neće. Ovisi o nasljednicima. Oni koji su došli poslije garniture koja je bila sa mnom nažalost nisu nastavili, pa ne samo u Hrvatskoj nego i u drugim zemljama, tu politiku pomirenja koja je uključivala suradnju s nevladinim sektorom. Napravio sam veliki grijeh koji mi i danas nabijaju na nos. Dobila je odlikovanje moja prijateljica Vesna Teršelič i *Documenta*. To mi do danas mnogi nisu oprostili, ali sam sretan da je to napravljeno, jer mislim da su zaslužili i možda i veće

odlikovanje nego što su ga dobili. Ali dobro. Dakle, ništa nije zauvijek, ali je bitno da i kad možda nestane na vidljivoj razini ono što ste radili i čemu ste se posvetili, mora ostati sjeme, mora ostati sjeme, a u Hrvatskoj je ostalo sjeme. Jer i danas kad vi pogledate ljude, ima onih koji su zadržali, koji su skloni nacionalizmu, šovinizmu i tako dalje, ali bome imate i veliki broj ljudi koji gledaju drukčije. I moje oči su uprte u njih i ja se nadam da će u našim političkim elitama, ima ih već i sad, ali da će ih bit još, koji će razumijeti ono s čim sam počeo. Bolje je imati dobrog susjeda nego najviši zid.

Adriatik Kelmendi:

Nastavljamo sa bivšim poslanikom u Skupštini Srbije, gospodinom Balšom Božovićem.

Balša Božović:

Nažalost, taj narativ ratni je sve prisutniji na ovim prostorima i u posljednje vreme. To je ono što ne promoviše samo Dodik. Dakle, to je neka konstanta u toj, rekao bih, skupini ljudi koja je unesrećila pre svega sve ostale, a onda i samu Srbiju tokom '90-ih godina. Dodik je došao, samo da kažem jednu-dve reči o njemu, hiljadu puta sam imao prilike da pričam o njemu a mislim da on nije vredan mnogo. Dakle, on je čovek koji se suočava sa korupcijom, on je čovek koji laže i krade već 20 godina, njega je američki tenk doveo na vlast. I onda vremenom, kada je video šta prija tom uhu, krenuo je polako taj narativ da vraća ne bi li opstajao na vlasti. To je nacionalistički narativ Karadžića, Mladića i tako dalje, a setite se, on je prvi rekao da je bio genocid u Srebrenici, da bi danas govorio da nema genocida u Srebrenici. Srpski nacionalisti često na nacionalizam gledaju kao na biznis i dok god on to priča ja sam siguran da se negde debelo koristi o građane, a s druge strane da beži od ruke pravde tako što će ostajati na vlasti, i mislim da je to slučaj sa njim. On zna da sve što bude pokušao, on je ušao u slepu ulicu i on, čini mi se, tako se ponaša, nema šta da izgubiti. Ja sam siguran da ne da će završiti svoju političku karijeru nego sam siguran da će biti procesuiran u nekoj skorijoj budućnosti.

Dakle, ono što je kada je taj narativ u pitanju veoma važno da kažem jeste da je sve više mladih ljudi ušlo u taj narativ. E sada, taj nacionalizam ima svoje metode i oni su nekako sve sofisticiraniji i počeli su polako u belim rukavicama to da promovišu u javnosti. I onda bih rekao, baš kad ste pomenuli to ko treba da bude predsednik, predsednica, ja mislim da je veoma važno, iako smo istomišljenici manje-više, da ohrabrujemo jedni druge. Mislim da je to veoma bitno i da dajemo podršku, i Zagreb Beogradu, i Beograd Zagrebu,

ili pojedinačno, kada su neke dobre stvari u pitanju. U pitanju je i Sarajevo, Podgorica posebno Makedonija, Priština/Prishtina, Tirana i tako dalje. Veoma je bitno da osećamo da nismo sami.

To je jedna stvar, a druga stvar je, kad neko uradi nešto dobro, da ga baš odmah ne sasećemo u korenu, nego da to jednostavno posmatramo kao neki proces, jer sa ljudima treba raditi. Ja mislim da je veoma važno raditi sa ljudima i da je veoma bitno, kao što je Vesna Pešić i kao Nataša Kandić, i mnoge, tokom '90-ih edukovale ili obrazovale veliki deo kasnije političke scene u Srbiji koja je predstavljala građansku Srbiju, mislim da je veoma bitan rad sa ljudima.

U tom smislu bih samo rekao jednu stvar, evo, kada su u pitanju mladi i politika. Rekao bih nešto iz vizure dva narativa koja su naizgled različita, ali su zapravo veoma slična. Dogodili su se neki protesti ovde kod nas, verovatno ste videli, blokirani su autoputevi, to su izveli neki ekološki aktivisti. Svaka čast organizaciji. Jedan od njih je Savo Manojlović. On je novi, mladi aktivista i njegov aktivizam je pokazao da je više uradio nego opozicija za tri godine kada je u pitanju pritisak na režim. Međutim, narativ koji promovise jeste greška ili njegovog mentora ili suočavanja sa onim što se dogodilo zapravo kad pričamo o pomirenju. Njegov narativ je duboko pogrešan i on pokušava negde da kaže: moja generacija nije učestvovala u ratu, to se nije dogodilo za moje vreme, nemamo mi ništa sa tim, idemo mi dalje da gradimo budućnost, a ovo šta je bilo, bilo je, to se nas ne tiče. Mi smo generacija novih tehnologija, mi smo genijalci, mi tu nemamo ništa sa ovim starim političarima i elitama, mi idemo dalje. A onda je uradio još jednu stvar koja je po meni neoprostiva, jer su tu neki ljudi koji su ne samo čuvali obraz Beogradu i Srbiji nego su decenijama se zalagali kao antiratni aktivisti koje on naziva negde *antiratnim profiterima*, verovatno to nikad niste čuli pre. To je jedan narativ koji ne samo da spočitava njima što se na taj način bave politikom ili gledaju na stvarnost nego ih čak stavlja u ravan sa ratnim profiterima. I onda je to, kako da vam kažem, jedna pozicija koja je tako lakša da se ne priča šta se desilo u prošlosti na Kosovu/Kosova, Srebrenici, Hrvatskoj, Bosni i tako dalje, nego kao, mi ćemo da se družimo. I ja onda razmišljam kako je to moguće da se dogodi, iz prostog razloga što kada se borite za životnu sredinu koreni toga, koreni prljanja su u onom moralnom prljanju prethodnom. Dakle, koreni za te borbe za čist vazduh i zemlju, i reke, i vodu, i tako dalje, oni se nalaze u onom moralnom posrnuću koje se dogodilo granatiranjem Dubrovnika, granatiranjem Vukovara, razaranjem Sarajeva, Srebrenicom i tako dalje. To su veoma povezane stvari. Ne možete se boriti za životnu

sredinu a da vam ljudska prava nisu bitna, da vam je zdrava životna sredina ispred zdravog razuma dakle, ili da ljudska prava ne doživljavate kao nešto što je bitno. Dakle, neka tela nevinih mogu da trunu u nekoj zemlji, ali da mi sačuvamo ovo, vazduh, vodu... A zašto, zašto bi samo to radili? Da bi bili zdravi i da bi šta, za 10 godina ponovo klali jedni druge? Dakle, taj narativ je veoma uzeo maha i mislim da je podržan od strane čak, što me zaprepastilo, velikog broja sadašnje političke elite kako na vlasti tako i u opoziciji.

S druge strane, dakle, gledam kako bi se na to osećao moj prijatelj Bojan Glavašević, imali smo danas prilike da slušamo i o Vukovaru, koji je svog oca, 31 godinu je imao, izgubio u Vukovaru tako što su ga paravojne formacije koje je kontrolisala JNA izvukle iz njegove radio stanice u podrumu Opšte bolnice Vukovar gde je svaku noć pričao „Vukovarske priče“ da bi smirio stanovništvo tokom granatiranja, streljali ga i bacili u jamu. I je l' to gradnja budućnosti, da mu kažete, nema veze, ti si bio mali, idemo sad dalje? Dakle, to su strašne stvari. I ovo je isto tako kad je u pitanju Irfan Čengić iz Sarajeva, isto tako Demur Shasha sa Kosova. Ne možete se praviti kao da rata nije bilo. To nije mudro. Ne možete bežati od realnosti tako što ćete samo ignorisati i reći u redu, idemo dalje.

I drugi narativ sa kojim sam se susreo pre nekoliko dana, što me posebno onako ostavilo, ostao sam bez teksta, a verujte, u politici malo šta je moglo da me ostavi bez teksta, preko puta mene u jutarnjem programu je bio budući kandidat za predsednika Srbije. On jeste konzervativan, ali kako da vam kažem, on pristojno izgleda, lepo obučen, Sorbonu završio, profesor univerziteta, obrazovan. Neko je juče rekao da nacionalisti uglavnom nisu načitanii, obrazovani, naprotiv, oni samo ne znaju za stid. Dakle, vrlo je tu važno da sve to gledamo. Emisija je bila povodom organizacije koju predstavljam koja je tražila da se „Quo Vadis Aida“ pusti na javnom servisu Radio televizije Srbije, zato što je to bitno zbog pomirenja, da se nastavi prekinuto pomirenje, da se nastavi zbog mira, da se to nikada više ne ponovi. Ne daju da se taj film pusti zato što se neki boje šta će građani da vide u tom filmu šta se dogodilo, jer mnogi i ne znaju. Mnogi misle da je to antisrpska propaganda i tako dalje. On kaže, ja sam protiv toga, to je antisrpski film. Ja mu kažem, pa dobro, čoveče, u redu, jesi pogledao film. Nisam. Kako znaš onda da li je antisrpski ili nije? Pa ne, to je retorika ta da smo mi zločinci. Pa kako znaš kad nisi gledao? On kaže, nisam, i nikada ga neću gledati. Sad, ja sam ovako zapanjen došao i rekao pa dobro, kako to obrazlažeš svojim prijateljima koji ti dođu iz Bosne, gledam odmah po sebi, kao i svaki čovek pretpostavljam, koji dođu iz Hrvatske. Šta ti njima kažeš ako si protiv toga?

On kaže, ne, ja nemam prijatelje u Hrvatskoj i Bosni, ja se samo družim sa ljudima iz Srbije, sa Srbima iz Srbije. Čak je imao velike pridike na Srbe iz Hrvatske, pošto su izdali neki nacionalni interes i tako dalje. I to su te granice koje je on postavio i koje više ne prelazi. Svako drugi je izdajnik, svaki drugi nije više dobar za nas. Jer on na prlja. I tako mlade generacije žive otuđeni jedni od drugih, začaureni, izolovani. Njegova žena je Francuskinja, mislim, to je posebna priča. Pa sam ga pitao, što se ne razvedeš ako se ne družiš ni sa kim van Srbije. Ali, u svakom slučaju to je taj drugi narativ koji je ekstreman, ali koji se sve više prima među mladim generacijama.

Dakle, ne možemo se družiti, ne možemo imati regionalnu saradnju bez suočavanja sa prošlošću. To ne postoji. I ja bih opet zamolio, eto, i Vesnu Pešić i mnoge koji su uticali i na mene i na moje političko razmišljanje u mojoj političkoj karijeri. Taj momak eto pokazuje jednu sposobnost da pritisne režim, da ispuni neke zahteve ekološke, ali treba raditi sa njim pa mu možda promeniti mišljenje. Možda će za par godina krenuti drugačije da misli i možda će promeniti svoj vrednosni sistem. Ja zaista nemam ništa ni protiv koga lično, ali to su stvari koje duboko usađuju u jedan pogrešan ugao iz kog mi nikako ne možemo da izađemo. Konstantno smo kao neka zmija koja sama sebi jede rep. Verujem da, i time bih završio ovaj, prvi deo svog izlaganja, mislim da su ovakve stvari veoma bitne i veoma važne. Mi smo dosta toga uradili zajedno sa jednom mladom generacijom političara iz regiona misleći da je bitno da napravimo neki plan za taj naš Zapadni Balkan, plus Hrvatska, plus Slovenija, bez obzira što su u Evropskoj uniji. One su nam važne i kao dobri primeri i kao loši primeri, što je rekao predsednik Josipović, kada je u pitanju Evropska unija. Da uzmemo sve dobro i loše i jednostavno zajedno napravimo neki plan za bolji život. Ne može ovaj prostor koji je zajednički i kulturni, čak živimo svi na jednom te istom mestu, samo smo podeljeni granicama. Taj prljavi vazduh prelazi i ne zna granicu i naše nesreće ne znaju granicu. Ali nacionalizmi imaju jednu grešku koju je u svom samom nastanku, oni su praktički neodrživi. I vi imate Srbiju koju više ljudi ne žele. Oni masovno odlaze iz nje. Otišlo je na stotine hiljada ljudi za poslednjih 10 godina. Imate Kosovo/Kosova koje će sutra dobiti viznu liberalizaciju, zašta navijam. Opet ćete videti, imaćete veliki odliv stanovništva. U Hrvatskoj u onim delovima gde su Srbi nekad živeli neće više da žive ni oni sa Bliskog Istoka. Republika Srpska se prazni. Dakle, to je neodrživ koncept i mi koji živimo na ovom jednom prostoru u jednom regionu jedino rešenje ako mislimo da imamo iole srećnu budućnost, da ostanemo ovde i da normalno komuniciramo, jeste da imamo suživot, jeste da se ba-

vimo onim temama koje su nas zaista dovele u ovu situaciju iz koje evo već dve decenije nakon poslednjeg sukoba ne možemo da izađemo.

Adriatik Kelmendi:

Mislim da jednu intervenciju ima gospodin Krivokapić.

Ranko Krivokapić:

Vesna me prozvala oko *srpskog sveta*. U suštini, bježao sam od te teme moram reći. Ja sam za života dobio fresku u novom hramu u Podgorici kao đavolji sin zajedno sa Marxom, Titom i Engelsom. Ja sam im se zahvalio. Bolju čast mi niko nije napravio od Srpske pravoslavne crkve, odnosno *Crkve Srbije* kakav je njen zvanični naziv, inače lažno se predstavlja. Ali to je ovo što je Balša rekao i što svi mi znamo, i pošto sam to radio već 30 godina, već sam se umorio da tu očiglednu stvar koja se sve više pretvara u glavnu opasnost za Srbiju i glavni otrov Srbije. Ja nikad neću zaboraviti taj govor nad grobom Zorana Đinđića koji je držao Amfilohije Radović. To je najveća blasfemija, licemjerstvo i poganstvo. To je otrov nacionalizma koji nikad nije kažnjavan. U Ruandi su uspjeli da kazne sveštenike zbog propagiranja zločina. Nijedan od propovjednika rata nije odgovarao. Oni su samo rekli, Milošević je izgubio rat, 'ajde nađimo novog klijenta za slijedeću pripremu, za slijedeće trovanje. Prije svega Srbije, ponavljam. To trovanje u Crnoj Gori ćemo mi riješiti. Zato ja nisam ulazio u tu priču, riješiti ćemo ga. Ja sam bio spreman da riješim 2008, ali DPS je imao biznis dogovore sa Amfilohijem Radovićem. Mi ćemo to riješiti, kako je došlo tako će i poći ta crkva iz Crne Gore, ali Srbija neće. A nama je Srbija ključna, svima nama. Nama u Crnoj Gori više nego ostalima da budem otvoren, jer ne želimo da gubimo ništa, jer nacionalna oprijedelnost u Crnoj Gori je fluktuacija. Isti ljudi su, dvije trećine koji su sada Srbi, prije 20 godina su bili Crnogorci, tako da je to nama bitno zbog drugih stvari. Isti ljudi. Na primjer, Bulatović koji je vodio Pokret za nezavisnost, na jednom popisu je bio Crnogorac a onda je postao Srbin, ali to nije problem, kažem. Ja sam umoran od te priče. Čekam 10 godina da završimo, što bi rekli. Ali to jest isti koncept. Zvali ga *srpski svijet*, Velika Srbija, u njegovom problemu nisu političari koji to izvode, ponavljam, u njegovom konceptu je taj glavni trovač u Srbiji, *Crkva Srbije*. Što bi rekao Vaso Pelagić koji je bio arhimandrit, šef bogoslovije, na kraju je završio kao socijalista u zatvoru Srbije i tu je umro, kralj Nikola ga je isto istjerao sa dvora na Cetinju zato što je počeo da propagira socijalističke ideje, ali crkva je ta što širi zlo, on ih je zvao mantijaši. On ih je zvao mantijaši, iako je bio arhimandrit. I to je onaj problem koji vidimo u Srbiji da će se ponavljati

stalno. I onda stoji, potaknuti, ti novi mladi ljudi koji ljube ruku popovima. Završili su američke univerzitete, *Sorbone*, bilo šta, ali se klanjaju do patosa, ljube ruke popovima i zadržavaju taj *hardcore* šovinizma i nacionalizma, ali je samo prepakovano za zapadno tržište. E, to je problem Srbije, to se već desilo u Crnoj Gori. Znači oni su već sada mladi, a otrovniji od onih starih. To je ustvari apdejtovanje istog modela, samo u mlađem fizičkom obliku. I još gora varijanta, usuđujem se reći jer nalaze licemjernije politike. Oni su znali ko je neprijatelj, što je crno što je bijelo. Ovo je sada samo spakovano u to, drugi vokabular, narativ, veća prevara, a time i veća opasnost. I zato je suštinski da se Srbija suoči sa time da bi mogla sebe odbraniti. Ponavljam, mi ćemo se odbraniti, nemam ja to ni strahove ni probleme. Da bi se Srbija mogla odbraniti, to je u suštini najveća opasnost za Srbiju, njen unutrašnji otrov u krvotoku već vijek i po. Usuđujem se reći vijek i po. *Knjige, djeco, knjige a ne zvona i praporce*, govorio je profesor Obradović. I on je bio nekadašnji mantijaš koji je prestao da to bude. I to je, to je ono što vidim u krvotoku Srbije, a što truje nju prije svega, trujući i sve ostalo. Prvo praveći zlo u okruženju i na kraju će se taj kao i svaki ratni zločinac vratiti kući i biti glavna prijetnja za one odakle je rođen i odakle potiče i odakle se najviše hrani. I to je to što je Balša primijetio. Tako je u Crnoj Gori kod svih ovih momaka koji su došli, a u stvari su kao Radovan Karadžić u Bosni. Školovan u Bosni, pisao pjesme, bio boem duge kose, a onda 100.000 ljudi ili 1.600 djece u Sarajevu, u gradu gdje je studirao. Inače Crnogorac, da podsjetim.

Prije sam se sa Ivom šalio na tu temu, nema velikog leaderskog zla u Srbiji koje nije došlo iz Crne Gore. I predsjednik Milošević, Boris nije veliko zlo, ali je znao da bude u salonskoj igri nacioanlizma, ali je bio, on je izjednačio četnike i partizane u Srbiji, nije neko drugi, on ih je izjednačio. Mi imamo dobar odnos, ali on ih je izjednačio. E sad sam došao do ovog predsjednika, taj nema veze sa Crnom Gorom i tu smo već nevini. Tu smo nevini napokon i zato ne pričamo o *srpskom svijetu*.

Adriatik Kelmendi:

Samo ako možete da se predstavite.

Anita Mitić:

Ja sam Anita Mitić, dugogodišnja aktivistkinja za ljudska prava u Srbiji i u ovom regionu. Htela sam samo dve stvari da kažem. Prva stvar jeste da pre par godina na Fakultetu političkih nauka Nemanja Stjepanović ispred Fonda za humanitarno pravo je pričao o silovanim ženama u Foči koje smo i danas pominjali. Reakcija studenata i studentkinja na Fakultetu političkih nauka

u Beogradu je bila takva da su se smejali. To je njima bilo smešno i nisu pokazali nikakvu, ni obrise nekakve empatije prema žrtvama, žrtvama među najstrašnijim zločinima na prostoru bivše Jugoslavije. A druga stvar jeste da 500 metara odavde gde mi sedimo, u Njegoševoj ulici, vrlo važno, stoji taj mural Ratka Mladića zaštićen sa nekoliko slojeva specijalnog laka, tako da ako se prefarba i ako se neko usudi da prefarba dođu neki mladi ljudi da ga isprave i poprave. A ovo vam pričam zato što mislim da je vrlo važno da prihvatimo da je stanje naše države, naše nacije, trenutno zaista katastrofalno i da je ta mržnja zapravo beskonačna. Ona može da ide zaista u nedogled i mislim da je izuzetno važno da nekako se nađe način kako da se toj mržnji stane na put. Ja mislim da, čak vidim, da više nismo ni blizu ni istini, ni pravdi, ni suočavanju sa prošlošću, i da naš sada prioritet treba da bude kako da stanemo na put toj mržnji koja se stvara među mladim ljudima, što u Srbiji tako i u regionu. Pošto je Srbija moja zemlja, onda ja najviše vodim računa o tome šta se ovde dešava. Tako da ja znam da ovo zvuči pesimistično, ali ja mislim da što se pre mi suočimo sa tom činjenicom da ćemo nekako moći lakše da smišljamo kako da dođemo do nekog rešenja, kako da zaustavimo mržnju koja se stvara u mladim ljudima. I mislim da negde vi jeste ljudi koji treba na to pitanje da mi odgovore, svima nama. Hvala vam.

Ivo Josipović:

Hvala na pitanju. Ja mislim da je ovo jedno od posebno važnih pitanja. Prije jedno par godina je rađeno jedno istraživanje, vrlo detaljno, savjesno, o stavovima mladih i njihovih roditelja o pomirenju u Vukovaru. Dakle Vukovar je mjesto koje, pa ima i simbolično značenje za pomirenje. Tamo je bila srpska zajednica, hrvatska zajednica. Najprije je bilo zlo prema srpskoj zajednici, a onda je bilo temeljito zlo prema Hrvatima tamo i pokazalo se nešto što je iznenadilo mnoge, a to je da su mlade generacije manje sklone pomirenju i suradnji nego starije generacije. Pritom, mlade generacije, mlađe od vas, nisu rat ni kao bebe osjetile. I to je iznimno žalosna priča. Pouka druga iz Vukovara. U Vukovaru je više-manje sve ili hrvatsko ili srpsko. Od birtije do pjevačkog zbora, nogometnog kluba. Sve je amo ili tamo, uključivši škole. Bio je pokušaj da se napravi zajednička škola, ne kao obaveza, kao mogućnost, da se da roditeljima da svoju djecu uvedu u tu zajedničku školu koju je htjela financirati Norveška, Kraljevina Norveška. Međutim, propala je, propala je zbog protivljenja političkih elita najprije i sa srpske i sa hrvatske strane, da sad ne ulazimo u detalje. Dakle, političke elite nisu željele dati ni priliku zajedničkoj školi, ni priliku. To je bila škola sa programom u kojoj su mali Hrvati, mali Srbi, ali i drugi, učili više jedni o drugima. Dakle, to je čak

bio više od običnog programa, upravo namjenjeno pomirenju. Nisu dali. Ja sam silnu energiju na to uložio kao predsjednik države, ja tu nisam mogao ništa. Bili su jači od mene, ti koji su spriječili tu školu.

Drugo, mi u Hrvatskoj stalno nešto komemoriramo i ispričavamo se, Fred je odlično rekao, zašto Angela Merkel kod svake svoje rasprave ne počinje sa isprikom za ono što je njemački fašizam učinio svijetu. Iz jednog jednostavnog razloga, jer su oni s tim rasčistili, a mi sa našim zločinima i mržnjama nismo rasčistili. I zato postoji stalno potreba da se ispričamo, da ponovo upozorimo, i kad se jednom ispričamo i upozorimo uvijek dođe netko iza nas i kaže a ne, ne, nećemo tako, nije bilo tako nego je bilo drukčije. Mi još vodimo Drugi svjetski rat. Mi smo sad u fazi da su nam ustaše domoljubi, da su ustaše bili na pravoj strani, ne partizani. Nije to još službeno, ali samo je pitanje vremena kad će to postati službeni narativ. Prema tome nije lako, ozbiljno je i evo, uključivši nevladin sektor, možda trebamo smisliti neku novu strategiju koja bi uključivala i ono što Fred kaže, ok, komemorirajmo, ali napravimo i veliki rok koncert tamo. Nemojmo tamo perpetuirati samo loše osjećaje. Mislim da je vrijeme da se pa možda i reduciraju neke komemoracije, a one koje se održavaju da budu sklopljene sa programima optimizma, međusobnog upoznavanja i na kraju krajeva okrenute budućnosti. To ne isključuje, istina, ne isključuje dobru budućnost. Samo je pitanje kako ćemo je prezentirati, da li ćemo generirati otpor. Možda vi tu gledate, kažete, vi ćete nešto, mi tu imamo u prosjeku koliko, 35 godina, recimo 40. To je i problem za vašu generaciju. Ja moram reći da se prilično uznemirim kad čujem mlade ljude kao gospodin o kojemu ste govorili koji ima dobre rezultate, ali kaže, ja se ne želim baviti politikom. Čekaj, kako se ne želiš baviti politikom, već se baviš politikom, a drugo, kad si stao na čelo nekog pokreta, pa preuzeo si odgovornost. Iza tebe su neki ljudi koji će ostati bez nekoga tko je izrastao kao prirodni vođa. Ja mislim da mlade ljude treba pozvati, bavite se politikom, bavite se dobrom i poštenom politikom.

Adriatik Kelmendi:

Hvala puno. Gospođa Nataša?

Nataša Kandić:

Moje pitanje je Ivi Josipoviću. Rekao je nešto što mi se jako dopalo i što mi je dalo neku nadu. Rekao je da mora ostati seme. Posle svih ovih godina od 2005. godine koliko, kada smo započeli sa tom regionalnom inicijativom do danas, nešto je ostalo. Ja čvrsto verujem da mora da postoji nešto i ovo je dobro što je rekao, da postoji seme koje može da nas okupi i da pomogne

u pomirenju i da postane bar jedan čvrst elemenat zajedničkog sećanja koji neće ugroziti ni etnonacionalizmi ni etničke strategije i može da pomogne da se polako izade iz toga. To je taj popis svih žrtava. Čvrsto verujem u to da je to seme koje treba očuvati. Zanima me šta Ivo Josipović misli o tome, da li je to to seme.

Ivo Josipović:

Ima različitog sjemena. To je dio sjemena sasvim sigurno. Po prvi put smo u Hrvatskoj bili napravili popis žrtava i nestalih osoba, to je bilo u mom mandatu, neovisno je li riječ o Hrvatima ili Srbima. Potpuno nevažno. Mi danas još imamo popis, ne znam točno koliko je ostalo nepronađenih ljudi. Nije baš da se nije ništa napravilo. U doba kad sam ja preuzeo dužnost, bilo je preko 2.000 ljudi kojima se nije znala sudbina. Sad smo negdje 900 ili tako nešto, je l'. Koliko, 1.800 i nešto? Da, dodavano je još. I taj popis ne djeli ljude na Hrvate i Srbe, ali recimo naši nacionalisti kad upiru u nestale osobe, pa Srbi nam ovo, pa Srbi nam ono, ne kažu da je tu skoro pola Srba unutra. U tom broju osoba čija se sudbina ne zna nešto malo manje od polovice je Srba. Prema tome, to mora biti interes i Hrvata i Srba, jer razumijem sve one ljude, Ivana je govorila da ovakvi skupovi možda ništa njoj ne znače, ona i dalje ne zna šta je sa njenim ocem. Ali ima i onih drugih koji su saznali šta je sa njihovom rodbinom. Ja želim zaista svakom čovjeku, bio Srbin ili Hrvat, da nađe šta mu je sa ocem, bratom, majkom ili nekim tko je nestao. Dakle, slažem se. Vrlo važna priča je popis svih ubijenih, pronaći sudbinu, čiji se grob ne zna i zna se, u konačnici se zna sudbina nakon toliko vremena, ali se ne znaju detalji, ne zna se gdje leže. Na svaki grob se mora moći staviti cvijet. To je ključno.

Ali onda dolazi taj drugi dio, a to je budućnost. Ja sam silno sretan kad vidim da naši pa čak i mediji, čak i mediji, ovo naglašavam, čak i mediji navijaju za Đokovića, super. Shvatio sam ovdje da su mnogi u Srbiji navijali za našu reprezentaciju na svjetskom prvenstvu, odlično. Mene su kad sam bio predsjednik, bilo je neko prvenstvo, mi se nismo bili plasirali, stalno su me provocirali za koga ja navijam na prvenstvu, pa su mislili da ću reći Njemačka. Rekao sam navijam za Srbiju i Sloveniju, i biću za onoga da oni budu u finalu i da pobijedi bolji. Oni su se jako nervirali kako ja mogu za Srbiju navijati. Ajde za Sloveniju još može, ali za Srbiju. Ali upravo tu treba graditi tu neku priču da zajedništvo bude normalno, da mi razmjenjujemo koncerte. Ja sam sa velikim veseljem kao direktor Bijenala, nisam uopće bio u politici tada, na prvi poslijeratni festival pozvao kompozitora ovdašnjeg Rajka Maksimovića. Sjajan kompozitor, dobar čovjek, super. I Done de Belgrado isto, trio,

pijanisti, klavirski trio ovdje iz Beograda. Pa je bila Isidora Žebeljan, pa su nas zvali ovdje, da. Tako da forsirati suradnju, normalnim, redovnim, umjetničkim, sportskim, gospodarskim kriterijima, znači jako puno. I to je dio ove cjeline, ovog jednog spektra različitog sjemena koje može onda sutra učiniti naše odnose normalnim, je l'.

Adriatik Kelmendi:

Hvala puno.

Branislav Radulović:

Branislav Radulović iz Podgorice. Mene je inspirisala mlada kolegunica koja je rekla da je 1990. godine rođena. Ja sam '91. godine, 28. jula, govorio na YUTEL-ovom mitingu za mir, dakle prije ravno 30 godina. Šta se desilo za ovih 30 godina? Ivo Josipović je rekao jednu sjajnu rečenicu, 'ajde da je ponovimo. „Sve dobro što ste napravili nije viječno. Ništa nije zauvijek, sve ovisi o nasljednicima, morate ostaviti sjeme.“ To ste upravo rekli. Mi u Crnoj Gori smo mislili da smo 2005/6/7. godine završili posao. Oni su ostavili vrlo opasno sjeme u mladim generacijama. Ratnih zločinaca skoro više i da nema, generacijski su prosto nestali, izumrli su, ali su ostavili jako opasno sjeme. Jedino rješenje je objektivno da svi uđemo u jednu zajednicu koja se zove Evropska unija. Već je stasala nova generacija spremna za sukobe. To je ona generacija koja nije nikada omirisala barut, to je ona generacija koja o ratovima ne zna ništa, ali je spremna za sukob. Dakle, mi koji smo živjeli u jednoj zajednici, imali sve blagodeti kakve-takve Jugoslavije, ušli smo u rat, a oni o tome ne znaju apsolutno ništa. Mnogo je veća distanca sada nego te '91. godine kada je bio taj miting u Sarajevu. Optimizam je dobar samo ako je realan. Mi imamo sjeme, ali naše sjeme je mnogo manje. Imate zlatno pravilo o travi. Travu ako zapustite, nastaje korov. Engleska trava nije nastala zato što je engleska, već se kosi svake godine, a ovdje mi nemamo mehanizam većine da možemo taj korov pobijediti. I zato je neophodno da svi skupa se založimo za nešto, a nadam se da će to biti stvar zaključivanja ulaska u jednu zajednicu prosvjećenih naroda koji i Hrvatsku i Sloveniju, sa svim političkim problemima koje trenutno imaju, drže u jednom stanju nekonfliktnom u odnosu na svoje susjede. Bojim se da ukoliko se taj scenario vrlo brzo ne ostvari, mi ćemo imati sjeme koje će biti u sukobu sa onim drugim sjemenom, jer se stvara relativno jaka nova generacija spremna na sukobe na Balkanu. I zato mislim, Nataša, da bi negdje u zaključcima morali imati jedan strahovit zahtjev da se svaka mlada generacija, evo mlada buduća predsjednica Srbije počinje svoju aktivnost u mirovnom pokretu. Ja

sam kao student prije 30 godina krenuo u mirovnom pokretu. Mora nam međunarodna zajednica, Evropska unija pomoći da ubrza proces evropskih integracija. Nama je potreban sistemski odgovor. Ono što mi radimo je klasična gerila koja nama prija i čini nas kao jednu divnu zajednicu ljudi koja ima zajedno vrijednosni sistem, ali vodite računa da je ipak sad mnogo više korova između nas. Hvala.

Adriatik Kelmenidi:

Hvala.

Jerko Bakotin

Jerko Bakotin iz tjednika „Novosti“ iz Zagreba.

Ja bih imao jedno pitanje za gospodina Josipovića i jedno za gospodina Krivokapića. Gospodine Josipoviću, u istoj ste stranci, bili ste bliski suradnik sad aktualnog predsjednika republike Zorana Milanovića, pa bi me zanimalo kako komentirate njegov odnos prema prošlosti i njegov odnos prema ratnim zločinima, naročito zadnjih godinu dana, gdje ima otvorenog negiranja ratnih zločina, bilo je istupa koji bi se mogli okarakterizirati kao huškanje, pa i sirovi nacionalizam. Recimo, napad na Žarka Puhovskog kojeg je optužio da je izdajica. Spomenuću, ovdje možda nisu svi upoznati, recimo vraćanje odličja Branimiru Glavašu koji je suđen više puta za brutalne ratne zločine, odlikovanje jedinica HVO-a koje su učinile ratne zločine i etnička čišćenja, negiranje haških presuda generalima Blaškiću i Petkoviću i Praljku. Također sada što se tiče Aleksandre Zec izbjegavanje, odnosno negiranje bilo kakve odgovornosti države za to, omalovažavanje žrtava, iako znamo da je predsjednik Tuđman između ostalog i odlikovao ubojice Aleksandre Zec. Pa zanimalo bi me kako gledate na to.

A za gospodina Krivokapića, govorili ste dosta o situaciji u Crnoj Gori. S dosta toga se slažem, međutim, ako se ne varam, ni Crna Gora nije napravila dovoljno na suočavanju s prošlošću od 2006. do 2019. koliko znam bilo je samo sedam ili osam suđenja za ratne zločine. Osuđeni su samo vrlo nisko rangirani počinitelji. Međutim, nije mi to glavno pitanje. Sad imam drugo pitanje za vas. Znam da je to pitanje za 10 milijardi dolara, ali kako vidite sažeto moguće rješenje aktualne političke društvene krize u Crnoj Gori? Znam tko su elementi koji podržavaju sadašnju vlast i da ima elementa koji su i pročetnički i velikosrpski nastrojani i tako dalje, međutim, rješenje sasvim sigurno nije ni povratak na ono što je bilo prije augusta 2020. kada je režim Mila Đukanovića živio od vođenja etnopolitičkih podjela i formiranja i eksploatacije takvih tenzija u društvu i u stanovništvu. Hvala.

Ivo Josipović:

Ja mogu relativno kratko reći, samo ovako. Branimiru Glavašu sam ja oduzeo činove i odlikovanja. Svim osuđenim ratnim zločincima sam oduzeo i činove i odlikovanja. Suradivao sam cijelo vrijeme s Hagom i jedan sam od rijetkih političara u Hrvatskoj kojem je Hag uglavnom sve vjerovao. Prema tome, mislim da je jasno da se s predsjednikom Milanovićem u tim stvarima ne slažem i ja se samo mogu nadati da će on promijeniti svoju retoriku i politiku.

Ranko Krivokapić:

Činjenica da je vladavina DPS-a bila ista ona u raznim mutacijama pod krstom Crkve Srbije u Crnoj Gori. Sve je to blagosiljano, i napad na Dubrovnik, i sve ostalo je to bilo zajedništvo koje se razvilo '98, ali je trajalo kao biznis alijansa sve do 2017, ako tako mogu reći. Zato nikad nije bilo suđenja za „Morinj“, nije bilo efektivnog suđenja, kuvar je suđen i tako dalje. Ali činjenica da je ta generacija odrasla na tolerisanju DPS-a zbog svog učešća u svemu tome, tolerisanju zločina i u Dubrovniku i drugdje. Ima tu i silovatelja iz Foče, ima tu raznih tipova, jer tada je Crna Gora bila dio tog velikosrpskog projekta. Na sreću smo uspjeli da preobratimo barem ovaj dio koji se zvao DPS. Ono što je sada taj udarac, zakašnjeli je talas nove generacije zbog upravo nekažnjavanja zločina i nesuočavanja sa prošlošću. I ako mene pitate i završavam sa tim, nekažnjavanja *Crkve Srbije* kao inspiratora svega toga i onoga ko je to uradio i na Cetinju, nebitno je za vas ali bitno je za nas. Ta crkva je došla sa okupacijom i ukidanjem države Crne Gore kao tuđa institucija. Pitao sam komuniste, moram vam reći, zašto to pitanje nijesu riješili bar komunisti, vratili Crnogorsku autokefalnu crkvu, ne kao vjersku organizaciju, kao državnu organizaciju, jer nema pravoslavne države bez svoje crkve. Za vas iz Zagreba je to malo manje poznato, za nas jeste koji smo većinski pravoslavne države, nema, ne postoji takva država. Kaže, pa ni tada nismo to smjeli da uradimo od velikosrpskog nacionalizma, ni u komunizmu. I tada je bio ogroman prigovor da se to ne uradi. Tito je govorio to treba da uradimo. Pričao mi je Jovo Kapičić, Andro Mugoša, narodni heroji. I tada je taj isti pritisak bio i u Jugoslaviji i u komunističkim partijama velikodržavni projekti su živjeli. Nemojte da se zanosimo sada da ne bih zbog mlađih ja otvarao širu priču. Crna Gora to mora da riješi, zato ima tu fluktuaciju. Crna Gora zato što nije do kraja rascistila zbog učešća DPS-a u tim operacijama, to zlo koje je rađeno Dubrovniku. Ja ću vam reći šta sam uradio u danu kad je donesena odluka o formalnom pristupanju NATO. Čitali su imena ubijenih u NATO bombardovanju, nevinih žrtava u Plavu, u

stvari deo Plava koji se zove Murina. I pročitali su tu i žene i djecu koji su poginuli pod NATO bombardovanjem. Ja sam tražio od premijera da ustane i pročita 167 momaka koji su poginuli njihovom odlukom u Dubrovniku, i još toliko Dubrovčana i onih koji su branili Dubrovnik. Znači čitali su taj manji broj koji su kolateralna šteta nesreće, nevine žrtve, ali nisu čitali ove koje su oni poslali na Dubrovnik i koji su isto tako ratujući za ludilo zvano Velika Srbija izgubili život. E to je taj ne samo dupli nacionalni identitet, nego dupli politički identitet Crne Gore, države zarobljene. I zato je ovo dobro. Ja sam Milu Đukanoviću otkazao podršku '16. kad smo ušli u NATO. Ja sam nešto bio lakše ranjen u tom napadu šok bombama, a bilo je u Vladi koji su tražili da pucaju u nas. Jer je nekome trebala krv u Crnoj Gori da bi se ponovo otvorilo ustavno preuređenje Crne Gore od građanske ka nekoj drugoj. Ali to je sad za memoare i za svjedoke. I za sud, kad se ovo završi, neki će ići na sud, odmah da vam kažem. Bar što se mene tiče za taj projekat krvoprolića u Crnoj Gori koji je na sreću izbjegnuto. To kažem ovdje u Beogradu, ne tamo u Podgorici, tamo sam ćutao. Ali je to činjenica da se moramo i sa tim suočiti, da su to zvona odlazećeg političkog koncerta u Crnoj Gori. Nije problem crkve, no su to političke institucije. Vlada, ova vlada je formirana pred Episkopskim savjetom. Znači sjelo je pet episkopa, dvojica su vrlo precizno propovjednici rata bili, Amfilohije Radović i Atanasije Jeftić koji nisu nikad odgovarali za to i dali mandat mom bratstveniku, kako se to kaže u Crnoj Gori, tek onda je formalni mandat dao predsjednik države. Kod vas sada vrše politički progon, oni kažu, novi direktori i rukovodioci kažu. Ne, ne, mene nisu poslale partije, mene je poslala crkva. Jedina partija koju nova vlast priznaje je crkva, svi njoj pripadaju, ostalo su samo filijale. E, to vam je apsurd kad ne kažnjavate za zlo. To zlo se vrati u najgoroj mogućoj formi, sakriveno iza vjerskih osjećanja. Religije su ustvari političke institucije koje sprovode velikodržavne programe.

Adriatik Kelmendi:

Hoće neko da komentira ili je to to? Ako možemo samo još jedno pitanje, još dva, ali da budu kratka.

Midheta Kaloper Oruli:

Ja sam Midheta Kaloper Oruli. Ja sam iz Foče, ali zbog okolnosti koje su se desile '90-ih živim u Sarajevu. Postaviću jedno pitanje kao građanka Bosne i Hercegovine gospodinu Ivi Josipoviću i gospodinu Božoviću, ali naravno mogu možda i drugi učesnici panel-diskusije da mi odgovore. Puno se ovdje danas govorilo o Bosni Hercegovini, o Dejtonskom sporazumu, o političkoj

situaciji koja trenutno vlada, je l', da kažem tako, u ovom posljednjem periodu. Pa jedno pitanje ovako, vaše mišljenje. Da li će doći vrijeme da Bosna i Hercegovina izađe iz ralja Hrvatske i Srbije?

Ivo Josipović:

Ja ću reći ono što mislim i danas sam već rekao. Ja ne znam ni jednog ozbiljnog političara u Hrvatskoj koji mašta o tome da uzme komad Bosne i Hercegovine. Nema ga. To nije premijer. To nije ni Milanović koji se sada ističe nekim izjavama koje nisu dobro došle. Da li u Srbiji ima, vjerojatno ima, s obzirom na veze dijela politike i Republike Srpske, ali što se Hrvatske tiče, ja vam to zaista jamčim. Da li su naši političari uvijek korektni u odnosu na poštivanja autonomije Bosne i Hercegovine, u smislu političkog odlučivanja, u smislu poštivanja suverenosti, to mogu reći da ne, nije to slučaj. Ima izjava koje su potpuno neprimjerene, nema potrebe za tim izjavama. Vi znate, uostalom, koja je moja pozicija. Bio sam dugo od onih koji su nastojali čak i promijeniti na bolje te odnose. Jedno vrijeme je malo išlo, ali poslije ne. I danas u pravilu izbjegavam izjave za medije o Bosni i Hercegovini. Zašto? Zato jer što god kažete, uvijek imate nekoga tko smatra to napadom na Bosnu i Hercegovinu kakvu je on vidi. Problem Bosne i Hercegovine, ja ću biti vrlo otvoren, je u samoj Bosni i Hercegovini, i da su kod vas odnosi riješeni, ne bi vam ništa ni iz Hrvatske, ni šta ja mislim o Bosni i Hercegovini, ni šta misli Vučić bi bilo potpuno svejedno. Jedno vrijeme su me zasipali pitanjima šta ja mislim o trećem entitetu. Šta ja imam misliti o trećem entitetu? Je l' to moj posao? Nije. Imali vi 50, tri ili 750 entiteta, to mora biti vaša odluka, ili nijedan. Prema tome, postoji jedna ospijsija u Bosni i Hercegovini šta kažu Hrvati, šta kažu Srbi ili šta kažu ovi ili oni. Glavni problem Bosne i Hercegovine su vaši odnosi tri elite, tri nacionalne etničke elite koja svaki nosi svoj dio grijeha i tereta. I nisu stvari crno-bijele. Dakle, mislim da smo danas razgovarali o takozvanoj građanskoj državi kao idealnom modelu, gdje se politika ne vodi ni vjerom ni nacijom. Ali to se mora htjeti, to se mora živjeti, ali tamo kod vas nitko to ne živi. Čak ni oni koj viču mi bismo građansku državu, ne žive građansku državu i ponašaju se kao etnički reprezentanti. To je nešto što nije dobro. Da li će biti bolje? Ne znam, ne znam. I ta iluzija da će doći sad netko iz Evropske unije ili iz Amerike i da će riješiti odnose u Bosni i Hercegovini, to ne postoji. A što to znači da se mješa, kako se mješa? Tako da da neku izjavu političar koji ne prija. Izvrijeđajte ga odmah. Ali nema nikakvog realnog utjecaja. Nikakvog realnog utjecaja i ono što nije dobro za vas, što mislite da vašu sudbinu određuje Milanović ili Vučić, ne određuju.

Određujete je vi sami, jer niste u stanju urediti svoju državu onako kako hoćete. To je najvažnije.

Balša Božović:

Ja bih samo rekao, veoma je zanimljivo i pažljivo sam slušao predsjednika Josipovića. Jedna „Mladina“ slovenačka je za naslovnu stranu imala jednu karikaturu Vučića i Plenkovića kada je u pitanju Bosna i Hercegovina. Bosna i Hercegovina je bila od torte napravljena, gde je Vučić onako satarom parče Bosne uzimao a Plenković, sa sve maramicom, nožem i viljuškom, fino uzimao svoj deo. Dakle, ja ne mislim da je Hrvatska sada i bilo ko u Hrvatskoj da je otvoreno tako spreman da kaže da ima pretenzije prema Bosni i Hercegovini, ali bio je *nonpejpr* Janeza Janše, to smo svi videli, to je bilo ipak. Zvanični Zagreb je prećutao to, Beograd je prećutao to. Vučić je rekao, pa šta hoćete sad vi, sad nećete da uzmemo ni parče Bosne, i to vam ne odgovara i tako dalje. I tu se postavlja sledeća situacija, tu je bilo nešto slično za vreme rata između Miloševića i Tuđmana. Dakle, ukoliko Srbija uzme svoj deo Bosne, e onda će uzeti i Hrvatska svoj. Ali Hrvatska neće prva pokretati to pitanje dok Srbija ne završi i ne uzme svoj deo kolača. Dakle, ja mislim da oni danas ne utiču na Bosnu i Hercegovinu, apsolutno se sa tim slažem sa predsednikom Josipovićem, ali mislim da te neke lude njihove ideje gde su i neke višegradske grupe, jer nema samo srpskog i hrvatskog sveta, tu je i mađarski svet, tu je i 64 županije, tu je rumunski svet, tu je bugarski svet sa Makedonijom i tako dalje. Hoću da vam kažem da postoje i dalje nacionalističke konzervativne elite koje sanjaju – ko zna možda se Tramp vrati na vlast, opet ova američka administracija ode u istoriju, pa mi ćemo do tada kupovati oružje pa ćemo videti, ako nam se namesti da uzmemo, namesti, ako ne namesti... To je takođe neodgovorno. I slažem se da Bosna u velikoj meri ne može da funkcioniše, po mom dubokom uverenju, iz svoje neododlučnosti. Ja ne razumem zbog čega institucije u Bosni i Hercegovini ne reaguju na Dodika na primer i ne uhapsu čoveka koji je onoliko kriv i onoliko dokaza tužilaštvo ima protiv njega. Hvala puno.

Adriatik Kelmendi:

Kao što smo se dogovorili, kratko pitanje i kratak komentar.

Eugen Jakovčić:

Lijep pozdrav. Eugen Jakovčić. Žao mi je, gospodine Josipoviću, što ipak niste malo eksplicitnije osudili politiku aktualnog predsjednika, upravo tim više jer ste vi bili predsjednik koji je radio vrlo važne iskorake za Hrvatsku po pitanju pomirenja. Ja sam već izgubio nadu da ćete zapravo vi biti i po-

sljednji hrvatski predsjednik koji je imao i hrabrosti i odlučnosti i volje da napravi tako važne iskorake. S druge strane, želim reći da je taj primjer, primjer predsjednika Milanovića u kontekstu ovoga što se događalo u slučaju Aleksandre Zec i komemoracije, ne znam koliko ste to pratili, upravo pokazao u reakcijama javnosti, prije svega medija i novinara, da ako i političari u nekim konkretnim situacijama i negiraju činjenice i bezdušno zapravo govore o patnji žrtava, e, neće to proći. Nikad kao ove godine, u posljednjih 30 godina, nikad kao ove godine nije bilo toliko tekstova, toliko članaka, toliko reakcija u hrvatskoj javnosti, od medija, analitičara, bivših odvjetnika, državnih tužitelja, naprosto jednim dijelom je ta reakcija besćutna predsjednika Milanovića izazvala tako snažnu reakciju javnosti. Zaposlenik sam Srpskog narodnog vijeća. Mi smo radili komemoraciju na Sljemenu za Aleksandru Zec, djevojčicu koja je samo zato što je Srпкиnja ubijena i odvedena na Sljeme, a ne zato što je njen otac bio neki bogati kriminalac koji se obračunao sa istim takvim kriminalcima koji su ubili njegovu obitelj. Pa onda mogu reći da prikupljajući taj pres kliping mogu stvarno svjedočiti da predsjednik Milanović nije postigao ono što je htio. Mi smo dobili snažnu reakciju javnosti i, ako se mogu nadovezati, da temelji pomirenja, i baš mi je drago da to naglašavam na ovoj sesiji, počivaju na ne samo političarima, ne samo nama kao aktivistima i civilnom društvu nego na širem, ja bih rekao na mnogim drugim dionicima u društvu koji su zapravo ostali zgroženi suočeni zapravo s jednom brutalnom izjavom na koju u Hrvatskoj na svu sreću mnogi ljudi 2021, usprkos svemu, ne pristaju. I to se jasno, jasno, jasno moglo iščitati. Evo toliko od mene i pozdrav svima.

Adriatik Kelmendi:

Dobro. Mislim da ovime i završavamo. Hvala puno svima na učešću.

**ZAVRŠNA REČ
VESNE TERŠELIČ
I NATAŠE KANDIČ**

Vesna Teršelič:

U ovom trenutku koji nije baš dobar za pomirenje, mislim da smo dobili puno novih ideja kako se i bolje obratiti mladim generacijama, a možda usput dobiti i mnogo više političke podrške. Ja bih rekla da ovaj čas, iz moje perspektive, politička podrška nije presudna, jer ima vremena kada se od nje nešto može dobiti, a ima onih drugih. Puno smo podataka prikupili. Za pravo, imamo bogatu dokumentaciju o ratnim zbivanjima, o zločinima, o sudbini žrtava, i čini mi se da evo ja osobno izlazim s puno novih planova, a bilo bi dobro da sada na sastanku koji će uslijediti nakon završetka naše sesije, Regionalnog savjeta, onda to malo konkretiziramo u snažniju suradnju, jer nam ona doista treba, i da naprosto onda nastupimo skupa kao REKOM mreža pomirenja, nekad vidljivije u javnosti, a nekad manje vidljivo a opet sa čvrstim, dobrim rezultatima i kvalitetnim didaktičkim materijalima koji će se koristiti, možda u radionicama za mlade, možda čak u nekim osnovnim i srednjim školama i na fakultetima, ne bih ni to isključila. Jer nešto što u ovom pandemijskom vremenu jesmo naučili jeste da ti onlajn formati za pravo jesu prednost, jer ovako kad napravite razgovor koji ima smisla, rep i glavu, razgovor sa preživjelima, posebno kad su otvoreni za pomirenje, vi ga možete napraviti u Prištini/Prishtina ili u Beogradu ili u Sarajevu, a može vas gledati pola regije. To je mogućnost koju prije nismo znali razviti. Dakle, možete imati u dvorani 20 ljudi, a onlajn 2.000.

Mislim da je važno i usredotočiti se na ovu dimenziju obrazovanja i gledati što možemo napraviti da se suočavanje s prošlošću ugrađuje u razvojne programe na lokalnoj razini. Nekad je taj lokal Beograd, a nekad je malo mjesto kao Glina, malo mjesto kao Foča, ili je Prizren, neki drugi grad. Da tu ostavljamo tragove baš na temelju ovih veza koje smo ovdje razvili, svih preživjelih koji su bili uključeni u ovaj proces, svih heroina i heroja mira koji su neki sad među nama, a nekih više nema, ali imamo njihove priče. I te su priče za mladu generaciju jako inspirativne. Mislim da je to ono najvažnije s čime ja odlazim.

Nataša Kandić:

Ja bih rekla da je ova dva dana bilo previše nerealnog očekivanja, ali i realnog pesimizma. Nerealno očekivanje pre svega se odnosi na Evropsku uniju. Svi izveštaji i dokumenta EU jasno kažu da je suočavanje sa prošlošću i pomirenje u našim rukama. Koliko puta smo čuli kada njeni najviši predstavnici i eksperti kažu „pomirenje zavisi od političke zrelosti vaših lidera“. Nažalost, nema novih lidera regionalnog pomirenja. Jedino imamo seme regionalnog pomirenja koje smo posejali još 2006. godine, kada smo započeli zagovaranje regionalnog pomirenja, regionalnog suočavanja sa prošlošću, i nema druge nego da nastavimo. Imamo to jedno seme koje se primilo, 580.000 ljudi s prostora bivše Jugoslavije se okupilo oko ideje o regionalnom poimničnom popisu žrtava. Imamo već deo popisa svih žrtava, ali bez finansijske podrške EU ne možemo da organizujemo intenzivnije istraživanje, u koje će biti uključena akademska zajednica. Bez velikih timova istraživača popis svih 130.000 žrtava nije moguće organizovati ni sprovesti. Imamo seme, pomirenje nema alternativu, moramo da nastavimo. Iako ima manje prostora za optimizam nego pre desetak godina, pomirenje nema alternativu. Hvala panelistima, moderatorima, učesnicima i svima koji su pripremali i omogućili da ovaj dvodnevni forum ostane upamćen po znanju, argumentovanoj kritici etnonacionalističkih ideologija i podršci regionalnom pomirenju.

REKOM
mreža pomirenja

www.rekom.link

Pa zérin e
viktimave s'ka pajtim

Bejémont dëst e Forumit të shëniet për Dretësië
e tranzicionale, që këtë fundorë u mbajt në Zagreb,
konstatuan se veprimi i kë ardhshëm i Komisionit
regional (KOMRA), që do të vërtetohë dhe për shënjët
shkëlqësht fashët për krimet e Luftës dhe për shënjët
qëra të rëndë të të drejtave të njeriut në ish-
jugosllavë), në përuldhën mes vitet e 1991 dhe 2001.

Forumit dhe Parlamentit Euro-
pian. Në Forumin për Dretësië
Transicionale në Zagreb,
Komisionit nga Mëbi të
Komisionit të Dretësië

ie napra
aladite
ite në p
bea vo sost
e napravniy
tija, koja ps
-ni. Seta sav
niti: so svo
suvto i znae
a tite aladi,
i drolskata m
komolnat da o
omolnat za da o
mikatoto. In-
mikatoto, sekot
i ve nimave edn
i vo druga sred
i drolskata m
den oi

pa
sava
ti

ribe da go napraç ta što r
ie regionalna, ko, razvite sozuv
stoi veke četiri godi. Monšjor M
ame evropските за-dite treba da se sol
eto diplomatsko zalkpa na koj narod
iše da im pomonat
za gi potpiçat kon
tegracija i da na
ratat deka mora
se počne toj djalg
aku, bez dijalog
i vo edna sred
heroi, no tite x
ine ke se smet
di - vëli Mataj
niiçiatorite

çmashë vojna, a za
to e dali sakame
vi vistiini ili
ostoi dobra vol
vratat i da post
a jortvante trebe
a fakтите za vo
se utvrdet", izja
brosbosanskata
Tošovick, istakë.
toto e poveke od
el narod da se var

rite na REKOM i
neopodno svo
bie deolçna polja
od EU.
deka Berolçskata
ta ima posilen us
çetvrti

menik na arhiepisk
moslavna pravka,

stank
utib dëstov
dretësië, dretë
toçt i nãpavet
komitovet na s
Pac

toçt i nãpavet
komitovet na s
Pac
mishave s'ka bsjiti
pa zérin e

toçt i nãpavet
komitovet na s
Pac
mishave s'ka bsjiti
pa zérin e